

Олександр Киричок

ФІЛОСОФІЯ

підручник

для студентів вищих навчальних закладів

**курс лекцій,
завдання до семінарських занять,
питання до іспиту, вправи,
тести, схеми, література**

**Полтава
2010**

УДК 1(07)
ББК 87 я 73

К 43 **Киричок О. Б.** Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / Олександр Борисович Киричок.– Полтава: РВВ ПДАА, 2010.– 381 с.

ISBN 978-966-2088-39-7

**Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів**
(Лист № 1.4/ 18-Г-409 від 19.02.2007 р.)

Підручник містить тексти лекцій, завдання до семінарських занять, вправи, тести, питання для самоперевірки, теми рефератів, питання до іспиту та літературу з курсу «філософія».

Рецензенти:

- С.М. Варв'янський**, доктор філософських наук, професор кафедри філософії і політології Полтавського університету споживчої кооперації;
- Г.Є. Аляєв**, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка;
- П.А. Кравченко**, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.
- О.Я. Вдовина**, кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України

Обговорено та затверджено на засіданнях кафедри філософії, соціології та психології (протокол № 2 від 6.10.2005 р.) та методичної ради факультету обліку та фінансів (протокол № 8 від 13 березня 2006 р.) Полтавської державної аграрної академії.

При оформленні обкладинки використана гравюра художника Франциско Гойї «Сон розуму народжує чудовиськ»

УДК 1(07)
ББК 87 я 73

ISBN 978-966-2088-39-7

© О. Киричок, 2010

Дивне діло та філософія, ніколи ніяка наука не могла заволодіти цілою моєю істотою так сильно як вона; філософія тая має якусь таку силу, що може поглинути геть усю натуру людини і не полишити місця нічому іншому.

Агатагел Кримський

ПЕРЕДМОВА

Філософія – найпрекрасніший витвір, на який спромоглося людство, найвище знання і мудрість, вершина культури і показник її величі, а також те, що надає смислу нашому існуванню.

Протягом тисячоліть філософів інколи шанували, цінували, питали їхньої поради, звертались до них, якщо треба було встановити справедливі закони, як це, наприклад, було у давній Греції, а інколи труїли, як Сократа, били камінням, розпинали, як Ісуса Христа, спалювали на вогнищі і знищували у концтаборах, як це було зовсім нещодавно. Можна ставитися до філософії по-різному, однак всесвітньо-історичний досвід перекоонує: як ми ставимося до філософії, такими ми є самі. Тільки грубе, неосвітчене, морально і духовно деградоване суспільство не шанує філософію.

Даний підручник, сподіваємося, не тільки ознайомить студентів з основами філософії, природою філософування, її значенням та місцем у культурі, персоналіями, ідеями, проблемами, школами та напрямками філософії, але й дасть змогу здійснити систематизуючу функцію філософії щодо окремих галузей знань, яким присвятили себе студенти, а також сприятиме розвитку мисленнєвих навичок та підвищенню інтелектуальної культури.

Підручник створено з дотриманням найсучасніших вимог і стандартів щодо видань подібного типу. Він не тільки повністю відповідає державній програмі з філософії, але й урахує особливості кредитно-модульної системи оцінювання знань, запровадженої Міністерством освіти і науки України.

Підручник складається з історичної та систематичної частин. Традиційно, виклад історичної частини курсу будують, обертаючись або довкола персоналій філософів, або довкола філософських проблем. Тут ми спробували поєднати обидва підходи. Коли мова йде про потужні філософські вчення Платона, Арістотеля, Аврелія Августина, Томи Аквінського, Декарта, Спінози, Ляйбніца, Локка, Берклі, Г'юма, Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, то виклад зосереджується стовно персоналії, в інших випадках – довкола філософських проблем.

Щоб уникнути вибірково і хаотично нагромаджених відомостей, ідей, біографічних даних чи фактів, ми користувалися певним *критерієм відбору історико-філософського матеріалу*, а саме, аналізуючи філософську творчість, висвітлювали спочатку онтологічні ідеї філософа чи школи, далі – їх погляди на пізнання, на людину та суспільство і лише інколи доповнювали виклад політичною філософією, філософією культури тощо.

При викладі історії філософії ми вживали наступні терміни:

1. *Філософське вчення* – завершена система поглядів того чи іншого мислителя.

2. *Філософська школа* – сукупність вчень, об'єднаних загальними ідейними основами, що зумовлює пряму передачу ідей від одних філософів до інших.

3. *Філософська течія* – сукупність вчень, об'єднаних спільними, хоча часом і модифікованими ідейними принципами, які належать як до однієї, так і до різних шкіл.

4. *Філософський напрям* – сукупність течій, що мають у своїй основі спільні ідеї.

У систематичній частині курсу, зосередженій навколо онтології, філософії пізнання, філософської антропології, соціальної філософії, філософії науки, культури та аксіології, виклад ведеться на основі виділення головних проблем того чи іншого розділу філософії. Це дало змогу, подаючи різні варіанти вирішення проблеми,

підкреслити *плюралістичний дискурс філософії*, її *діалогічний характер*.

Ми враховували ту відмінність, яка існує між класичним, не-класичним чи постнекласичним філософуванням, намагаючись подавати онтологічні, антропологічні й інші філософські ідеї як з *точки зору класичної філософії*, так і з *позицій філософії не-класичної та постнекласичної*. Це дало змогу висвітлити теми, які не часто фігурують в інших підручниках, такі, як «нова онтологія», еволюційна та генетична епістемологія тощо.

Думаємо, нам нарешті вдалося остаточно позбавитися від *анахронізмів та ярликів радянських часів*, які вперто не хочуть залишати сторінки вітчизняних підручників, таких, як «основне питання філософії», «наївний матеріалізм» досократиків, «французький матеріалізм» та багато інших. Діалектика в даному посібнику розглядається як один із багатьох способів пізнання, а тому для нас є неприйнятним традиційний підручковий заголовок: «Діалектика та її альтернативи».

Ми також спробували наблизити дану книгу до певних «цивілізаційних норм», продублювавши всі ключові поняття, терміни та «крилаті» висловлювання мовами оригіналу, так само мовами оригіналу подавши назви головних праць мислителів.

Щодо *повноти викладу*, то тут, звісно, ми не ставили за мету висвітлення «всієї» філософії. Вона неможлива та й не потрібна, однак гадаємо, що кожному, хто захоче продовжити заняття цією дивовижною галуззю людських знань, даний підручник стане у нагоді.

Зрештою, ми всіляко намагалися подати *виклад доступною мовою* і позбавитись від мови «пташиної», одночасно не допускаючи «примітивізацій на користь простоти».

Такі *методологічні та педагогічні принципи* були закладені в «ідею» даного видання. З нашого погляду даний підручник має ряд переваг у порівнянні з тим, що видається останнім часом в Україні, усуваючи окремі вади, які мають сучасні українські підручники з філософії. Наскільки це вдалося автору, судитиме читач.

ЛЕКЦІЇ

ЛЕКЦІЯ 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП ЗНАННЯ

1. Філософія і світогляд

Кожна людина від природи прагне до знань – так вважав мислитель Арістотель – і це відповідає дійсності. Знання, однак, бувають різні, – ми навчаємося основам наук, інколи засвоюємо якісь релігійні уявлення, поповнюємо побутові знання новими способами ведення домашнього господарства тощо. Справді, пізнавати щось нове – потрібно кожній людині, так само, як їсти, пити і одягатись. Однак, *філософія* є особливим, відмінним від будь-якого іншого, типом знання.

Філософія, як особливе знання, точніше, як особлива мудрість завжди відігравала важливу роль у житті людини і людства. Хоча вона, на думку відомого мислителя XX століття Макса Шелера, завжди була «прерогативою еліти», проте тією чи іншою мірою зачіпала всіх. Філософія надихала політиків і царів, змінювала життя окремих людей. Багатьом вона допомагала знайти смисл життя, пізнати світ і самого себе. Філософські знання та ідеї постійно намагалися застосувати на практиці, перетворити їх на ідеологію чи політичну доктрину, хоча це досить часто приводило до соціальних катаклізмів і трагедій, таких, як війни, голокості, масові знищення. Філософію звеличували або принижували, прославляли або відкидали – і це переконало, що окрема людина, народ чи культура в принципі

можуть обійтися без філософії. Проте вона – показник величі і високого розвитку людини, народу чи культури. Тільки людина, яка знайома з основами філософії, може вважатися інтелектуальною і культурною. Тільки той народ, який має власну філософію, – є видатний. Філософія є найвеличнішим витвором людського духу і вершиною культури.

У свідомості кожної людини є певний образ світу, в якому вона живе, котрий називають світоглядом. Світогляд – це не погляд на окремі речі, а погляд на світ у цілому (природу, космос, людину, суспільство, добро та зло, красу тощо). За своєю структурою (внутрішньою будовою) світогляд складається з трьох частин: відношення людини до природи, інших людей та самої себе. Виділяють чотири типи світогляду: міфологічний, релігійний, науковий і філософський.

Міфологічний світогляд – це тип світогляду, при якому людина включена у Всесвіт і досить слабо виділяє себе в ньому, не чітко розрізняє суб'єкт та об'єкт, тобто себе та світ. Міфологічний світогляд був притаманний людям із сивої давнини¹, однак певною мірою зберігся й у свідомості сучасної людини. У міфологічному світогляді межа між світом та думкою про світ усвідомлюється слабо. Антропологи – люди, які досліджують залишки напівдиких племен, в яких міфологічне світобачення є визначальним, наводять багато прикладів, коли ці люди власні думки, сни, фантазії тощо видавали за дійсність. Все це дає підстави говорити про те, що у міф не вірять – у ньому живуть. Філософія, на відміну від міфу, досить чітко вирізняє суб'єкт і об'єкт, власні думки про світ і сам світ, а також усвідомлює той факт, що той образ світу, який вона малює у своїй свідомості, може не співпадати із самим світом.

Релігійний світогляд, на відміну від міфологічного, розрізняє суб'єкт та об'єкт. Він ґрунтується на *вірі*, прийнятті тих чи інших тверджень без сумніву і доведень. Для віруючої людини факт існування Бога, для прикладу, є безсумнівним, він не потребує доказів чи перевірки. На відміну від релігії, філософія досить часто, якщо не завжди, ґрунтується на сумніві, навіть у найочевидніших речах.

¹ Найбільш популярними є давньогрецькі міфи про Зевса, Посейдона, Аполлона тощо, до речі, свої міфи мають всі народи.

Мислитель Олдос Гакслі, посилаючись на англійського філософа Герберта Бредлі, стверджував, що «філософія – це відшукування сумнівних причин у тому, у що ми віримо інстинктивно»², а Рене Декарт головним методом філософського пізнання вважав «універсальний сумнів», тобто сумнів в усьому³.

Науковий світогляд, на відміну від релігії, не покладається на віру, і будь-яке твердження намагається доводити та перевіряти. Однак філософія вирізняється також і від науки. Головні відмінності філософії від науки такі:

1. У науковому дослідженні бере участь людський розум, а у філософуванні – все людське єство (серце, воля, інтуїція, чуття тощо). Філософ не тільки аналізує і робить умовисновки за допомогою мислення, але й переживає світ емоційно, оцінює його з точки зору краси, добра тощо.

2. Наукова істина – це істина тимчасова, від якої вчений може відмовитися на користь більш обґрунтованої істини, а від філософської істини, яка дається людині не тільки розумом, а й волею і почуттями, відмовляються досить рідко.

3. Мова, якою висловлюються філософи, більш різноманітна, ніж мова науковців. Філософські ідеї доносилися до інших людей не тільки у формі понять та логічних тверджень, але й у поемах, прозі, афоризмах тощо⁴.

4. Способів пізнання істини у філософії набагато більше, ніж у науці. Жодна наука не користується інтуїцією, діалектикою, апофатикою, катафатикою тощо.

5. Наука прагне до знання, а філософія – ще й до мудрості. Давньогрецький філософ Геракліт говорив, що «для того, щоб

² *Хакслі Олдос*. О дивный новый мир / Пер. с англ. О. Сороки, В. Бабакова.– СПб.: Амфора, 1999.– С. 206.

³ Див. *Декарт Р.* Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукувати істину в науках [Текст] / Пер. на укр. В. Андрушко, С. Гатальська. – К.: Тандем, 2001.– 104 с.

⁴ Наприклад, давньогрецький філософ Парменід власні філософські погляди виклав у поемі «Про природу». Найвидатніший філософ усіх часів Платон викладав власні погляди у вигляді діалогів, міфів, придуманих ним самим тощо. Фрідріх Ніцше виклав власну систему у афористичній манері, а французькі філософи Жан-Поль Сартр та Альбер Камю у повістях та оповіданнях («Чума» (А. Камю), «Нудота» (Ж.-П. Сартр) й ін.).

бути мудрим, ще не достатньо багато знати» (ф. 40), знання є необхідною, однак ще не достатньою умовою для того, щоб людина вважала себе мудрою.

Отже, підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що філософський світогляд чітко розрізняє суб'єкт і об'єкт, людину і світ, усвідомлює відмінність людських уявлень про світ від того, чим світ є насправді. Він є критичним осмисленням дійсності всім людським еством.

Філософський світогляд різниться від міфологічного, наукового чи релігійного. Будь-які спроби перетворити філософію «у строгу науку», тобто представити філософію у вигляді науки, наблизити її до наукового світогляду, були приречені на поразку, таку ж участь спіткали й спроби розмістити філософію «десь між наукою і релігією». Філософський світогляд є особливим, автентичним і таким, що не може бути зведений до якихось інших форм. Однак ототожнювати поняття «філософія» і «філософський світогляд» також було б не правильно. Вона, найшвидше, є те, що формує світогляд, постійний «пошук світогляду». «Тлумачення філософії як світоглядної проповіді – нітрохи не менша омана, ніж її характеристика як науки»⁵, – стверджував видатний німецький філософ ХХ ст. Мартін Гайдегер, і мабуть слід погодитися, що філософія «...не піддається визначенню через щось інше, а тільки через саму себе й у якості самої себе – без порівняння з чим-небудь, з чого можна було б добути її позитивне визначення. У такому випадку філософія є щось самостійне, останнє...»⁶.

Традиційно свідомість сучасної людини – це суміш міфів, вірувань, наукових поглядів, а інколи і філософських узагальнень. Філософія покликана впорядкувати світогляд, стати його теоретичною основою, навчити людину мислити проникливо, критично і самостійно.

⁵ Хайдегер М. Основные понятия метафизики // Хайдегер М. Бытие и время.– М.: 1993.– С. 327-333.

⁶ Там само.

2. Сутність філософії та її головні проблеми

Філософія – це знання про першооснови буття, спосіб їх пізнання, смисл людського існування, мету, цінності та ідеали суспільства⁷. Філософія майже завжди прагнула до того, щоб ця першооснова, яку вона шукає, спосіб її пізнання, система людських цінностей та суспільний ідеал були *єдиними*. Той, хто знайшов все це, вважається таким, що пізнав *істину*. Філософія – слово грецьке (φιλοσοφία), і перекладається воно як «любов, дружба (fʹɹlʲa, іон. fīljh) до мудрості, знання (sofʲa, ep.-іон. sofʲh)»⁸. Слово філософ перекладається як «друг або прихильник (fʲlo~) мудрості».

Піфагор
(бл. 585–497 рр. до н.е.).
Вважають, що саме він
уперше вжив слово
«філософія».

Філософія – це особливий, ні на що інше не схожий, спосіб освоєння дійсності, який протистоїть повсякденному мисленню. У філософії слово «повсякденність» асоціюється зі словами «натовп», «пересічна людина», «масовість». Філософ Мартін Гайдегер втечею від істини вважав «сутність, в якій людина віддаляється від таїни у напрямку до повсякденного, а потім від однієї буденної речі до другої мимо таїни»⁹. Таким чином, процес здобування філософського знання, який називається *філософуванням*, не є процесом, схожим на задоволення матеріальних потреб, роботу, сон тощо.

Різниця між філософією і філософуванням досить умовна. Царина істини є нескінченною, і навіть тоді, коли людина її досягає, вона не може охопити всю її повноту. Тому філософія не є чимось сталим і незмінним, і це дає підстави декому з філософів, як наприклад, тому ж Гайдегеру, говорити про те, що «філософія і

⁷ Слід зазначити, що серед філософів немає єдності у питанні, що саме має вивчати філософія, а отже, наведене тут визначення не є єдино істинним. Визначень філософії дуже багато, трапляються інколи навіть «екзотичні». Наприклад, «філософія – це розмірковування про смерть».

⁸ Вважають, що вперше слово «філософія» вжив у VI ст. до н.е. Піфагор.

⁹ Хайдеггер М. О сущности истины // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге.– М., 1991.– С. 23.

є філософуванням». Серед головних причин, що спонукають мудру людину філософувати, можна назвати такі:

1. Усвідомлення своєї смертності, яке змушує людину час від часу замислюватися про смисл власного життя.

2. Здивування і захоплення навколишнім світом, його устроєм, гармонією, красою, яке спонукає людину розібратися в цьому устрої, знайти основи і причини гармонії й краси. «Здивування і насамперед здивування спонукало людей до філософування», – пише Арістотель (Met. I 2, 981 b 10–15).

3. Сумнів у достовірності релігійних чи міфологічних уявлень, наших знань взагалі і навіть у тому, що є очевидним, а також усвідомлення того, що просте накопичення знань із різних наук не приносить людині щастя і не приводить до досягнення всього існуючого в цілому.

Філософування – це автентична, неповторна і неподібна ні до чого іншого активність, в якій бере участь усе людське ество. Ця активність може виникати сама по собі або бути спричиненою (детонованою) різними чинниками, такими, як прочитана філософська книга, життєва подія, щось побачене чи почуте, що може приводити свідомість (далеко не кожному) в специфічний філософський стан чи особливий настрій.

Різні мислителі вважали різні проблеми головними для філософії. Наприклад, видатний грецький філософ Платон такими називав проблеми Істини, Блага і Краси, німецький філософ Іммануїл Кант вважав, що філософія має займатися трьома питаннями: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я смію сподіватися?». Однак, якщо узагальнити думки різних мислителів і спробувати вилучити основне, то можна стверджувати, що головними проблемами філософії є такі: «Що є першоосновою всього існуючого?», «Які відносини людини зі світом?», «Чи відповідає наше мислення реальній дійсності?», «Як людина може пізнати себе та світ?», «Як слід правильно мислити?», «Як співвідносяться людська душа і людське тіло?», «У чому сенс людського життя?», «Як людина має себе поводити?», «Що таке добро і зло?», «Що таке прекрасне?». Ці й інші запитання непокоять філософів.

3. Філософія в системі культури, її соціальний, смислотворчий і гуманістичний характер. Основні функції філософії

Філософія є найвеличнішим витвором людського розуму і вершиною культури.

Як вершина культури філософія є індикатором її розвитку. Велична філософія – показник величної культури. У філософії в сконцентрованому вигляді акумулюються всі здобутки культури. Вона й є наднаціональною, однак часто філософія, яку породила та чи інша нація, має свої особливості. Таким чином, філософія може підкреслити особливості певної нації, і виявити її відмінність від інших націй.

Окрім того, що філософія, нібито, узагальнює всі здобутки національної чи світової культури, вона може призводити й до культурних революцій, культурних змін. Наприклад, різноманітні мистецькі напрями культури модернізму ХІХ–ХХ ст. спиралися на різні філософські течії, що виникали в ту пору, насамперед під впливом філософії Шопенгауера та Ніцше.

Латинське слово «functio» близьке до українських слів «діяльність», «робота», «призначення», «обов'язок». Отже, які функції філософії, яке її призначення, яку «роботу» вона виконує в межах культури? Основні функції філософії в культурі такі:

- а) *світоглядна* – вона формує погляд на світ;
- б) *пізнавальна* – вона задовольняє потребу людини у пізнанні;
- в) *методологічна* – вона дає методи, способи, якими досліджуються ті чи інші процеси й явища в різних науках (категоріально-логічний метод, метод системно-структурного та структурно-функціонального аналізу – вони були розроблені у межах філософії, а потім запозичені й іншими науками);
- г) *соціально-практична* – вона може змінювати і перетворювати світ.

Інколи говорять про *критичну* та *виховну* функції філософії в культурі. Тобто філософія, окрім усього, формує критичний погляд на світ та виховує (формує) людську особистість.

Філософські поняття (категорії) досить часто можуть бути одночасно і категоріями культури.

Протягом століть мислителі роздумували над питанням про природу суспільства та людини, про її сутність, про те, що їй треба робити, як жити. Філософія надавала смислу людському існуванню, виступала духовно-творчою і смислотворчою основою людського життя. Вона формувала в людини вміння поважати загальнолюдські цінності. В сучасному світі філософія констатує «невідповідність» людини її природі, її сутності. Філософське осмислення дійсності показує, що людина часто стає інструментом маніпуляції влади, служницею релігії, держави чи іншої людини. Роздум і турбота про те, як би людина стала людяною, а не не-людяною, тобто відірваною від своєї сутності, називається *гуманізмом*¹⁰. Оскільки філософія намагається відповісти на питання: «В чому полягає сутність людини?» і «В чому полягає сенс її існування?», «Як зробити людину щасливою?», то вона є *гуманістичною* за своїм характером.

4. Система філософських дисциплін

Подібно до наук, які досить часто є сукупністю взаємопов'язаних дисциплін, філософія також поділяється на ряд філософських дисциплін. Цей набір змінювався від епохи до епохи. Основними філософськими дисциплінами в наш час є:

1. *Історія філософії* – наука про те, якою філософія була у минулому¹¹.

2. *Онтологія*, розділ філософії, що вивчає першооснови буття.

3. *Філософія пізнання*¹² – розділ філософії, що вивчає першооснови пізнання і поділяється на:

а) *феноменологію* – філософське вчення про *механізми* пізнання, тобто будову духовності;

б) *гносеологію*, яка вивчає *процес* пізнання;

б) *епістемологію*, яка вивчає *результат* пізнання, тобто *знання*;

в) *методологію*, яка вивчає *способи* (методи) пізнання¹³.

¹⁰ Це тлумачення терміну «гуманізм» належить філософу Гайдегеру.

¹¹ Зверніть увагу на те, що філософія не є наукою, а історія філософії є.

¹² Інколи, *онтологію* та *філософію пізнання* вважають розділами *метафізики* – вчення про першооснови буття світу та його пізнання, а інколи слово «метафізика» вживають як синонім слова «онтологія».

4. *Філософська антропология* – розділ філософії, який вивчає людину.

5. *Соціальна філософія* – розділ філософії, який вивчає суспільство.

6. *Аксіологія* – розділ філософії, який вивчає цінності.

7. *Логіка* – розділ філософії, що вивчає закони і форми мислення.

8. *Етика* – розділ філософії, який намагається визначити, що є добро і зло, що є щастя та вирішити питання про смисл людського існування. Даний розділ поділяється на:

а) *дескриптивну (описову) етику* – вивчає етичні принципи і закони людських спільнот;

б) *нормативну етику (деонтологію)* – намагається визначити норми правильної і хибної поведінки;

в) *практичну етику* – намагається використовувати теоретичні форми правильної поведінки на практиці;

г) *моральну аксіологію* – вчення про моральні цінності;

д) *метаетику* – займається точним аналізом розуміння етичних висловлювань.

3. *Естетика* – вчення про прекрасне.

Інколи з філософських позицій і в рамках філософії досліджуються різні галузі людського знання і життя, такі, як релігія, культура, наука. Відповідно розрізняють такі філософські напрями, як *філософія релігії, філософія науки, філософія освіти, філософія культури, філософія історії, філософія права* тощо. До філософських дисциплін також належить *футурологія* – філософія, яка намагається передбачити майбутнє, складає різні соціальні проекти, виробляє стратегію майбутнього. Переважно у минулому, окремою філософською дисципліною вважали також *натурфілософію* – філософію природи.

Питання до семінарського заняття

- 1. Філософія як своєрідний погляд на світ.*
- 2. Сутність філософії та її головні проблеми.*
- 3. Філософія в системі культури, її соціальний, смислотворчий і гуманістичний характер. Основні функції філософії.*
- 4. Система філософських дисциплін.*

¹³ Донедавна, терміни «гносеологія» й «епістемологія» вживалися як синоніми і позначали філософію пізнання взагалі, однак зараз ці терміни розрізняють.

Завдання, вправи, тести

1. Заповніть пусті рамки

Форми світогляду	→	
	→	
	→	
	→	

2. Вставте пропущені слова

Філософія – це ... до мудрості.

Той, хто пізнав першооснову буття, смисл людського існування, мету, цінності та ідеали суспільства, вважається таким, що досягнув ...

Філософія є ... культури, коротким узагальненням всіх її здобутків.

3. Заповніть пусті рамки

Функції філософії	→	
	→	
	→	
	→	
	→	

4. Вставте пропущені назви розділів філософії

... – наука про те, якою філософія була у минулому.

... – розділ філософії, що вивчає першооснови буття світу.

... – розділ філософії, що вивчає першооснови пізнання.

... – розділ філософії, що вивчає людину.

... – розділ філософії, що вивчає суспільство.

... – розділ філософії, що вивчає цінності.

... – розділ філософії, що вивчає закони і форми мислення.

... – розділ філософії, який намагається визначити, що є добро і зло, що є щастя та вирішити питання про смисл людського існування.

... – розділ філософії, що є вченням про прекрасне.

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Що з перерахованого нижче найближче до визначення філософії? Філософія це:

- одна із форм релігії;
- вчення про людську психіку;
- одна із форм міфології;
- вчення про першооснову буття;
- наукова дисципліна.

2. Яка мета філософії?
 - а) накопичення знань про світ;
 - б) дослідження людської психіки;
 - в) пошук істини;
 - г) пізнання самого себе;
 - д) критика науки.
3. Слово «філософія» вперше запровадив:
 - а) Піфагор;
 - б) Фалес;
 - в) Анаксагор;
 - г) Платон;
 - д) Геракліт.
4. Слово «філософія» означає:
 - а) любов до себе;
 - б) любов до знання;
 - в) любов до Бога;
 - г) любов до книги;
 - д) любов до мудрості.
5. Як називається розділ філософії присвячений проблемам людини?
 - а) соціальна філософія;
 - б) філософська антропологія;
 - в) натурфілософія;
 - г) етика;
 - д) футурологія.

Література

1. *Гіляров О.М.* Що таке філософія і що вона може і чого не може дати?! Олексій Гіляров; пер. з рос. Марина Ткачук// Могілянські історико-філософські студії/ [ред.-упоряд.: І.А. Бондаревська, В.П. Козловський; редкол.: М.Л. Ткачук (голова)... та ін.]; Нац. ун-т «Києво-Могілянська академія». – К.: Києво-Могілянська академія, 2008. – С. 272–292.
2. *Делез Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия. – М., С-Пб: Алегейя, 1998. – 148 с.
3. *Ортега-и-Гассет Х.* Что такое философия? – М., 1991. – С. 51–192.
4. *Попович М.В.* Що таке філософія?! Філософська думка: український науково-теоретичний часопис. – 2006. – № 1. – С. 3–24.
5. *Чижевський Дмитро.* Що таке філософія// *Чижевський Дмитро.* Українська філософія/ Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993.

ЛЕКЦІЯ 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Історія філософії почалася практично одночасно у трьох стародавніх країнах: Індії, Китаї та Греції. Окрім того, філософські проблеми та ідеї того часу стали такою собі «віссю», навколо якої обертається філософія дотепер. Видатний філософ ХХ століття Карл Ясперс стверджував: «Вісь світової історії, якщо вона взагалі існує, – слід віднести, напевне... до того духовного процесу, який відбувався між 800 і 200 рр. до н.е. Тоді... майже одночасно протягом небагатьох століть у Китаї, Індії та на Заході незалежно одні від одних... уперше з'явилися філософи... Тим, що здійснилось тоді, що було створено і продумано в той час, людство живе впритул до сьогодні. В кожному своєму пориві люди, пригадуючи, звертаються до осьового часу, запалюються ідеями цієї епохи»¹⁴.

У кожній із цих трьох видатних цивілізацій давнини – Індії, Китаї та Греції – філософія мала свою відмінну від інших бурхливу і драматичну історію, власні шляхи і роздоріжжя, піднесення і падіння, однак у цілому її шлях був подібним.

Перші філософські ідеї і в Індії, і в Китаї, і в Греції народжувались у лоні міфологічних уявлень, проходили через епоху гострих дискусій, які часом ставили під сумнів будь-які пояснення світу взагалі, переживали свій «золотий вік», тобто час найвищого розквіту, узагальнювались у вченнях найзнаменитіших у

¹⁴ *Ясперс К.* Смысл и назначение истории.– М., 1991.– С. 32–39. Термін «осьовий час», тобто точка історії, яка фіксує момент виникнення філософії, запроваджений Ясперсом, є досить популярним серед сучасних учених і філософів.

своїх країнах філософів, які збирали навколо себе учнів, організовували філософські школи, започатковували тисячолітні традиції у філософуванні.

Саме з цієї видатної доби ми й почнемо розглядати історію філософії, і це є дуже важливо, адже саме філософія Стародавнього Світу стала тим фундаментом, на якому будуються філософські ідеї і вчення дотепер.

1. Філософія Стародавньої Індії

1.1. Філософські ідеї ведичного періоду

Чи не найперші у світі філософські ідеї ми знаходимо в давніх священних індійських текстах, які називаються «Веди»¹⁵. Це – чотири книги («Рігведа», «Самаведа», «Яджурведа» і «Атхарваведа»), які почали складатись дуже давно – бл. 1500 р. до н.е.¹⁶ і являли собою збірники гімнів (мантр). Такі збірники у Індії називають *самхітами*. Трохи пізніше з'явилися коментарі і доповнення до «Вед» – *брахмани* – збірки релігійних правил і ритуалів, ще пізніше *арань'яки* – настанови для «тих, хто живе в лісах», тобто мудреців-відлюдників, а ще пізніше – неймовірно

¹⁵ Слово «Веди» має індоарійський корінь і означає «знання» або «мудрість» (порівняйте з давньослов'янським словом «ведати» – знати, яке теж має індоарійську основу).

¹⁶ Найбільш рання серед них і найбільш багата на філософські ідеї «Рігведа» вважається найдавнішою книгою планети. Вже у ній вибухає феєрверк філософських питань, на яких неспокійна людська душа пристрасно шукає відповіді:

«Тоді не було ні сушого, ні несущого;
Не було ані повітряного простору, ані неба над ним.
Що в русі було? Де? Під чією габою? Чим були води непроникні, глибокі?
Тоді не було ні смерті, ні безсмертя, не було різниці між ніччю і днем.
Без повінання само по собі дихало Єдине,
І нічого, крім нього, не було.

...
Чи було долі (щось), чи було нагорі?

...
Хто справді знає, хто зараз би розповів,
Звідки виник цей Всесвіт?
Боги (з'явилися) після створення його.
Але хто знає, із чого виник він?
Із чого виник цей Всесвіт, чи створив його хто, чи ні?
Хто бачив це на найвищому небі,
Той справді знає. А якщо не знає?», –

Це – знаменитий «*Космогонічний гімн*» Рігведи (Рігведа, X, 129, цит. за Читанка із історії філософії.– К.: Довіра, 1992.).

насичені філософськими ідеями *упанішади* – збірки бесід між філософами – учителем (гуру) і учнем¹⁷. Весь цей корпус так званої «ведичної літератури» завершився формуватись бл. 600 р. до н.е. Кожна книга брахманів, арань'яків чи упанішад строго стосувалась сцто якоїсь із чотирьох «Вед», виступаючи її доповненням і коментарем. Наочне уявлення про ведичну літературу дає схема, наведена дослідником стародавньої індійської філософії Гельмутом фон Глазенаппом:

	самхіти	брахмани	арань'яки	упанішади	
РІГВЕДА	<i>Варіант Шакала</i>	<i>Айратея</i>	<i>Айратея</i>	<i>Айратея</i>	
	<i>Варіант Вашкала</i>	<i>Каушітакі</i>	<i>Каушітакі</i>	<i>Каушітакі</i>	
САМАВЕДА	<i>Варіант Ранаянія</i>	<i>Панчавініша</i> <i>Шандвініша</i> <i>Чхандогь'я</i>		<i>Чхандогь'я</i>	
	<i>Варіант Каутхума</i>	<i>Аришейя</i>			
	<i>Варіант Джаймінія</i>	<i>Джаймінія</i>		<i>Кена</i>	
ЯДЖУРВЕДА	<i>Варіант Капіштхалакатха</i>				
	<i>Чорна</i>	<i>Варіант Катхака</i>		<i>Катха</i>	
		<i>Варіант Майтра-яни</i>		<i>Майтрі</i>	
		<i>Варіант Тайттірія</i>	<i>Тайттірія</i>	<i>Тайттірія</i>	<i>Тайттірія</i> <i>Маханараяна</i> <i>Шветашват-ара</i>
	<i>Біла</i>	<i>Варіант Мадх'ян-діна</i>	<i>Шатапатха</i>	<i>Бріхад</i>	<i>Бріхад</i> <i>Іша</i>
		<i>Варіант Канва</i>			
АТХАРВАВЕДА	<i>Варіант Шаукнака</i>			<i>Мундака</i>	
	<i>Варіант Пайтпалада</i>			<i>Прашина,</i> <i>Мандук'я</i>	

¹⁷ Із давніх упанішад особливо відомими є «Айтарей-упанішіда» і «Каушітакі-упанішада», які відносяться до «Рігведи», «Кена-упанішада» і «Чхандогь'я-упанішада», які відносяться до «Самаведи», «Іша-упанішада», «Тайттірія-упанішада» і «Бріхадарань'яка-упанішада», що відносяться до «Яджурведи», «Прашна-упанішада» і «Мундака-упанішада», що відносяться до «Атхарраведи».

Саме у ведичній літературі були висловлені ідеї, які стали головними для всієї індійської філософії на довгі віки, а саме:

1. Уявлення про *Брахму*, тобто першооснову всього існуючого на землі, першопочаток, природу в цілому, одухотворений і божественний Всесвіт, що співпадає зі «світовою душею» та *Атман* – поняття, яке в деяких текстах тлумачиться як індивідуальна людська душа, що проявляється насамперед у диханні («прані»).

2. Віра у те, що душа людини після смерті втілюється у тіло нової людини або навіть тварини, і цей колообіг перевтілень («сансара») триває вічно¹⁸. Причому кожне нове втілення є відплатою («кармою»), за хороші чи погані вчинки протягом попереднього життя, і за виконання призначеного кожній людині від народження суспільного та морального обов'язку («дхарми»). Душе благочесної людини, яка строго слідувала своєму суспільному призначенню (дхармі) може у наступному житті втілитися у людину вищого соціального становища, а людини, яка не була моральною або не виконувала свого суспільного обов'язку, може втілитися у людину нижчого становища чи навіть тварину.

3. Переконавання у тому, що з колообігу перевтілень (сансари) можна вирватися, врятуватися (санскр. «мокша»), якщо досягти стану коли індивідуальна людська душа (Атман) розчиняється у природі, зливається із світовою душею (Брахмою). Це можливе, якщо протягом життя утримуватися від будь-яких дій і усвідомлювати, що людська душа і душа світу є, по суті, одне й теж. «Я – долі, я – нагорі, я – позаду, я – попереду, я – праворуч, я – ліворуч, Я – увесь цей світ», – написано у «Чхандогя-упанішаді»¹⁹.

Якою б різною не була індійська філософія наступних віків визнавала б чи не визнавала вона авторитет Вед²⁰, мета індійського мудреця-філософа одна – вирватися із кола перевтілень, подолати сансару і карму і розчинити власну душу в природі. «Якщо серце

¹⁸ Процес перевтілень в уявленнях давніх народів вчені називають «реінкарнацією».

¹⁹ Чхандог'я-упанішад VIII, 7–12 / Цит. за Читанка з історії філософії.– К.: Довіра, 1992.– С. 22.

²⁰ Філософія, яка визнає авторитет Вед у Індії називається «астіка», а філософія, яка не визнає авторитет Вед – «настіка».

смертного позбавлене усіх бажань, він стає безсмертним, він досягає Брахмана», – написано в «Бріхадаран'яка-упанішаді»²¹.

Однак у 1500–600 рр. до н.е., у період, який учені називають «Ведичною епохою», індійська філософія ще не окреслюється явно і не виділяється із міфології. Це сталося у 600–200 рр. до н.е. у період, який називається «епічним». У 600 р. до н.е. – 200 р. н.е. формувався індійський епос, зокрема були створені поеми «Рамаєана» та «Махабхарата», які, до речі, теж містять немало філософських ідей; саме тому цей період розвитку індійської культури називають «епічним».

1.2. Філософські течії шраманської епохи

У так звану «шраманську» епоху (VI–IV ст. до н.е.) з'являється велика кількість груп аскетів (санскр. «шрамана»), кожна з яких проголошує свій шлях до спасіння. Таких груп у тодішній Індії було безліч, однак більшість із них безслідно зникли, і тільки деякі з них, згодом перетворилися у філософські школи. Серед цих груп виділялись:

- **тапасини** (групи подвижників, найвідомішими серед яких були представники школи **аджівіка** (засновник, можливо, **Макхалі Госалі** (VI ст. до н.е.) – когорта мандруючих мудреців, що різними способами здобували собі засоби для існування («аджіва») і вірили в те, що для спасіння слід пройти «довгий як життя» («а дживат») шлях перевтілень душі, які, на думку прихильників цього вчення, не залежать від дій людини; вони відбуваються за космічним законом *нь'яті*, а будь-які людські зусилля, які вона прикладає до спасіння, безрезультатні²². Творів представників цієї школи не збереглося, згадки про них ми знаходимо лише у текстах джайністів та буддистів.

- **джайністи** (від санскр. слова «джіна» (переможець), засновник школи – **Джіна Махавіра** (VI ст. до н.е.) – система індійської філософії, яка вважає, що світ складається із неживого (простору та

²¹ Бріхадаран'яка-упанішада 7 // Цит. за Читанка з історії філософії.– К.: Довіра, 1992.– С. 23.

²² Див. *Basham A.L. History and doktrines of the Ajivika. Delhi, India: Moltlal Banarsidass Publications.– 2002.*

предметів), а також людських душ, обмежених кармою, яку можна подолати тільки суворою дисципліною та чернецьким, аскетичним способом життя.

- **брахманісти** – прихильники ведійської філософії і шанувальники священних текстів, які всіляко захищали освячені традицією положення Вед від нападів інших груп і вірили у Брахму (більшість із них були брахманами, саме звідси і походить назва групи). Серед них виділялись прихильники школи **санкх'ї** (виникла у VII–VI ст. до н.е., засновник **Капіла** (VII ст. до н.е.)²³, яка виходить з того, що світ складається із двох вічних начал – духу (пуруша, згодом прихильники санкх'ї вчили про множину індивідуальних душ) і матерії (пракріті). Суть філософії санкх'ї полягає у тому, що ці два начала вважаються повністю відділеними одне від одного. Душі окремих людей не можуть взаємодіяти з матерією, однак через їх призму можна матерію споглядати, немов через прозорий алмаз, що знаходиться посеред якогось, наприклад, червоного, полотна. Однак те, що алмаз, через який ми дивимося на полотно, видається червоним є ілюзією, насправді він таким не є. Так само дивлячись на матерію через призму людської свідомості ми можемо побачити, що в ній активізуються три енергії (гуни) – світла («радісна»), рухома («пристрасна»), темна («невігласна»), які породжують 24 елементи, з яких складається весь світ. Людина повинна усвідомити, що весь цей світ не має ніякого відношення до її свідомості, як червоне полотно не має відношення до кольору алмаза, що за ним розташований. Насправді душа людини прозора і нерухома, а всі ті відчуття і порухи, що в ній відбуваються – лише ілюзорні образи, пророджені матерією. Усвідомивши, що жодна річ в світі не стосується її, людина втрачає інтерес до світу та його проблем, позбавляється від карми і виривається із кола перевтілень (сансари).

- **буддисти** (від санск. слова «будх» – будити, пробуджуватися, засновник напряму **Сіддхартха Гаутама**²⁴, кано-

²³ Тексти, які вміщують філософію санкх'ї, називаються «Санкх'я-сутра» та «Санкх'я-каріна».

²⁴ Роки життя Гаутами точно не відомі. Існує три версії: 1) 560–480 до. н.е., 2) 566–476 до. н.е., 3) 563–473 до. н.е.

нічними текстами у буддизмі є «Тіпітаки» (Корзини мудрості), об'єднані в «Трипітаці» (Три корзини мудрості) – це філософи, які вчили, що Всесвіт – це безкінечний рух п'яти сил («дхарм»): тіла, відчуттів, уявлень, рушійних (кармічних) сил, свідомості. Ніякої першооснови у світі не існує, в ньому все плинне і відносне. Буддизм не визнає авторитету Вед, зокрема існування Брахми, однак визнає колообіг перевтілень (сансару) і кармічну відповідальність за вчинки протягом життя нестабільної і мінливої людської душі (Див. малюнок).

Сіддхартха Гаутама навчав «чотирьом благородними істинам», які ведуть до спасіння, до виходу із кола перевтілень, а саме:

1) *Людське буття сповнене стражданнями.* «А це..., – написано у «Тіпітаці», – благородна істина про страждання, народження – страждання, старість – страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання, з'єднання з неприємним страждання, розлука з приємним – страждання, досягнення чого-небудь бажаного – страждання...»²⁵.

2) *Причина страждань – людські прагнення.* «А це... – благородна істина про походження страждання: то прагнення, що призводить до нових народжень, супроводжуване задоволеннями і пристрастями, те, що знаходить задоволення тут і там, а саме: спрага насолоди, спрага існування, спрага загибелі»²⁶.

3) *Подолати в собі прагнення – означає подолати страждання.* «А це... – благородна істина про знищення страждання: це повне безслідне знищення цієї спраги, відмова (від неї), відкидання, звільнення»²⁷.

Будда

Так в Індії найчастіше його зображували. Виступ на голові символізує мудрість, точка між бровами – місце з якого Будда випускає промені світла, щоб розсіяти морок невігластва

²⁵ Тіпітака // Цит. за Читанка з історії філософії.– К.: Довіра, 1992.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

Колесо сансари (Бхавачакри)

Колесо сансари символізує кругообіг перевтілень людини. Воно складається з трьох частин – внутрішньої, середньої і зовнішньої.

У внутрішній частині колеса зображено трьох тварин – півня, що символізує хіть, змію, що символізує ненависть та свиню, що символізує невігластво. Саме ці три риси і призводять, як вважали буддисти, до постійних перевтілень людини. Їх взаємопов'язаність на малюнку виражається тим, що тварини кусають одна одну за хвіст. Від цих трьох «отрут» необхідно позбавитися.

Людина після своєї смерті може втілитися або в нижчу істоту, або у вищу. Це символізує наступна частина колеса, яка поділена на дві частини – білу і чорну. Біла частина – це вище перевтілення, чорна – нижче.

Нижче перевтілення – це коли людина перетворюється у: 1) «нарака» – мешканця пекла, 2) «према» – «голодного духа» тобто істоту, яка постійно відчуває голод, 3) **тварину** – яка постійно страждає від власного невігластва. Вище перевтілення – це коли людина стає: 4) **одним із богів**, 5) «асуром» (напівбогом-демоном), 6) **іншою людиною**. Саме тому до другого кола примикають шість секцій, які й зображують ці три перевтілення (у найвищій точці зображено перевтілення у богів, далі за часовою стрілкою у напівбогів, у тварин, у кельних істот, у духів, у людей). Посередині кожного кола зображено Будду, що символізує можливість вирватися із кола перевтілень, у якому б стані людина не перебувала.

Зрештою, зовнішнє коло позначає так звані «дванадцять ланцюгів взаємозалежного виникнення», які прочитуються так: (1) **невігластво** є причиною (2) **рушійних сил**, які активізують (3) **свідомість**, котра, у свою чергу, породжує (4) **назви і форми**, як атрибути предметів, що спричиняють появу (5) **чуттєвого сприйняття**, яке призводить до (6) **контакту** з предметами, який стає причиною (7) відчуттів. Результатом відчуття буде (8) **бажання**, котре обов'язково перетворюється у (9) **прив'язаність**, а внаслідок цього безумовно виникне (10) **потяг до життя (становлення)**, (11) **нове народження**, яке закінчується (12) **старінням і смертю**. Кожен із цих ланцюгів позначається своїм символічним малюнком: (1) сліпа людина символізує невігластво, (2) гончар, що виліплює глиняну посудину – «рушійні сили», (3) мавпа, що стрибає – свідомість, (4) людина, що переправляється на човні – назви і форми, (5) влаштований будинок – чуттєве сприйняття, (6) чоловік і жінка, що обіймаються – контакт, (7) людина зі стрілою в оці – відчуття, (8) людина з чашею вина – бажання, (9) людина, що збирає плоди – прив'язаність, (10) чоловік і жінка у своєму домі – потяг до життя (становлення), (11) жінка, що народжує – народження, (12) людина, що несе труп на спалення – старіння і смерть.

Колесо сансари тримає у своїх лапах демон Дхармараджа – вершитель карми.

Однак мета мудреця подолати цей кругообіг, вирватися із колеса сансари. Це можна зробити подолавши «три отрути», зображених у середині невігластво, хіть і ненависть, та дотримуючись учення Будди. Саме тому у лівому кутку зображення ми бачимо Будду Шак'якмуні, що вказує рукою на повний місяць – символ істини.

Такі зображення дуже поширені в Індії і пов'язані вони із вченням Будди.

4) *Подолати страждання можна, дотримуючись «вісімкового шляху»*: «Це благий вісімковий шлях, а саме: правильне бачення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильне прагнення, правильна увага, правильне зосередження»²⁸. (1) *Правильне бачення* – це, насамперед, розуміння чотирьох вищеназваних істин; (2) *правильна думка* полягає в уявленнях про тіло, розум і почуття, як про тимчасові, минуші, непостійні і такі, що не повинні викликати людської прихильності до них; (3) *правильна мова* означає утримання від брехні, наклепів, жорстких слів і базікання; (4) *правильна дія* – це відмова від знищення живих істот, крадіжок, задоволення нищих бажань; (5) *правильний спосіб життя*, що полягає у чесних заробітках та праці у відповідності до правильних устремлінь; (6) *правильне прагнення* полягає у відмові від усього земного, а також поганих намірів і ворожнечі щодо інших людей; (7) *правильна увага* полягає у боротьбі проти старих нехороших думок і наповнення розуму новими правильними думками; (8) *правильне зосередження* полягає у концентрації свого розуму на дослідженні істин і насолоді від радості чистої думки, потім на відчутті радості від внутрішнього спокою, далі зануренні у стан безтурботності і безтілесності, зрештою відмежування і відчуття такого відмежування, яке є «*нірваною*» (санскр. «угасання»), досягнення стану, до якого прагне кожен буддист. Саме така мета вісімкового шляху, який «веде до... просвітлення, до нірвани», – написано у Тіпітаці²⁹.

- **локаятики**³⁰ – (засновником групи вважають міфічного мудреця Бріхаспаті) – це філософи, які вважали істинним лише те, що пізнається безпосереднім сприйняттям, вірили тільки в існування потойбічного світу (лока), єдиною реальністю проголошували матерію, а метою людського життя – насолоду. Своєю майстерністю суперечок із представниками інших шкіл локаятики стимулювали філософські дискусії і сприяли більш точному визначенню понять і позицій. Більш пізній етап розвитку

²⁸ Тіпітака // Цит. за Читанка з історії філософії.– К.: Довіра, 1992.

²⁹ Там само.

³⁰ Професійних сперечальників, диспутантів у філософії прийнято називати *софістами*.

філософії локаятиків називають **чарвакою** (санскр. «чар» означає «їсти, жувати», прихильники цієї філософії нібито проповідували принцип «Їж, пий, веселись!», але з іншого боку, санскр. «чару» означає «чаруючий», «приємний», а «вака» – означає слово, тобто «чарвака» – це «чаруюче слово», зрештою, назву пов'язують також і з іменем іншого напівлегендарного мудреця **Чарваки**, який доповнив локаяту рядом положень.

1.3. «Золотий вік» індійської філософії

Ідеї адживіків, джайністів, буддистів, брахманістів та локаятиків продовжили своє життя у наступну епоху, IV–II ст. до н.е., коли в Індії активно формуються індійські філософські школи – *даршани*, які остаточно оформляться тільки у «період сутр» (200–500 рр. н.е.), який називають «золотим віком» індійської філософії. У цей період активно писалися «сутри» – короткі узагальнюючі трактати на ту чи іншу тему, в яких і була записана майже вся індійська філософія цього часу. Якщо коротко охарактеризувати неортодоксальні філософські системи (настіку), то буддизм розпадається на кілька напрямів та шкіл, серед яких у наш час існують дві головні – *хінаяна* («малий шлях», або «мала колісниця»), яка вчить, що досягти нірвани можуть тільки вибрані і тільки за допомогою суворої аскези; та *махаяна* («великий шлях», або «велика колісниця»), яка стверджує, що нірвана доступна всім. Продовжують розвиватися ідеї чарваки-локаяти та джайнізму.

Ортодоксальні філософські системи, що витікають із брахманізму, окрім санх'ї, представлені такими школами:

- **йога** (засновник **Патанджали** (між II ст. до н.е. – II ст. н.е.)³¹ – це система медитаційних вправ для звільнення від карми, що базується на ґрунтовних знаннях фізіології та психології і визнає авторитет Вед. Санх'я є своєрідною «теорією» звільнення від карми, «практикою» є йога. Ця філософія вчить, що існує 8 шаблів до звільнення від карми і виходу із круговороту перевтілень душі:

- 1) «*Яма*» – спосіб взаємодії із зовнішнім світом (не заподіяти нікому шкоди, бути правдивим, бути поміркованим, бути

³¹ Вчення йоги викладену у «Йога-сутрі» й ін. текстах.

цнотливим, не брати подарунків, дотримуватись тілесної і душевної чистоти).

- 2) «Ніяма» – спосіб взаємодії із власним внутрішнім світом, внутрішня самодисципліна.
- 3) «Асана»³² – досягнення єдності розуму і тіла за допомогою фізичних вправ, переважно різних поз для укріплення тіла.
- 4) «Пранаяма» – набір вправ, для здобуття контролю над диханням, знову ж таки, з метою об'єднання розуму і тіла.
- 5) «Прадьяхара» – вироблення здатності не реагувати на зовнішні фізичні впливи, в тому числі й на біль. Чи не найбільш «брендовою» і відомою у світі є здатність йогів спати на гвіздках.
- 6) «Дхарна» – концентрація, вміння зосереджувати думки на визначеній точці.
- 7) «Дхьяна» – медитація (внутрішня діяльність, що готує людину до надсвідомого стану злиття із природою).
- 8) «Самадхі» – поєднання індивідуальної свідомості зі світовою душею, розчинення у природі, усвідомлення своєї істинної природи.

Існує декілька напрямів усередині самої йоги: *хатха-йога, карма-йога, лайя-йога, дх'яна йога, самадхі-йога, раджа-йога* й ін.

• **ньяя** (засновник **Готама** (між II ст. до н.е. – II ст. н.е.) та **вайшешика** (засновник **Канада** (після III ст. до н.е.) виникли у 300–200 рр. до н.е., як системи, що спираються на авторитет Вед. Спочатку вони існували як окремі системи, а потім злились у одну. Ньяя розробляла логічне вчення, а вайшешика розглядала будову всього існуючого. Це логічно-натурфілософські напрями, що трактують дійсність як таку, що складається із неподільних атомів («ану») та дев'яти взаємопов'язаних елементів – «води», «землі», «вогню», «повітря», «ефіру», «часу», «простору», «душі» та «розуму» – так зокрема навчала школа вайшешика. Ньяя розробляє своєрідну систему індійської логіки, що ґрунтується на 7 головних поняттях (категоріях): субстанція, якість, діяльність, відношення загальності, особливості, притаманності (необхідного зв'язку частин) і небуття, а також на вченні про логічний умовивід, що складається із п'яти частин: 1) Твердження (наприклад, «На горі вогонь»); 2) Аргумент, підстава («Оскільки на цій горі

³² Порів. з укр. «осанка».

видно дим»); 3) Приклад («Якщо ми подивимося на вогнище, то помітимо, що там де є дим, там є і вогонь»); 4) Застосування прикладу («Зараз на горі ми бачимо дим»); 5) Висновок («Отже, на горі є вогонь»).

Все підпорядковано причині та наслідку – вчать ці школи. Знаючи причини, ми можемо позбавлятися від наслідків, а отже, і від карми.

- **міманса** (засновник **Джайміні** (перші ст. до н.е.) займалася правилами витлумачення Вед, і, виконуючи це своє завдання проводила логічний аналіз мови взагалі.

- **веданта** – це спільна назва для групи філософських систем, які подібно мімансі займаються витлумаченням Вед. Спочатку ведантою називали тексти Упанішад, однак згодом ця назва закріпилася за філософськими системами, які коментують веди. Найавторитетніший представник веданти **Шанкара** (бл. 800 р. н.е.) на основі Вед, навчав, що існує єдиний світовий першопочаток, подібний безкінечному простору. Окрема людська душа (Атман) є лише посудина, що вміщує частину цього безкінечного простору, тобто людина – це той самий простір, лише обмежений. Таким чином множина речей у світі – це ілюзія (майя), адже існує тільки єдина першооснова. Якщо людина це усвідомить, то вона вирветься із кола перевтілень душі.

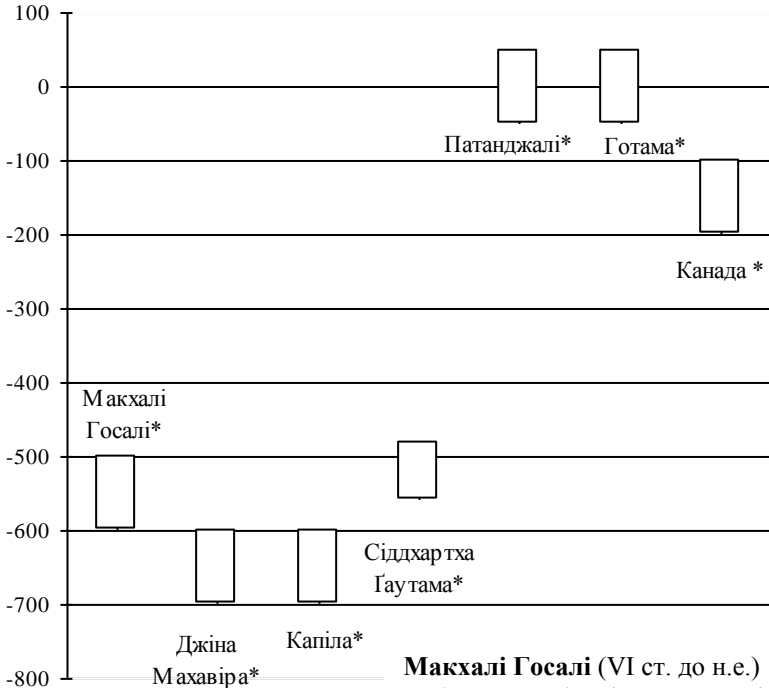
1.4. Філософія в Індії після «золотого віку»

Провідні філософські системи стародавньої Індії продовжували інтенсивно розроблятися до X ст. У наступний період вони значно збідніли на філософські ідеї. Буддизм та джайнізм великою мірою втрачають своє значення. Порівняно популярними залишаються веданта, ньяя і вайшешика. Спостерігається процес релігієзації класичних систем, роздрібнення їх на велику кількість самостійних течій, на їх основі виникають нові (кабіркантхі, сікхі тощо).

З XIX ст., після англійської колонізації Індії, з'являються спроби поєднати традиційну індійську філософію із західно-європейською думкою (Тагор, Ганді, Ауробіндо Гроша, Джівана Чаудхурі, Абдул Рахман, Джитендра Натх Мохакті, Радхакрішнан). Індійська філософія відчуває вплив християнства та ісламу, з'являється інтерес до історії індійської філософії (Радхакрішнан,

Чаттокадхья). Однак, будучи протягом довгого часу ізольованою від Заходу, індійська філософія великою мірою зберігає самотність і неповторність до наших днів.

Роки життя провідних філософів Стародавньої Індії³³

Макхалі Госалі (VI ст. до н.е.)

Джіна Махавіра (VI ст. до н.е.)

Капіла (VII ст. до н.е.)

Сіддхартха Гаутама (560–480 до н.е., за іншими версіями: 566–476 до н.е.; 563–473 до н.е.)

Патанджалі (між II ст. до н.е. – II ст. н.е.)

Готама (між II ст. до н.е. – II ст. н.е.)

Канада (після III ст. до н.е.)

³³ Зірочкою будуть позначатися прізвища філософів, роки життя яких достовірно не встановлені або тих що живуть нині.

2. Філософія Стародавнього Китаю

2.1. Філософські ідеї в найдавніших китайських священних текстах

Найперші ідеї та поняття китайської філософії ми також знаходимо у священних текстах, які подібно до індійських Вед існували і в китайській культурі. Це такі книги, як «Ші-цін» (Книга пісень, або віршів), «І-цін» (Книга змін), «Чун-цін» (Книга літописів), «Шу-цін» (Книга історій), «Лі-шу» (Книга ритуалів) та ін. Вони створювались майже в той самий період, що і Веди, у XIV–VII ст. до н.е., і саме з них бере початок китайська філософія. Тут було започатковано найфундаментальніші для китайської філософії ідеї, а саме:

1. Уявлення про *небо*, як божественну першооснову, першоприроду, першопричину всього існуючого, долю, закон³⁴, творця людини. Культ неба і його вшанування дуже популярне у китайській культурі. «Небо, народжуючи на світ людський рід, тіло і правило життя всім людям дає»³⁵. «Небо в сокровенному мовчанні установило правила для простого народу, щоб допомогти йому налагодити спокійне життя»³⁶. Китайська держава, як наслідок, у давніх і більш нових книгах називалась «Піднебесною», та, власне, так її називають і дотепер.

2. Уявлення про *тайцзи*, першоматерію, першоречовину, з якої утворилося все існуюче і яке згодом перетворилося в уявлення про *Дао*.

3. Ідею, про те, що світ упорядкований двома духами – *Інь* і *Янь*, які згодом стали тлумачитися як протилежності взагалі. В одній із стародавніх книг пишеться, що світ спочатку був темним і безформенним хаосом. Згодом у ньому народилися два духи – *Інь* і *Янь*, які почали впорядковувати цей хаос. *Інь* став керувати землею, *Янь* – небом. *Інь* – це темне, важке начало, *Янь* – це світле і легке.

4. Вчення про п'ять стихій, із яких створений весь світ, – це *вода*, *вогонь*, *дерево*, *земля*, *метал*.

³⁴ У китайській міфології небо ототожнювалося із божеством Шан-ді.

³⁵ Ші цін // Цит. за. Древнекитайская философия.– М.: «ПринТ», 1994.– Т.1.– С. 95

³⁶ Там само.– С. 104.

5. Уявлення про те, що всесвіт складається з дрібних частинок – *ци*. В одному з китайських міфів знову ж таки розповідається про те, що світ спочатку був темним і безформним хаосом, однак першопредок людини Пань-Гу вдарив по цьому хаосу сокирою і легкі частинки піднялися вгору й утворили небо, а важкі опустилися вниз і утворили землю.

Однак у XIV–VII ст. до н.е. китайська філософія ще не окреслилась і не виділилась із міфології. Це сталося у VI–III ст. до н.е.

2.2. Золотий вік китайської філософії

VI–III ст. до. н.е. називають «золотим віком» китайської філософії. Китайці з великою пошаною ставилися в цей час до мудреців-філософів, яких немало з'явилося на той час. Їх шанобливо називали «досконаломудрими». Кажуть, що в цей час у Китаї вели суперництво між собою «сто шкіл», однак така велика цифра – це звісно ж перебільшення. Найточнішими в наш час вважаються свідчення китайського історика Сіми Цяня (145–86 рр. до н.е.), викладені в трактаті «Ши цзі» («Записки історика»), де він засвідчує своє знайомство з вченням шести шкіл:

Лао-Цзи
(VI – V ст. до н.е.) –
засновник даосизму.

- **Дао-де-цзя** (даосити) засновник напів-легендарна постать **Лао-Цзи** (VI–V ст. до н.е.) Сіма Цянь називає її «школою великого шляху»³⁷. Першоосною світу філософи цієї школи вважали «*Дао*». Це слово не має адекватних перекладів на європейські мови та й взагалі не має словесного відповідника. «Дао, яке може бути виражене словами, не є стале дао»³⁸, – читаємо у трактаті «Дао-де-дзин» – основному філософському творі даоситів, авторство якого приписують Лао-Цзи. Дао – це першопочаток, світобудова, доля, закон, шлях тощо. «Воно здається прабатьком усіх речей»³⁹, –

³⁷ Древнекитайская философия. – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 312.

³⁸ *Дао де цзин* // Древнекитайская философия. – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 115.

³⁹ Там само. – С. 116.

читаємо ми в тому ж трактаті. У даоситів Дао вище ніж небо: «Воно передує небесному володарю»⁴⁰. Воно існує вічно, подібно безкінечній нитці і його дія невичерпна»⁴¹... «Людина слідує законам землі. Земля слідує законам неба. Небо слідує законам Дао, а Дао слідує самому собі»⁴². Слідувати Дао означає перебувати у стані «бездіяльності». Це поняття є головним моральним принципом для даоситів: «Якщо не шанувати мудреців, то в народі не буде сварок. Якщо не цінувати різних предметів, то не буде злодіїв серед народу... Здійснення бездіяльності завжди приносить спокій», а тому «досконаломудрий... надає перевагу бездіяльності»⁴³. Так пояснює суть цієї дивної філософії трактат «Дао-де-цзин». Ця теорія поширювалась і на процес пізнання: «Не виходячи із двору, можна пізнати світ. Не виглядаючи з вікна, можна пізнати Дао»⁴⁴. Представники цієї школи вважали всіх людей рівними від природи («піднебесна належить усім») і навіть учили про утопічне суспільство «датун», у якому всі люди будуть рівними між собою.

• **Інь-Янь-цзя** (натурфілософи, найавторитетнішим серед яких був **Цзоу Янь** (IV ст. до н.е.). Сіма Цянь називає цю школу «школою темного і світлого начал»⁴⁵). Ця школа навчала, що Дао породжує Єдине, а Єдине у свою чергу породжує два начала – Інь і Янь, які символізують протилежності взагалі: світло і темряву, день і ніч, чоловіче і жіноче начало, сонце і місяць, небо і землю, спеку і холод. Взаємодія Інь і Янь породжує п'ять стихій: вогонь, воду, землю, дерево і метал, а вже з цих речовин утворюється весь світ.

⁴⁰ *Дао де цзин* // Древнекитайская философия.– М.: «ПринТ», 1994.– Т.1.– С. 116.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.– С. 116–122.

⁴³ Там само.– С. 115–118.

⁴⁴ Там само.– С. 129.

⁴⁵ Древнекитайская философия.– М.: «ПринТ», 1994.– Т.1.– С. 312.

• **Жу-цзя** (конфуціанці), засновник **Кун-Цзи** (551–479 рр. до н.е.), латинізоване ім'я Конфуцій, походить від Кун Фу-Цзи – учитель Кун. Кун-Цзи нічого не писав, але його думки зібрані у книзі під назвою «Люнь-юй» (V ст. до н.е.), книзі, яку вчило напам'ять не одне покоління китайців). На відміну від даоситів, які проголошували першоосною світу Дао, у конфуціанців такою першоосною є «Небо». Небо – це доля, першооснова, першопричина, природа, божественне начало, яке диктує свою волю людині. Конфуціанці визнавали

Кун-Фу-Цзи

(553–479 рр. до н.е., латинізов. ім'я Конфуцій) – найавторитетніший китайський філософ усіх часів.

існування «вродженого знання», тобто вважали, що деякі знання людина має вже від природи, від народження, здобуті в навчанні знання є більш низького рівня і, зрештою, знання, здобуті з простого досвіду, є найнижчими. Кун-Цзи та його послідовники займалися переважно питаннями, пов'язаними із правилами людського життя та суспільним устроєм. Воля неба є таїною, її може розгадати тільки обрана людина – «син неба» («тяньцзи»), якого Кун-Цзи ототожнює із правителем китайської держави.

Тільки така людина є шляхетною і добродійною («де»). Влада має божественне походження і повинна передаватися у спадок від батька до сина, причому наступник має строго шанувати батьків («ся»), дотримуватися традицій «ритуалів» та «церемоніалів» («лі»), які є основою порядку в країні та сім'ї⁴⁶. «Шанобливість до батьків і повага до старших братів – це основа людинолюбства»⁴⁷ («жень») – навчав Кун-Цзи, наголошуючи, що слід шанувати «батька свого за життя і слідувати його волі, а після смерті слідувати його настановам і протягом трьох років не міняти порядків»⁴⁸. Тільки тоді правитель стане «благородним мужем»

⁴⁶ Кун-цзи вважав, що у моральній і політичній діяльності слід дотримуватись заповітів і традицій, викладених у «давніх книгах», які називають «шістьми канонами конфуціанства». Цими книгами були вже згадані Ші-цін» (Книга пісень, або віршів), «І-цін» (Книга змін), «Чун-цін (цю)» (Книга літописів весни і осені), «Шу-цін» (Книга історій), «Лі-шу» (Книга ритуалів), які становлять П'ятикнижжя, до яких було додано «Юе-цзин» (Канон про музику).

⁴⁷ Див. Лун Юй I // <http://panda.ispras.ru/~igor/MyLunYu/Chapter1/0102/0102.html>

⁴⁸ Лунь-Юй // Древнекитайская философия. – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 141–142.

(«цзюанцзи»). Конфуцій навчав так званому «виправленню імен»: «Правитель нехай завжди буде правителем, сановник – сановником, батько – батьком, а син – сином»⁴⁹, – себто кожен має відповідати своєму місцю у суспільстві і державі, та й взагалі, речі повинні відповідати своїм назвам (іменам)⁵⁰. Коли ж раб стає правителем, а син починає виховувати батька – у державі та сім'ї настає безлад. Призначення кожної людини в цьому світі визначається належністю до того соціального прошарку, в якому вона народилася.

Конфуцій різко критикував тих, хто хотів замінити ритуали і традиції, що діяли в тодішньому суспільстві, на єдине законодавство: «Якщо керувати народом за допомогою закону і підтримувати лад за допомогою покарань, народ буде прагнути ухилитися від покарань і не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою чеснот і підтримувати лад за допомогою ритуалу, народ буде знати сором і виправиться»⁵¹. Послідовники Кун-Цзи розвивали переважно ідеї свого учителя, щоправда деякі з них, як, наприклад, **Мен-Цзи** (бл. 372–289 до н.е.) намагався пом'якшити жорсткі стани упередження Кун-Цзи. Так, він писав, що правитель стає сином неба не тільки від народження, але й коли заслугує довіру народу.

• **Мо-цзя** (Моїсти, засновником школи був **Мо-Цзи** (Мо-Ді, 479–400 рр. до н.е., і так само «Мо-цзи» називається головна книга моїстів, що писалася у III–II ст. до н.е.) поділяли думку конфуціанців про небо, як першооснову світу («Дії неба обширні і безкорисні. Воно щедre і не хвалиться своїми достоїнствами, його сяйво довге і не послаблюється. Саме тому досконаломудрі наслідували його»⁵²), однак з деякими ідеями конфуціанської філософії вони не погоджувалися. Вони заперечували існування «вродженого знання», про яке писали конфуціанці й акцентували увагу на емпіричному досвіді. Мо-Цзи писав, що «знання повинне мати основу і джерело»⁵³. Моїсти також відкидали богообраність правителя, заперечували

⁴⁹ Лун Юй XII: 11 <http://panda.ispras.ru/~igor/MyLunYu/Chapter1/0102/0102.html>

⁵⁰ Що споріднює його, до речі, з більш пізнім українським філософом Григорієм Сковородою, який теж ратував за «сродну» (споріднену) працю, тобто ту, для якої людина призначена.

⁵¹ *Лунь-Юй* // Древнекитайская философия. – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 143.

⁵² *Мо цзи* // Древнекитайская философия. – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1 – С. 175-199.

⁵³ *Мо цзи* // Древнекитайская философия. – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1.

проти того, що влада має передаватись у спадок і закликали призначати правителем «наймудрішого» шляхом виборів і на договірній основі. «В давнину, коли з'явилися люди, не було керівництва і покарань... безлад у Піднебесній був таким самим, як серед тварин. Люди зрозуміли, що причина хаосу у Піднебесній виникає через відсутність голови правління. Тому вибрали у Піднебесній мудрого і достойного і зробили його сином неба»⁵⁴, – так написано у трактаті Мо-цзи. Моїсти вважали, що в житті і державницькій діяльності треба керуватися не ритуалами («ритуал – це прояв ослаблення відданості і довір'я, початок смуту»⁵⁵), а справедливістю й законами («фа»). Людинолюбство («жень») повинно бути не тільки між представниками владної верхівки, а між усіма людьми, бо саме такою є «воля неба», за виконанням якої слідкують «духи», зрештою, теорія виправлення імен є хибною, оскільки «сановники не вічно повинні бути знатними, а простолюдини не вічно мають бути низькими»⁵⁶.

• **Фа-цзя** (легісти, Сіма Цянь називає цю школу «школою законників»⁵⁷, найавторитетнішими представниками цієї школи були **Цзи-Чан** (VI ст. до н.е.), **Шан Ян** (390–338 рр. до н.е.) та **Хань Фей-Цзи** (бл. 280–233 рр. до н.е.) – критикували конфуціанців, називаючи їх теорії «грою у слова» і дитячою грою у «приготування вишуканих харчів із піску». У приватному та державному житті слід керуватися не ритуалами, а законами («фа»). Подібно моїстам вони виступали й за те, щоб здібні люди мали доступ до влади у країні не зважаючи навіть на те, що вони походять із низів.

• **Мін-цзя** (софісти, бо «сперечальники», Сіма Цянь називає їх школою «назв»⁵⁸, найавторитетніші представники Хусей Ші, Гунсунь Лун, Хуань Туань). Про них Сіма Цянь пише, що ці люди досягли «високого мистецтва у суперечці»⁵⁹ і займалися пошуком співвідношення назв «імен» («мін») із предметами дійсності («ши»), які вони називають. Єдиним джерелом знань представники

⁵⁴ *Мо цзи // Древнекитайская философия.* – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 191–192.

⁵⁵ Там само. – С. 238.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ *Древнекитайская философия.* – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 313

⁵⁸ Там само. «Назвами», або «іменами» китайці називали поняття.

⁵⁹ Там само.

Мін-цзя вважали поняття. Чи існувала ця школа насправді – невідомо. Вчені в цьому сумніваються дотепер. Якщо вона й існувала, то відомо, що приведенням понять у відповідність із дійсністю займалися і представники інших шкіл, наприклад, моїсти.

2.3. Китайська філософія після «золотого віку»

З II до X ст. у Китаї відбувається бурхлива полеміка між конфуціанством, легізмом і даосизмом, в якому перемогу здобуває конфуціанство. Воно стає державною політикою й етикою. Не зважаючи на це, інші школи також продовжують розвиватися.

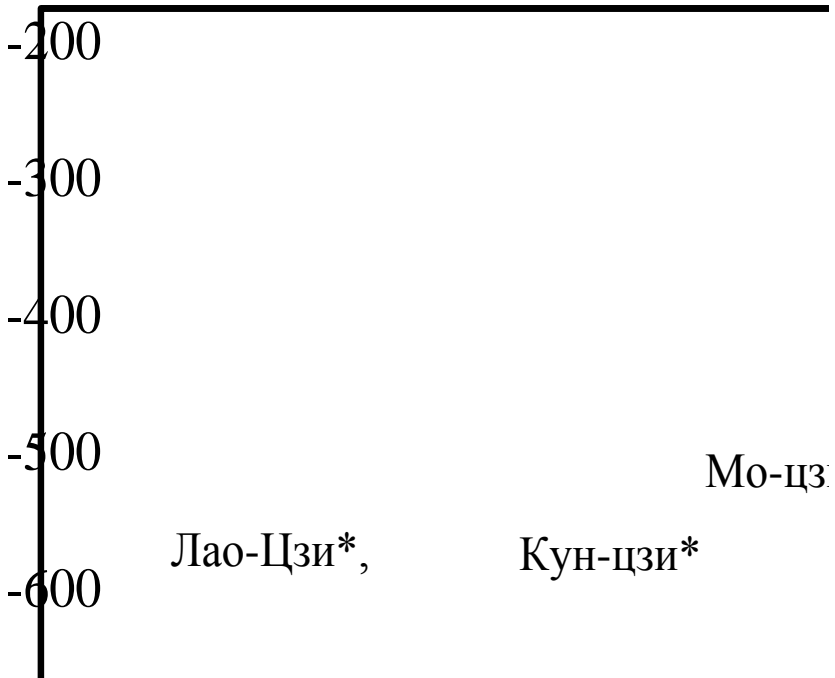
У I ст. в Китай із Індії проникає буддизм і з'являються спроби поєднати його з традиційною китайською філософією, зокрема даосизмом.

У перших століттях нашої ери в Китай проникає і християнство, хоча його вплив був незначний у порівнянні із буддизмом. Однак конфуціанство продовжує залишатися домінуючою філософією, а з 1503 р. вже і релігією. Найзначніші філософи, що жили після «золотого віку» (Ван Янмін, Янь Юань, Ван Чуань Яньоу), були у значній мірі конфуціанцями.

Вплив західної філософії у XX ст. також не обійшов і Китай (Фень Ю-лань, Лян Шумін).

Однак, знову ж таки, через тривали культурну відмежованість від Заходу, китайська філософія до сьогодні обертається навколо традиційних для себе принципів даосизму та конфуціанства. Будучи протягом тривалого часу майже позбавленою впливів європейської філософії, вона є надзвичайно глибокою й оригінальною.

**Роки життя провідних філософів
Стародавнього Китаю**

Лао-Цзи (VI–V ст. до н.е.)

Цзоу Янь (IV ст. до н.е.)

Кун-Цзи (551–479 рр. до н.е.)

Мо-Цзи (479–400 рр.)

Цзи-Чан (VI ст. до н.е.)

Хань Фей-Цзи (бл. 280–233 рр. до н.е.)

3. Філософія Стародавньої Греції і Риму

3.1. Досократівська філософія

3.1.1. Філософські ідеї в текстах Гомера, Гесіода та орфіків

Своїм виникненням західноєвропейська філософія завдячує Давній Греції. Грецька культура того періоду перебувала на вершині свого розвитку. Греція являла собою сукупність відносно автономних міст-держав, які називали полісами. Поліси стають центрами не тільки політичного, але й інтелектуального життя. Особлива форма устрою, що панувала в цих містах, стимулювала свободу думки, а наявність великого прошарку рабів (на одного вільного припадало близько чотирьох рабів) дозволяла вільним громадянам займатись інтелектуальною діяльністю, споглядати світ і замислюватись над тим, що є його першоосною. У стародавній Греції аналогом давньоіндійських та давньокитайських священних текстів були поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея», Гесіода «Теогонія», «Труди і дні», а також так звані «орфічні» тексти.

У поемах Гомера ставилося питання про причину всіх речей, а Гесіод у «Теогонії» вже подає цілісну систему пояснення всього світу, щоправда, у міфологічній інтерпретації. У «Трудах і днях» формулюються також і етичні максими давньогрецької філософії, зокрема на передній план виноситься вимога справедливості.

Окрім «офіційних» священних текстів, у Стародавній Греції XII-VIII ст. до н.е. існували таблички із записами прихильників так званих «орфічних» містерій, в яких відобразились уявлення про людську душу та реінкарнацію, тобто перевтілення людської душі після смерті. На цих табличках ми знаходимо дивовижно схожу на індійську, ідею спасіння душі людини шляхом виходу із циклу реінкарнації. Саме тексти орфіків, Гомера і Гесіода стали тим ґрунтом, на якому і проросла грецька філософія наступних віків.

3.1.2. Філософи «фізису»

Першим філософським питанням, яке поставили давні греки світу, було питання про першооснову всього існуючого. Першооснову світу вони називали *fvsi~* – «природа»⁶⁰. Однак це слово не позначало фауну, флору тощо. «Природою» вони називали саме першо-

⁶⁰ Від цього терміну походить слово «фізика» – наука про природу.

основу, себто вживали це слово подібно українському вислову («така його природа», тобто «така його першооснова»). Вперше питання, що саме є першоосною світу, поставив **Фалес** (бл. 624–546 рр. до н.е.) із грецького міста Мілет. Саме він і вважається першим західноєвропейським філософом. Першоосною він вважав *воду* (ἕδωρ). Однак не тільки і не стільки ту воду, яку ми п'ємо, скільки універсальну текучість, яка до того ж є божественною. Адже саме вода є всепроникною і такою, що дає всьому життя.

Фалес із Мілету
(бл. 624–546 рр. до н.е.) –
перший західний філософ.

Учень Фалеса **Анаксимандр** (бл. 610/11–547/546 рр. до н.е.) із міста Мілет мав щодо першооснови світу іншу думку. За свідченням давнього історика Сімплікія, він, «помітивши взаємоперетворення чотирьох елементів (води, повітря, землі і вогню)…, не вважав жодного з них гідним того, аби прийняти за першооснову, але визнав першоосною дещо інше, відмінне від них»⁶¹. Анаксимандр вважав першоосною *«апейрон»* (ἄπειρον) – безмежну, якісно-невизначену і божественну субстанцію⁶².

Учень Анаксимандра **Анаксімен** (585–525 рр. до н.е.) визнав першоосною *повітря* (#/γ). Повітря зберігає деякі властивості анаксимандрівського апейрона. Так само, як і апейрон, воно є безкінечним, не має форми і меж. Під дією холоду повітря перетворюється у воду, потім у землю, а нагріваючись, – у вогонь. Так, на його думку, з повітря утворюються всі речі.

Три вищеназвані філософи належать до так званої *Мілецької філософської школи*, засновником якої вважається Фалес.

Піфагор (бл. 585–497 рр. до н.е.) з Іонії (народився на грецькому острові Сакос) – першоосною світу вважав *число* (гр. #ήνη3~). Слід зазначити, що число не мислилось у тодішній Греції як щось абстрактне, воно було конкретно-предметним. Коли грек говорив «один», то він мав на увазі якийсь один предмет. Такий незвичний для сучасності погляд був природнім для

⁶¹ Сімплікій, Коментар до «Фізики» (24, 13).

⁶² У філософії «субстанцією» (лат. substantia) називають першооснову.

античності. Кожному числу Піфагор та його учні ставили у відповідність певні предмети. Важливо розуміти те, що предмет *не символізувався* числом, він *був* числом. Найрізноманітніші комбінації з числами Піфагор та його учні покладали в основу світоутворення, вони фактично були комбінаціями предметів, і це давало змогу пояснювати різні явища природи. Піфагор мав багато учнів і послідовників, які створили так звану Піфагорійську філософську школу (інша назва «Піфагорійський союз»). До речі, Піфагор, як уже зазначалось, уперше вжив термін «філософія».

Геракліт (544–483 рр. до н.е.) із міста Ефес першоосною світу вважав *вогонь*⁶³. У процесі різноманітних перетворень вогню народжуються всі інші речі. Вогонь, за Гераклітом, є розумним, божественним і одухотвореним, він є «*логос*» (λογος – в перекладі з гр. означає «розум», «закон», «слово» тощо, дане поняття не має точного аналогу в сучасних європейських мовах). Геракліт, можливо, вперше загострив увагу на тому факті, про який нібито вже здогадувався Анаксимандр. Повітря перетворюється у вогонь, вогонь у щось інше, і так відбувається постійно, а отже, *спостерігаючи ці взаємоперетворення, яку підставу ми маємо стверджувати, що саме вогонь, а не вода чи повітря, чи щось інше є першоосною*. «Ми входимо і не входимо в одну і ту ж річку, ми ті ж і не ті ж» (ф. 49а), – писав Геракліт, намагаючись висловити мінливість світу і постійні взаємоперетворення речовин. Такий хід думок призвів до того, що учень Геракліта Кратіл взагалі відмовився шукати першооснову світу. Тому можна стверджувати, що з Гераклітом філософія, що тільки-но народилась, потрапила, певною мірою у кризовий стан.

3.1.3. «Онтологічний поворот» античної думки. Парменід

Дивовижним чином цю кризу подолав **Парменід** із міста Елеї (540–450 рр. до н.е.). Суть його поглядів на першооснову світу, викладених у віршованому творі «Про природу», така: ми дійсно не можемо знайти першооснову світу, в якому повітря постійно пере-

⁶³ У грецькій мові «вогонь» передається різними словами і різні філософи після Геракліта використовували різні терміни. Так, Емпедокл вживав термін «ἄϊκτωρ», що близький за значенням до словосполук «вогненна стихія», «космічний вогонь». Арістотель, коли писав про чотири стихії, використовував слово «πῦρ» (вогонь, полум'я); також існує ще термін «αἴφο» – полум'я.

творюється у воду, вода у тверду речовину й ін. Однак ми можемо з упевненістю сказати, що цей світ є, тобто існує. Це «є» і являється єдиним, що можна сказати, напевно, про змінний світ. Отже, першоосною світу є його існування, або *буття* (гр. $\eta\nu, \tau\acute{\iota} \eta\nu\tau\omicron\sim$, звідси походить слово «онтологія» – вчення про буття, один із розділів філософії). Отже, Парменід відкриває найважливіше філософське поняття – поняття буття, і стає засновником *онтології*. Буття, як вважає Парменід, є нерухомою однорідною першоосною світу. Що стосується «небуття», то це – пусте слово. Якщо ми навіть скажемо «небуття існує», то цим самим знову ж таки згадаємо про «існування», тобто «буття», а отже, «небуття» немає.

Однак, якщо буття є єдиною нерухомою однорідною першоосною світу, яка ні в що не перетворюється, то чому світ, який постає перед нашими очима, є множинним, рухомим і різноманітним? На це питання Парменід чітко не відповів. Він лише стверджував, що множинний, рухомий і різноманітний світ, який ми бачимо перед очима, – це лише «майя», «обман», «ілюзія» нашого сприйняття, тому не можна довіряти чуттям, а можна тільки розуму, який нам із нездоланною логікою говорить, що буття є нерухомим і однорідним.

Послідовники Парменіда намагалися всіляко захистити цю думку. Наприклад, **Зенон** із міста Елеї (490–430 рр. до н.е.) стверджував, що рух – це лише ілюзія, Ахілл – найшвидша у світі людина ніколи не зможе наздогнати черепаху, оскільки за той час, коли він подолає деяку дистанцію до неї, черепаха все одно трішки відповзе від нього, і так буде продовжуватись безкінечно. Аналогічні «апорії» (гр. $\#\rho\omicron\gamma\acute{\iota}\alpha$ (іон. $\# \rho\omicron\gamma\eta$) – «трудність», «перепона») висувалися для спростування множинності і неоднорідності світу. Однак антична філософія не погодилась з цією думкою. Тому філософи від Парменіда і до Сократа намагатимуться єдине, нерухоме і однорідне буття узгодити з множинним, рухомим і розмаїтим видимим світом. Філософів, які згрупувалися довкола Парменіда в місті Елеї, називають «елеатами», або говорять, що вони належать до *елейської філософської школи*.

3.1.4. Фізики-плюралісти, фізики-моністи та софісти

1. Фізиками-плюралістами називають філософів, які вважали, що першооснова не одна, а їх декілька.

Емпедокл (483–423 рр. до н.е.) вважав основами всіх речей

чотири першооснови *вогонь, повітря, воду і землю*, не віддаючи перевагу жодній з них. Механізм утворення всього світу Емпедокл вбачав у поєднанні і роз'єднанні елементів, під дією сил «любові» (*γῆω~*) та «ворожнечі» (*πε_κο~*), – сил, якими володіє буття.

Анаксагор (500–428 рр. до н.е.) покладав первинними субстанціями «сімена» (*σπῆματα~*, більш пізня назва «гомеомерії»), які виступали як «якості» (колір, смак тощо). Всі речі походять з якостей шляхом *змішування*, яке здійснює світовий *інтелект* (*νῦνο~*). У яблуку, наприклад, світовий інтелект змішав сімена червоного кольору, солодкого смаку, твердості тощо.

Левкіп (близько 500–440 рр. до н.е.) і **Демокріт** (460–360 рр. до н.е.) першоосновою вважали «атоми» (*ἄτομοι~*⁶⁴) – «безкінечне число тіл невидимих з причини їхньої малості». Атоми, сполучаючись між собою, утворюють розмаїття світу. Причиною утворення світу із хаосу є «випадок» (*τῆσ ἀφθῆματον*).

2. Моністами називають давніх філософів, які намагались відстоювати думку про те, що першооснова єдина.

Діоген Аполонійський (2-а половина V ст. до н.е.) стверджував, що першоосновою є *безкінечне повітря*, що одухотворене і розумне. Подібних поглядів дотримувався і **Архелай** із Афін (сер. V ст. до н.е.). Множинність світу, вважав він, є розмаїття «модусів», проявів розумного повітря. Існує думка, що учнем Архелая був Сократ.

3. Софісти (гр. *σοφισμα* означає «майстерність», «вміння», «мистецтво», згодом набуло значення «хитрості», «хибного умовиводу»⁶⁵) взагалі відмовились від пошуку першооснови. Так, наприклад, найвідоміший софіст **Протагор** із Абдер (481–411 рр. до н.е.) проголосив: «...людина є міра всіх речей, в тому, що вони існують, і в тому, що вони не існують». Себто у світі першоосновою вважається те, що покладе людина, а що є насправді першоосновою – невідомо. Аналогічні погляди висловлювали протягом V ст. Горгій, Продік, Ксеніад, Гіппій, Антіфонт, Алкідам, Пол, Каллікл, Фразімах, Лікофрон, Критій й ін. Софісти

⁶⁴ «τῆσ ἄτομον» означає «неподільний».

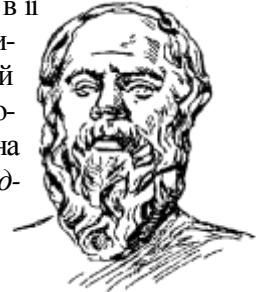
⁶⁵ «sofist/~» означає знавець, майстер, художник, творець, винахідник, мудрець, згодом словом «софіст» стали позначати платного вчителя філософії та риторики, починаючи з Платона, софіст – це «псевдофілософ».

перетворили філософію не в спосіб знайти першооснову світу, а в просте мистецтво доведення чи спростування тих чи інших тез, без перевірки їх істинності. Софісти вперше почали брати гроші за навчання філософії, і вперше це вміння було застосоване в судовій практиці та політичній діяльності. Однак чи були ці люди ганебним явищем в історії філософії, ознакою її занепаду, як про це часто говорять і пишуть? Мабуть, що ні! Відмовившись від намагань знайти першооснову світу, проголошення того, що будь-яке знання залежить від людини, готувало поворот філософії обличчям до людини, який згодом здійснить Сократ.

3.2. Філософія класичного періоду Греції

2.1. Сократ

З іменем **Сократа** (470/69–399 рр. до н.е.) пов'язують *антропологічний* поворот у філософії (від. гр. ἄνθρωπος – людина), тобто поворот до людини. Сократ перший почав стверджувати, що не в довкіллі слід шукати першооснову, не у воді чи вогні її вбачати, а в *людині*, в її душі. Символом його філософії став вислів, написаний на стінах храму Аполлона в Дельфах: «Пізнай самого себе». Тобто, якщо хочеш побачити першооснову всього, зазирни до себе в душу. Людина складається з душі і тіла. Першоосною є саме *людська душа* (гр. ψυχή⁶⁶), а тіло – інструмент, яким вона керує. Людина має прагнути до пізнання душі, а не природи чи довкілля. Якщо людина пізнає свою душу, вона досягне «самоконтролю» (ἐγκράτεια), який є запорукою моральної досконалості, чесноти (ἡθες) та щастя (εὐδαιμονία).

Сократ

(470/69–399 рр. до н.е.).
З його ім'ям пов'язують
поворот західної філософії до
людини.

Однак, як саме треба пізнавати людську душу, яким методом ми повинні користуватися? Метод пізнання душі, який практикував Сократ, називається «діалектикою» (dialektikḗ, від гр. diallōgōmai – вести бесіду, діалог). Діалектика складалась із чотирьох частин:

⁶⁶ Дор. ψυχή. Слово ψυχή (ψυχή) означало ще і дихання, а це є ще одним непрямим підтвердженням того, що Сократ напевно дійсно мав відношення до Архелая із Афін, який вважав першоосною повітря.

1. *Іронія*: Сократ зустрічав на вулиці якогось вельможного і освіченого громадянина і прикидався позбавленим мудрості простактом, що хоче поставити кілька запитань про людську природу.

2. *Незнання*: Сократ повідомляв цій людині, що він нічого не знає. «Я знаю, що нічого не знаю», – такий вислів приписують Сократу. Він означає: «я усвідомлюю, що моє знання обмежене».

3. *Замешкання*: ставлячи людині запитання та майстерно застосовуючи індуктивно-дедуктивні прийоми, Сократ заганяв людину в глухий кут, після чого та впадала в стан розумового замешкання. Найчастіше він просив співбесідника дати визначення загального поняття, а потім відшукував приклад, який суперечить даному поняттю.

4. *Маєвтика* («*maieutik*») в буквальному перекладі з грецького означає «акушерське мистецтво»): знову майстерно ставлячи запитання, Сократ підводив людину до «народження» правильної думки. Щодо «маєвтики», то Сократу приписують вислів: «Моє мистецтво у всьому схоже на акушерське, однак різниться воно тим, що я приймаю пологи у мужів, а не у жінок, пологи душі, а не тіла».

Сократ вважав, що пізнавши себе, людина пізнає, що є добро, а що зло, а коли це станеться, вона буде робити тільки добро. Все зло у цьому світі від незнання. Людина робить зло, бо не знає, що це зло⁶⁷. Однак це була хибна думка, бо навіть знаючи, що є добро, людина не завжди вибирає його. Всі знають, наприклад, що палити – шкідливо для здоров'я, і все одно палять.

Популярність Сократа в тодішній Греції була величезною. Жоден з філософів до Сократа і після нього не мав такої кількості учнів. Вони створили велику кількість так званих «сократичних шкіл». Чотири школи, що виникли одразу після смерті Сократа називають «молодшими сократиками». До них відносяться:

1. Школа **Антісфена** (445–360 до н.е.), яка винесла на перший план ідею Сократа про самодостатність, самоконтроль, самообмеження, які були покладені в основу філософії *кінізму*⁶⁸.

2. Школа **Арістіна** (435–356 до н.е.), що функціонувала в місті Кірена (*кіренаїки*) проголошувала смыслом людського життя і

⁶⁷ Цей погляд називають «моральним інтелектуалізмом».

⁶⁸ Вважається, що назва школи походить від назви гімнасії «Кіносарга» («шустрі собаки»), в якій Антісфен заснував свою школу.

головною чеснотою прагнення до задоволення. Такий погляд називають *гедонізмом*.

3. Школа **Евкліда** (близько 435–365 до н.е.), що жив у місті Мегарі (*мегарська школа*), намагалася поєднати погляди Сократа і Парменіда. Для них Благо, що тлумачилось як добродійність, є Єдиним, а не-блага не існує. Довести це вони намагалися за допомогою аргументів на зразок апорій Зенона.

4. Школа **Федона** (IV ст. до н.е.) із Еліди (*елідська школа*) розвивала «моральний інтелектуалізм» Сократа, вважаючи, що розум, логос здатен змінити кожну людину і привести її до добра.

Завершуючи нарис про Сократа, зазначимо наступне: філософи до Сократа шукали першооснову у довкіллі, природі, не приділяючи ніякої уваги людині. Сократ навпаки, зосередившись на людині, не приділяв уваги світу навколо людини. Тому після смерті Сократа у філософії постала необхідність створити вчення, яке б об'єднувало і світ, і людину, знайти першооснову, яка була б спільною, як для світу, так і для людини. Саме таке велике і фундаментальне вчення створив геніальний учень Сократа – Платон.

2.2. Платон

Платон (427–347 рр. до н.е., справжнє ім'я Арістокл, автор так званих «діалогів» «Апология Сократа», «Федон», «Парменід», «Держава», «Тімей»⁶⁹ й ін., засновник першого навчального закладу під назвою «академія») вважається найвидатнішим філософом усіх часів. Англійський філософ Альфред Вайтхед уже у XX ст. назве всю нашу західноєвропейську філософію ні чим іншим, як «примітками до Платона»⁷⁰.

⁶⁹ Усього Платону належать 36 діалогів. Ось назви найвідоміших із них:

1. «Свифрон» («E8qvfrwn»).	7. «Федр» («Fa_dro~»).
2. «Апология Сократа» («Apol3ghma»).	8. «Бенкет» («Sump3sion»).
3. «Критон» («Kritwn»).	9. «Парменід» («Parmenjd~»).
4. «Менон» («M1nwn»).	10. «Теетет» («Qeajtho~»).
5. «Федон» («Fajdwn»).	11. «Тімей» («Tjmaio~»).
6. «Держава» («Pol@teja»).	12. «Закони» («Legli~»).

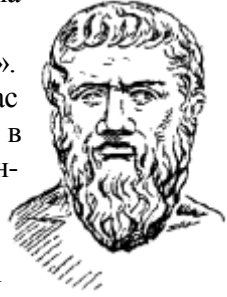
Окрім цих діалогів, Платон написав і такі: «Кратіл», «Софіст», «Політик», «Філеб», «Алквад I», «Алквад II», «Гіпарх», «Коханці», «Феаг», «Хармід», «Лафет», «Лісід», «Евтидем», «Протагор», «Горгій», «Гіппій Менший», «Гіппій Більший», «Іон», «Менеке», «Клітофонт», «Критій», «Мінос», «Спіномід», «Листи».

⁷⁰ *Уайтхед А.Н.* Процесс и реальность // *Уайтхед А.Н.* Избранные работы по философии: перевод с англ. / Сост. И.Е. Касавин: Общ. ред. и вступ. ст. М.А. Кисселя.– М: Прогресс, 1990.– С. 13.

Для того, щоб краще засвоїти погляди філософа, спробуємо відгадати таку загадку: «Що з існуючого не можна ні відчутти на дотик, ні спробувати на смак, ні побачити, ні взагалі зафіксувати якимось фізичним приладом?». Ви скажете – людську думку. Дійсно, це так. Думка існує, хоча й не має ані запаху, ані смаку. У філософії те, що не можна зафіксувати жодним фізичним приладом (думку, розум, відчуття), називають *ідеальним*, а те, що можна – *матеріальним*.

Платону належить честь відкриття «ідеального». Однак він, на відміну від переважної більшості нас із вами, вважав, що ідеальне існує не тільки в людській голові, але й поза межами людини. Іншими словами, за Платоном, поза дійсним світом існує паралельний світ, який є ідеальним, і в ньому живуть *ідеї* (гр. >d1a), тобто узагальнені поняття, схожі на поняття в нашій голові. Ідеї Платон також називав «ейдосами» (eúdoz), «сутностями» або «формами», а паралельний світ, в якому вони живуть – «країна Гіперуранія» (Уран – означає небо, Гіперуранія – вища за небо). Окрім того, за Платоном, саме цей світ ідей є *нерухомою першоосновою*, а не повітря, вода, буття чи навіть людина, як вважали до цього. Причому, ідея – це першооснова спільна як для світу, так і для людини. Світ ідей – невидимий, а той світ, який ми бачимо, – це матеріальний світ. Матеріальний світ є відображенням, недосконалою копією світу ідей, яку Бог (Деміург) зліпив із матерії, користуючись світом ідей, як взірцем. Інакше кажучи, є, наприклад, дерево (яке ми бачимо), а в паралельному світі існує ідея (поняття) дерева. Причому ця ідея досконала, а наші видимі дерева – це тільки відображення цього ідеального дерева, які Бог (Деміург) виліпив із матерії. І Бог, і матеріальний світ, і світ ідеальний існували вічно.

У світі ідей є вищі і нижчі ідеї. Вищою є та ідея, яка всеохопніша. Наприклад, над «ідеєю людини» та «ідеєю тварини» стоїть ідея «живої істоти», а над «ідеєю дерева» та «ідеєю живої істоти» – «ідея природи» тощо. Найвищою, а отже, найбільш всеохопною ідеєю є ідея Блага. Благо охоплює все.

Платон
(427–347 рр. до н.е.) –
найвидатніший філософ
усіх часів.

Як саме людина може пізнати світ ідей? Який є метод пізнання? Платон вважав, що душа людини від народження вміщує всі знання, в тім числі і знання ідей, однак при народженні вона забуває їх. Тому процес пізнання є «пригадуванням» ідей. Існують два методи пізнання: (1) *Діалектика*. Діалектикою Платон називає перехід від менш загальних до більш загальних понять, аж поки ми не доберемося до найбільш загальної ідеї Блага. (2) *Любов*. Любов – це шлях до Блага напрому. Коли людина любить іншу людину, вона відчуває благо безпосередньо.

Людина, на думку Платона, складається з душі і тіла. Душа – ідеальна і безсмертна, тіло – в'язниця душі. Мета філософа, за Платоном, пізнавати Благо. Такою ж є і мета держави. В ідеальній державі, вважав Платон, мають бути три верстви: а) «*філософи*» – керівники держави, бо вони найближче пізнали ідею Блага. На троні теж має бути філософ, якого готують до своєї місії 50 років; б) «*охоронці*» – воїни, що охороняють внутрішній порядок в державі і захищають її від зовнішнього ворога; саме з них відбираються філософи. Для того щоб між воїнами та філософами не було заздрощів, вони не мають права мати приватної власності, а дружини і діти в них – спільні; в) «*ремісники*» – люди, які годують воїнів і філософів та мають право на приватну власність.

2.3. Арістотель

Арістотель (384/83–322 рр. до н.е., основні твори: «*Метафізика*», «*Категорії*», «*Про витлумачення*» тощо⁷¹, засновник навчального закладу під назвою «*лікей*») був учнем Платона, однак, на відміну від останнього, він вважав, що ідеї не є якимось паралельним світом, а живуть у самих речах. Першоосновою, отже, є не ідеї, як це стверджував Платон, а *композиція, сполучення ідей і матерії*. Інакше кажучи, матерія і ідеї невіддільні. Коли ми дивимося на стіл, то в цьому столі живуть і

⁷¹ Найвідомішими творами Арістотеля є:

1. «Фізика» («Fvsik=»).	6. «Евдемова етика» («Hqikh E°daimon~»).
2. «Метафізика».	7. «Нікомахова етика» («Hqik+ Nikom=ceia»).
3. «Про душу».	8. «Політика» («Perj P3li~»).
4. «Поетика» («Perj Poitik/~»).	9. «Конституція Атен» («Pol@teja~ }Aq=naww»)
5. «Риторика» («Rhtoreja~»).	

Йому також належить т.з. «*Органон*», що включає його трактати з логіки: «*Категорії*», «*Про витлумачення*», «*Перша Аналітика*», «*Друга Аналітика*», «*Топіка*», «*Про софістичні заперечення*», а також трактати «*Про небо*», «*Про виникнення і знищення*», «*Метеорологіка*», «*Малі праці з природознавства*», «*Історія тварин*», «*Про частини тварин*», «*Про рух тварин*», «*Про походження тварин*».

матерія, те з чого він зроблений, і ідея, поняття, або «форма», як її називав Арістотель. «...Слід, напевно, вважати неможливим, – писав Арістотель, – щоб окремо один від одного існували сутність і те, сутністю чого вона є; як можуть тому ідеї, якщо вони сутності речей, існувати окремо від них?» (Met. I 9, 991 b 1–5). Матерія – це *можливість*, а форма *ідея* – це те, що робить можливість дійсністю. «Мідь є статуя у можливості...», – пише Арістотель (Met. IX 9, 991 b 25)⁷². Тобто мідь – це матерія, це тільки *можливість* із неї щось виліпити, а для того щоб з неї вийшла статуя, потрібна *ідея*, яка зробить цю можливість дійсністю: «...будь що, що виникає, може і бути і не бути, а цією можливістю і є у кожної речі матерія» (Met. VII. 7, 1032 a 20). Перетворює можливість у дійсність Бог, якого Арістотель називає Першодвигуном. Саме він додає до матерії ідеї.

Арістотель

(384/83–322 рр. до н.е.) –
найуніверсальніший розум усіх
часів, засновник системи
сучасних наук. Навряд чи
знайдеться хоча б одна галузь
знання, де він не полишив би
сліду.

Людина – це теж сполучення матеріального тіла з ідеальною душею, причому тіло є можливістю існування людини, однак робить цю можливість дійсністю душа, яка, на думку Арістотеля, складається з трьох частин: *вегетативна, чуттєва та раціональна*. Рослини мають тільки вегетативну душу, тобто ту, що відповідає за відтворення і розмноження, тварини – вегетативну і чуттєву, люди – усі три. Існування раціональної душі неможливе без існування двох інших.

Мета людини і суспільства – пізнавати Благо. На відміну від Платона, Арістотель дотримується дещо іншої концепції соціальних верств, виділяючи три прошарки: *знатні, середні і народ*.

⁷² У своєму тритомному виданні Платона 1578 року видатний французький філолог-еллініст XVI ст. Генріх Стефан кожному сторінку поділив на п'ять частин (секцій), які позначив літерами a, b, c, d, e. Згодом Дж. Барнет, для більш точного цитування, ввів ще й нумерацію рядків. У наш час цю пагінацію (спосіб нумерування сторінок) відтворюють на полях будь-якого друкованого видання Платона. При цитуванні творів Арістотеля використовують подібну пагінацію, запроваджену Беккером. Таким чином, щоб зробити посилання на Платона чи Арістотеля, указують у круглих дужках скорочену назву твору, номер книги, глави, сторінки, секцію і номер рядка (наприклад, Met. I 9, 991 b 1–5 означає твір Арістотеля «Метафізика», книга I, глава 9, сторінка 991 за пагінацією Беккера, секція b, рядки 1–5).

Арістотель вважається найуніверсальнішим розумом античності і основоположником сучасної системи наук.

3.3. Філософія доби еллінізму

У 388 р. до н.е. батько відомого полководця Александра Македонського Філіп II завойовує Грецію. В I ст. н.е. Риму належала величезна частина Європи, все Середземномор'я, частина Африки та Азії. Рим і західні провінції говорили, читали і писали латинською мовою, в східних провінціях переважала грецька. Держава втрачає незалежність. Внаслідок цього світогляд античних мислителів змінюється. Людина перестає мислити себе невід'ємною частиною полісу, як це було в класичну епоху і проголошує саму себе вищою і незалежною від будь-яких утворень, держави, суспільства тощо. Символом еллінізму стає Діоген Синопський, який, загораючи в пустелі, на пропозицію наймогутнішої людини світу Александра Македонського дати йому все, чого той забажає, просить відійти і не затуляти сонце. Грецька людина відкриває, що для щастя не потрібна держава, суспільство, заняття політикою тощо. Давньогрецька філософія відкриває *індивіда*, незалежну особистість і проголошує її першоосною. Сократ відкрив людину, філософи елліністичної епохи – індивіда.

Ці поняття слід відрізнити. *Людина* – це представник людського роду, що розглядається як частина суспільства. *Індивід* – це людина, взята в її окремішності, без зв'язків із суспільством.

Після смерті Філіпа II Александр Великий (Македонський) продовжує завойовницькі війни, результатом яких є створення величезної імперії (Македонського царства), що охоплювало Балкани, частину Європи, Азії, Африки й інші території. Александр Великий – людина, закохана в грецьку культуру (його вчителем був сам Арістотель) – вирішує «еллінізувати» всі ці величезні території, тобто запровадити на них грецьку мову і культуру. Саме завдяки цьому проєктові епоха, що почалась із Александра, називається добою еллінізму. Однак рання смерть великого полководця не дала змоги завершити цей проєкт і призвела, власне, до занепаду македонського царства і до підсилення Риму. В 146 році до н.е. Грецію завойовують вже римляни, які, однак, у культурному плані самі потрапляють під вплив греків. Тому філософія еллінізму – це філософія, в якій присутня і римська складова.

Основними елліністичними філософськими школами є:

1. **Кініки**. Засновником сократичної школи кініків⁷³, як ми знаємо, був Антісфен, однак найяскравішим представником цього напрямку став **Діоген Синопський** (400–325 рр. до н.е.). Кініки вважали, що індивіду не потрібні ні багатство, ні почесність, ні інші суспільні блага, він за своєю природою позасуспільний самодостатній і може обійтися мінімальним. Діоген не мав ні житла, ні родини, з усього майна в нього була одна кружка, проте, побачивши, як дитина п'є воду з долоні, він викинув навіть її. Аналогічної лінії поведінки дотримувався й інший знаменитий представник кінізму Кратет, який продав усе своє майно і роздав бідним, а банкіру наказав віддати свої гроші дітям тільки в тому випадку, коли ті залишаться неосвіченими, оскільки якщо вони стануть філософами, то їм ці гроші непотрібні.

2. **Епікурійці** (засновник школи **Епікур** (341–270 рр. до н.е. народився на Самосі, поблизу Атен заснував так званий «Сад», філософську школу, що збиралася у саду) – найвищим щастям для індивіда проголошували задоволення й позбавлення від страждань і турбот. Останні виникають завдяки прагненням, які не можуть бути задоволеними. Позбавившись від цих прагнень, людина позбавляється від страждань.

3. **Стоїки** (засновник школи **Зенон** (333/332–262 до н.е.) народився на острові Крит, в Атенах заснував знамениту філософську школу, яка збиралась у Портику⁷⁴). Виділяють три періоди в історії Стої: 1) антична Стоя (Зенон, Клеанф, Хрісіпп, кінець IV–III ст. до н.е.; 2) «середня Стоя» (Панецій, Посідоній, II–I ст. до н.е.); 3) римська Стоя (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій, перші ст. н.е.). Стоїки вважали, що свобода індивіда полягає в узгодженні з тим, чого хоче доля. Римський стоїк Сенека писав: «Того, хто хоче, доля веде, хто не хоче – тягне».

4. **Скептики** (засновник школи **Піррон** (360–275/270 рр. до н.е.), жив у місті Еліді). Яскравими представниками школи були також **Тімон** (325/320–235/230 рр. до н.е., **Аркесілай** (315–240 до н.е. й ін.) вважали, що індивіду треба жити взагалі без власної

⁷³ Від назви цієї школи походить сучасне слово «цинік» – цинічна людина, яка зі зневагою ставиться до суспільних цінностей.

⁷⁴ Портик грецькою мовою буде «Стоя».

думки, не схиляючись ні до чого. Починаючи з Аркесілая, скептицизм був модним у Платонівській академії. У часи розквіту Римської імперії скептицизм переживає піднесення (неоскептицизм, пірронізм, філософія Секста Емпірика).

5. **Еклектики** (течія у Платонівській академії заснована Філоном із Ларісси, яскравими представниками були також Антіох із Аскалона та римський філософ **Цицерон** (106–63 до н.е.), які намагалися поєднати між собою всі вищеперераховані течії інколи без внутрішнього зв'язку між ними.

Неоплатоніки. Засновником школи неоплатоніків був єгипетський філософ **Плотін** (205–270, головний твір «Енеади» – афоризми зібрані і впорядковані його учнем Порфірієм). Плотін є засновником Римської школи неоплатонізму. Він вважав, що джерелом усього видимого світу є ідея Блага, яка є Єдиним. З неї шляхом *еманації* (випромінювання) народжуються всі інші речі. Речі можуть перебувати близько або далеко від ідеї блага (як круги на воді). Таким чином, усе у світі підпорядковане ієрархії. Є речі близькі до джерела еманации, а є далекі. Еманация відбувається в наступному порядку: розум ($\eta\zeta\omicron\sim$) – душа ($\psi\bar{\nu}\varsigma$) – природа ($f\nu\varsigma i\sim$). У III–IV ст. ці ідеї розвивалися у Сирійській та Пергамській школах неоплатонізму, де їх намагалися поєднати із язичницькою релігією, а у IV–VI ст. у платонівській академії та Александрійській школі. Александрійська школа після смерті її керівника Гіпатії Александрійської у 415 році, перетворилась у християнський богословський заклад, що проіснував до VII ст.

Гіпатія Александрійська

(370-415) – керувала школою неоплатонізму близько 15 років. Історик Сократ Схоластик вважав її найвидатнішим філософом поч. V ст. У 415 р. була вбита групою християнських релігійних фанатиків, після чого Александрійська школа остаточно перетворилась у богословський заклад.

Закінченням періоду Античності, як ви знаєте з історії, є 476 рік, коли під натиском варварів падає Західна Римська імперія, однак антична філософія після цього ще продовжувала жити. Закінченням античної філософії вважають 539 р. н.е., коли римський імператор Юстиніан припинив діяльність платонівської академії.

Антична філософія та її головні ідеї							
Досократівська філософія				Філософія класичного періоду Греції	Філософія періоду елінізму		
Старші фізики		Молодші фізики		Софісти		Клініки	Антисфен Діоген Синопський Кратет
Італійська філософія	Іонійська філософія		Емпедокл <i>земля вода повітря вогонь</i>	1) Старші софісти (Протагор, Горгій, Продік, Гіпій, Антіфон) 2) Молодші софісти (Алкідам, Полемон, Каллік, Фразімах, Ликофрон, Крітій)	Сократ <i>«Пізнай самого себе»</i>		Індивіду для щастя не потрібні ніякі матеріальні та суспільні блага.
Пифагоріська школа	Піфагор число	Мілецька школа				Фалес <i>вода</i> Анаксимандр <i>апейрон</i> Анаксимен <i>повітря</i>	Анаксагор <i>гомемерії</i>
			Розважали ідеї Сократа	Піррон Тімон Аркесілай Секст Емпірик			
Елейська школа	Парменід Зенон Кратіл буття	Геракліт вогонь	Діоген Аполонійський <i>повітря</i>	Левкіп Демокріт атоми	Платон <i>Відкриття ідеального</i>	Сократи	
						1) <i>Антична Стоя</i> (Зенон, Клеанф, Хрісіпп) 2) <i>«Середня» Стоя</i> (Панецій, Посідоній); 3) <i>Римська Стоя</i> (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій)	
Елейська школа	Парменід Зенон Кратіл буття	Геракліт вогонь	Діоген Аполонійський <i>повітря</i>	Левкіп Демокріт атоми	Арістотель <i>Ідеї невідільні від матерії, першоосовою всього існуючого є композиція, сполучення ідей і матерії.</i>	Соки	
						Свобода індивіда полягає в узгодженні з тим, чого хоче доля.	
Елейська школа	Парменід Зенон Кратіл буття	Геракліт вогонь	Діоген Аполонійський <i>повітря</i>	Левкіп Демокріт атоми	Арістотель <i>Ідеї невідільні від матерії, першоосовою всього існуючого є композиція, сполучення ідей і матерії.</i>	Неоплатоніки	
						Плотін Порфирій	
Елейська школа	Парменід Зенон Кратіл буття	Геракліт вогонь	Діоген Аполонійський <i>повітря</i>	Левкіп Демокріт атоми	Арістотель <i>Ідеї невідільні від матерії, першоосовою всього існуючого є композиція, сполучення ідей і матерії.</i>	Еклектики	
						Філон Антіох Ціцерон	
Елейська школа	Парменід Зенон Кратіл буття	Геракліт вогонь	Діоген Аполонійський <i>повітря</i>	Левкіп Демокріт атоми	Арістотель <i>Ідеї невідільні від матерії, першоосовою всього існуючого є композиція, сполучення ідей і матерії.</i>	Еклектики	
						Намагалися поєднати між собою думки представників різних шкіл.	

4. Відмінності і подібності у філософіях Стародавньої Індії, Китаю та Античності

Філософія Стародавнього Світу є тим фундаментом, на якому ґрунтуються ідеї і теорії всієї філософії більш пізніх часів, і в значній мірі сучасна світова філософія. Не дивлячись на майже повну ізолюваність у стародавню епоху Індії, Китаю та Греції, неповторність і самотність кожної з трьох версій стародавньої філософії, цілком очевидним є те, що спосіб мислення, філософська проблематика, система понять у цих трьох філософіях була досить подібна. Наведена нижче таблиця ілюструє деякі спільні моменти всіх трьох філософій.

	Індія	Китай	Античність
Світ	Вчення про елементарні частинки («ану»)	Вчення про елементарні частинки («ци»)»	Вчення про елементарні частинки («атоми»)
	Вчення про стихії, з яких складається Всесвіт: <i>вода, земля, повітря, вогонь</i> , ефір, час, <i>простір, душа, розум</i> (школа вайшешика й ін.)	Вчення про стихії, з яких складається Всесвіт: <i>вода, земля, вогонь, дерево, метал</i> (школа Ін-Янь-цзя й ін.)	Вчення про стихії з яких складається Всесвіт: <i>вода, земля, повітря, вогонь</i> (Емпедокл та ін.)
Пізнання		Вчення про вроджене знання конфуціанців	Вчення про вроджене знання Платона
	Логіка школи ньїї Наявність «професійних сперечальників» (школа локаятиків)	Логіка школи Мо-цзя Наявність «професійних сперечальників» (школа Мін-цзя)	Логіка Арістотеля Наявність «професійних сперечальників» (софісти)
Людина	Вчення про реінкарнацію (переселення душ) та можливість вирватися із коlesa сансари, циклу перевтілень (буддизм та ін.)	Вчення про реінкарнацію (переселення душ) та можливість вирватися із циклу перевтілень (пізній даосизм)	Вчення про реінкарнацію (переселення душ) та можливість вирватися із циклу перевтілень (вчення орфіків і Платона)
Суспільство	Уявлення про суспільні прошарки, приналежність до яких визначається від народження (брахманізм та ін.)	Уявлення про суспільні прошарки, приналежність до яких визначається від народження (конфуціанство)	Уявлення про суспільні прошарки, приналежність до яких визначається від народження (Платон та ін.)
		Теорія суспільної домовленості (моїсти)	Теорія суспільної домовленості (Епікур)
Етика	Подолати прагнення – означає подолати страждання (Сіддхартха Гаутама)		Подолати прагнення – означає подолати страждання (Епікур)

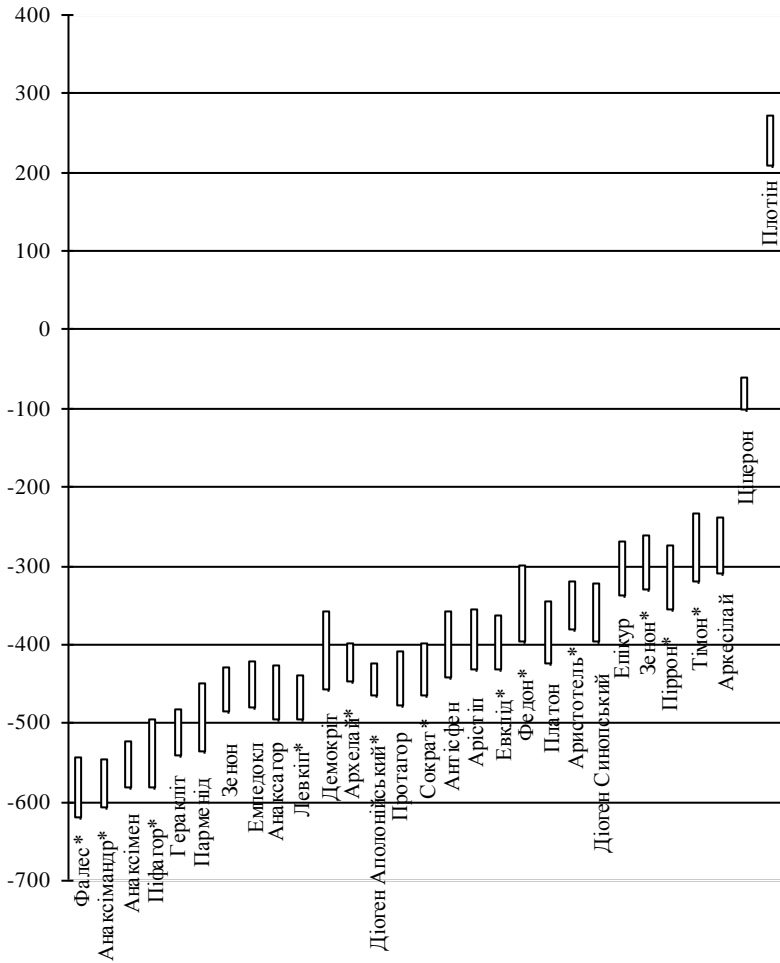
5. Що таке класична філософія?

Ми дуже часто чуємо такі слова, як «класична музика», «класичне мистецтво», «класична література». Вживають також термін «класична філософія». Однак, що саме означають ці слова? Що ж таке класична філософія?

Класична філософія – це особливий тип філософування, який сформувався у період Античності, насамперед, у філософії Платона. Це філософія, яка виносить на передній план раціональне пізнання, тобто пізнання за допомогою розуму, вона характеризується довершеністю, цілісністю й універсальністю, намагається пояснити «весь світ» (і природу, і людину), вона володіє внутрішньою симетрією і гармонією – і саме тому до неї найбільше пасує термін «філософська система»⁷⁵. «Класична філософія» вірить в існування «однієї для всіх» незалежної від людини істини та єдиного способу її досягнення. Ця філософія найчастіше дуже абстрактна і спекулятивна, тобто, певною мірою, відірвана від конкретної дійсності. Саме взірць такої філософії вперше продемонстрував нам Платон, ставши прикладом для наслідування на довгі століття. Отже, його по праву вважають засновником класичної філософії. Класична філософія домінувала в інтелектуальному житті Заходу, починаючи від Платона і закінчуючи Гегелем, тобто впершій половині XIX ст., хоча в цей період, безумовно траплялися взірці філософування, які не відповідали класичним канонам. Класичною можна вважати філософію Арістотеля, Аврелія Августина, Томи Аквінського, Декарта, Спінози, Ляйбніца, Локка, Берклі, Г'юма, Канта, Фіхте, Шеллінга й ін., про яких мова піде далі.

⁷⁵ Цими ж ознаками володіє так зване «класичне мистецтво» – мистецтво Античності, те, що наслідує Античність, або відповідає класичним канонам. Архітектура, що втілює довершеність (симетричні ряди колон, правильні геометричні фігури в основі), скульптура, що зображує гармонійну тілобудову, ритмічна поезія чи музика – все це ми називаємо «класикою».

Роки життя провідних філософів Античності

Фалес (бл. 624–546 рр. до н.е.)
Анаксимандр (бл. 610/11–547/546 рр. до н.е.)
Анаксимен (585–525 рр. до н.е.)
Піфагор (бл. 585–497 рр. до н.е.)
Геракліт (544–483 рр. до н.е.)
Парменід (540–450 рр. до н.е.)
Зенон із міста Елеї (490–430 рр. до н.е.)
Емпедокл (483–423 рр. до н.е.)
Анаксагор (500–428 рр. до н.е.)
Левкіп (бл. 500–440 рр. до н.е.)
Демокріт (460–360 рр. до н.е.)
Архелай (сер. V ст. до н.е.)
Діоген Аполонійський (2-а половина V ст. до н.е.)
Протагор (481–411 рр. до н.е.)
Сократ (470/69–399 рр. до н.е.)
Антісфен (445–360 до н.е.)
Арістип (435–356 до н.е.)
Евклід (близько 435–365 до н.е.)
Федон (4 ст. до н.е.)
Платон (427–347 рр. до н.е.)
Арістотель (384/83–322 рр. до н.е.)
Діоген Синопський (400–325 рр. до н.е.)
Епікур (341–270 рр. до н.е.)
Зенон (333/332–262 до н.е.)
Піррон (360–275/270 рр. до н.е.)
Аркесілай (315–240 до н.е. й ін.)
Ціцерон (106–63 до н.е.)
Плотін (205–270)

Питання до семінарського заняття

1. Філософія Індії ведичного періоду.
2. Філософія Індії шраманської епохи.
3. Золотий вік індійської філософі.
4. Філософія в Індії після «золотого віку».
5. Філософські ідеї у стародавніх китайських текстах.
6. Золотий вік китайської філософії.
7. Китайська філософія після «золотого віку».
8. Досократівська філософія.
9. Філософія класичного періоду Греції.
10. Філософія доби елінізму.
11. Що таке класична філософія?

Завдання для читання

Прочитайте фрагмент із твору Платона «Держава», який прийнято називати «Міфом про печеру» (Платон Держава, 514в – 517с), і дайте відповіді на запитання:

- Що символізує печера?
- Що символізує світ за межами печери?
- Хто є ті люди, що знаходяться у печері?
- Що символізують кайдани, в які закуті люди?
- Що символізують статуї й інші предмети, які проносять повз печеру?
- Що символізує сонце?
- Хто є та людина, що покидає печеру?
- Чому ця людина повертається до печери?
- Чи радо приймають її інші люди?

Завдання, вправи, тести

1. Вставте пропущені слова

Індійські філософи прагнули до ... людської душі із
... у китайській філософії – це шлях, закон, божественна першооснова.

2. З'єднайте прізвища грецьких філософів у лівому стовпці зі словами, що найбільше відповідають їх вченням у правому

Фалес	
Анаксимандр	
Анаксімен	вогонь
Піфагор	земля
Геракліт	повітря
Парменід	число
Емпедокл	вода
Анаксагор	буття
Левкіп	апейрон
Демокріт	гомеомерії
Діоген Аполонійський	атоми
Архелай	

3. Продовжіть висловлювання, які приписують Сократу

«Пізнай».

«Як знаю, що».

4. Вставте пропущені слова

Головною відмінністю філософії Арістотеля від філософії Платона було те, що останній вважав ... невіддільними від ... Таким чином в основі всього суцього лежить і

5. Виберіть із п'яти варіантів відповіді один правильний

1. Першим європейським філософом вважають:
 - а) Піфагора;
 - б) Фалеса;
 - в) Анаксагора;
 - г) Платона;
 - д) Геракліта.
2. Першоосною всього існуючого Анаксимандр вважав:
 - а) апейрон;
 - б) вогонь;
 - в) землю;
 - г) воду;
 - д) повітря.
3. Поворот від природи до людини у давньогрецькій філософії здійснив:
 - а) Парменід;
 - б) Платон;
 - в) Арістотель;
 - г) Сократ;
 - д) Геракліт.
4. Першоосною світу є його буття. Так вважав:
 - а) Парменід;
 - б) Платон;
 - в) Арістотель;
 - г) Сократ;
 - д) Геракліт.
5. Сферу ідеального вперше відкрив і дослідив:
 - а) Арістотель;
 - б) Платон;
 - в) Августин;
 - г) Тома Аквінський;
 - д) Геракліт.

Література:

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории.– М., 1991.– С. 32–39.
2. Радхакришнан С. Индийская философия.– М., 1993.– Т.1, 2.
3. Фень Ю-лань. Краткая история китайской философии.– СПб., 1998.
4. Асмус В.Ф. Античная философия.– М., 1969.– Т. 1.– Ч. 1.

Тексти, першоджерела:

1. *Древнеиндийская философия.* – М.: «Мысль», 1972– 271 с.
2. *Древнекитайская философия.* – М.: «ПринТ», 1994. – Т. 1. – 361 с.
3. *Древнекитайская философия.* – М.: «ПринТ», 1994. – Т. 2. – 384 с.
4. *Дао де цзин // Древнекитайская философия.* – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 114–138.
5. *Лунь Юй // Древнекитайская философия.* – М.: «ПринТ», 1994. – Т.1. – С. 139–174.
6. *Мо-цзы // Древнекитайская философия.* – М.: «ПринТ», 1994. – Т. 1. – С. 175–200.
7. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М., 1986. – 576 с.
8. *Геркліт.* Фрагменти// Філософська і соціологічна думка. – № 4. – 1991. – С 153–199.
9. *Тихолаз А.Г.* Геракліт: навчальний посібник із історії давньогрецької філософії. – К., 1995.
10. *Платон.* Апологія Сократа// Платон. Діалоги. – К., 1995. – С. 20–41
11. *Платон* Крітон. Діалоги. – К., 1995. – С. 42–53.
12. *Платон.* Протагор // Діалоги. – К., 1995. – С. 108–154.
13. *Платон.* Федон // Діалоги. – К., 1995. – С. 234–292.
14. *Платон.* Федр // Діалоги. – К., 1995. – С. 293–339.
15. *Платон.* Бенкет. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. – 178 с
16. *Платон.* Діалоги; Держава. – К.: Основи, 1999–2000
17. *Арістотель.* Поетика. – Київ. 1967. – 134 с.
18. *Арістотель.* Ніковмахова Ектика / Пер. Віктор Ставнюк. – К, 2002
19. *Арістотель.* Політика. / Пер. з давньогр. і передм. О. Кислюка. – К, 2005
20. *Сенека Луцій Анней.* Моральні листи до Луцілія. – К., 1995. – 603 с.
21. *Цицерон.* Про державу. Про закон. Про природу Богів. – К. – 1998.

ЛЕКЦІЯ 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

1. Філософія Середньовіччя

Середньовічна філософія почала формуватися у I ст. н.е., тобто розпочалася на чотири століття раніше, ніж сама епоха Середньовіччя. У цьому немає нічого дивного. Майже 500 років середньовічна й антична філософії існували паралельно, часто конфліктуючи, а інколи і вступаючи в конструктивний діалог. У I столітті сталися фундаментальні зрушення у духовній історії людства. Саме в час, коли непереможні «залізні легіони» римлян встановлювали панування над світом, далеко на сході Римської імперії, на гебрайських землях, у місті Назарет народилась особа, якій судилося здійснити переворот у світогляді людства. Ім'я цій людині – Ісус Христос. У час, коли Ісус провадив свою проповідницьку діяльність, серед євреїв панувала релігія, яку називають іудаїзм. Як і будь-яка інша релігія, іудаїзм мав свою Святу Книгу – «Танах», книгу, в якій були викладені давньогебрайські уявлення про першооснову світу і про людину. Цю мудрість нібито Бог сам передав людям, через пророка Мойсея. Ісус не заперечував вчення іудаїзму, однак суттєво його реформував, переосмисливши одні настанови і доповнивши інші. Коли Ісусу було близько тридцяти років, римляни, невдоволені поглядами Ісуса, стратили його, розп'явши на хресті. Проте по ньому залишилися учні, які записали вчення і діяння Христа у життєписах, які називаються Євангеліями («добрими

звістками»). Євангелій існувало багато, однак у наш час офіційно-визнаними є тільки чотири (від Св. Матвія, Св. Марка, Св. Луки та Св. Йоанна). Згодом вони, доповнені посланнями учнів Ісуса до різних народів, описом діянь цих учнів та загадковим текстом так званого Апокаліпсису (Об'явлення Св. Йоанна Богослова), де йдеться про кінець світу, утворили так званий «Новий Заповіт». Доповнені книгами гебрайського «Танаху», які дістали назву «Старий Заповіт», ці тексти утворили «Біблію» – книгу, яку послідовники Ісуса Христа вважають священною.

1.1. Фундаментальні філософські ідеї Біблії

«Біблія» містить низку філософських ідей, які фундаментально відрізняються від античних поглядів на першооснову, спосіб пізнання світу, людину і суспільство. Ці ідеї наступні:

1. Першоосною є *Бог*. Не вода, не вогонь, не світ ідей і не сполучення ідей з матерією, а саме Бог. Антична філософія звісно ж знала і оперувала поняттям «Бог», однак у творах Платона та Арістотеля теж йшлося про Бога, однак у Платона першоосною був світ ідей, у Арістотеля – сполучення ідей і матерії, а не Бог. Біблія проголошує першоосною саме Бога. «Я є Альфа й Омега, ... Той, Хто є, і Хто був, і Хто має прийти», – написано у Біблії (Одкр. I: 8).

2. Бог створив світ з нічого (*ex nihilo*). У «Євангелії від Івана (I: 3) написано: «Все через Нього (*Бога*.– *О.К.*) повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього». Цього моменту також не було в античній філософії, ні в Платона, ні в Арістотеля. За Платоном, і матерія, й ідеї, й Бог існували вічно, аналогічних поглядів дотримувався Арістотель. Римляни ж говорили: «*Ex nihilo nihil*» («З нічого нічого не виникає»). Біблія ж вперше вводить поняття «*творіння*» з нічого⁷⁶.

3. Біблія методом пізнання Бога проголошує не тільки розум, але й *віру*. «Повір в Господа всім своїм серцем, а не розумом, – пишеться в Біблії...– і він зробить твій шлях прямим» (Прип. Сол. III: 5:6). Християнський філософ II–III ст. н.е. Тертулліан писав: «Сина Божого було розп'ято, не має в мені сорому, бо це соромно. Божий Син мертвий: це правдоподібно, бо абсурдно. І було

⁷⁶ Цю систему поглядів називають «креаціонізмом».

Його поховано, і Він підвівся з труни: це безсумнівно, бо неможливо»⁷⁷. Цей вислів означав, що Біблія має цілий ряд положень, які неможливо досягнути розумом, як-от: одночасну єдиність Бога та існування його в трьох іпостасях: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий, або те, що Христос є одночасно Бог і людина, або те, що Бога можна стратити, поховати тощо. В усе це потрібно просто вірити. Вислів Тертулліана скорочено записують інколи так: «Credo quia absurdum» («Вірую, тому що абсурдно»). Антична філософія такого методу пізнання не знала, в ній переважачим способом пізнання був розум, що ґрунтувався на доказах, а не віра. Другим методом пізнання Бога є *любов*. Ця ідея вже існувала в античній філософії. Ми пам'ятаємо, що Платон розглядав два шляхи до істини: діалектика і любов. Платонівська любов, як метод пізнання, залишається і в Біблії методом пізнання Бога. Однак, якщо Платон, та, власне, й вся антична філософія говорить про любов людини до людини, то Біблія ставить на передній план любов людини до Бога. У Євангелії від Луки написано: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією силою своєю, і всім своїм розумом, і свого ближнього, як самого себе» (Лк. 10: 27). Ми бачимо, що тут спочатку йдеться про любов людини до Бога і тільки потім про любов людини до людини («до ближнього»), тобто любов до Бога, за Біблією, має бути вищою.

4. Біблія підносить людину на небачену до цього висоту, людина оголошується господарем природи. Цього не було ні в античній філософії, де людина мислилась рівноправною з іншими частинами природи, ні у східній, де метою людини було не піднятися над природою, а злитися, розчинитися в ній. Восьмий Псалом пише: «Вчинив ти його (*чоловіка*. – *О.К.*) не набагато меншим від Бога, і славою, і величчю Ти коронуєш його. Учинив Ти його володарем творива рук Своїх, все під ноги йому поклав: худобу дрібну та биків, їх усіх, а також степових звірів диких, птаство небесне та риби морські, і все, що морськими дорогами ходить» (Пс. 8).

5. На відміну від античної філософії, яка не розрізняла понять

⁷⁷ Tertullianus «De Carne Christi» («Про плоть Христову»), V.4.

«суспільство» і «держава», Біблія закладає основу для розведення цих понять. Саме в ній зароджуються уявлення про «християнське суспільство» – спільноту людей, віруючих у Христа, так званих «дітей Божих», які долають кордони держав, мов, культур, перебуваючи ніби над ними. Ось характерна цитата з Євангелія від Йоанна: «Котрі ж прийняли Його, дав їм власть дітьми Божими стати ся, що вірують в ім'я Його, що не від крові, не від хотіння тілесного, не від хотіння мужеського, а від Бога родилися» (Йн. I: 12, 13).

В епоху зрілого Середньовіччя майже вся західноєвропейська філософія розвивалася у світлі цих ідей, оскільки через певні політичні чинники філософувати всупереч біблійному вченню стало небезпечно. Починаючи від імператора Костянтина, який у 313 році проголосив християнство державною релігією Римської Імперії, церква розпочала активну боротьбу з поглядами, що розходились із Біблією. Досить часто ті, які думали інакше, жорстоко карались.

1.2. Перші християнські філософські вчення

1.2.1. *Філон Александрійський*

Першими візрцями середньовічної філософії були вчення, які намагались поєднати іудейські чи християнські філософські ідеї з античною, насамперед платонівською філософією.

Першим таким філософом вважають **Філона Іудея** з Александрії (Філон Александрійський нар. 15/10 р. до н.е. – помер бл. 50 р. н.е.). Він першим розробив філософську систему, що поєднувала іудаїзм, старозаповітні ідеї із платонізмом.

Філон Александрійський вважав, що першоосновою є Бог. Він створив світ з нічого. Спочатку світ ідей, про який розповідав раніше Платон, а потім, користуючись цими ідеями, матеріальний світ. Як і в Платона, Бог у Філона творить матеріальні речі, користуючись ідеями, однак на відміну від грецького філософа, який вважав ідеї вічними і нествореними, Філон вважає, що їх, як і матерію, створив Бог *ex nihilo*.

Філон писав про те, що пізнавати Бога треба не тільки *вірою*, але й витлумачуючи Святе Письмо, яке, окрім буквального, має ще й алегоричний, прихований смисл, інакше кажучи, біблійні персонажі, події, сюжети в зашифрованій формі символізують філософські та моральні істини. Цей погляд на Біблію, який зараз, по суті, є загально-

прийнятим, уперше висловив дійсно Філон Юдей.

Бог створив також і людину. Однак погляд на людину у Філона Александрійського відрізняється від античних ідей. Як уже говорилося, грецькі філософи вважали, що людина – це *душа*, яка ототожнювалась із інтелектом, та *тіло*. Філон Александрійський додає до цих двох частин третю – *Дух* (гр. Πνεῦμα). Дух ідеальний, проте це не розум. Це швидше орган віри, а не розуму, навіть, можна сказати, відбиток божого творіння в людині. Тобто, за Філоном Александрійським, людина – це: а) *душа*; б) *тіло*; в) *Дух*. Ця думка, першим автором якої був розглянутий філософ, стане традиційною для філософії Середньовіччя.

Отже, Філон Юдей – це перший приклад поєднання старозаповітніх ідей з Платонівськими.

1.2.2. Гностицизм і містико-релігійна філософія

Ще однією спробою поєднання християнства й античної філософії був *гностицизм*. Гностицизм – це філософська течія перших століть християнства, що проголошує першоосновою християнського Бога, який створив світ ідеальний, схожий на платонівський, а світ матеріальний створений злим богом Деміургом. Як бачимо, ця назва запозичена знову ж таки з Платонівської філософії. Пізнати Бога можуть лише вибрані учні Христа, яким він сам відкрив істину у вигляді гностичного вчення. Пізнати Бога можна не раціональним шляхом, а шляхом містичного⁷⁸ самопізнання. Людина складається з Духу, душі і тіла і після смерті потрапляє або в рай, або в пекло.

Суспільство, на думку гностиків, складається із трьох частин: (1) людей «пневматичних», в яких переважає Дух, і які потраплять в рай (вони є обрані, що володіють «гнозисом» (знанням); (2) людей «психічних», в яких переважає душа, і які досягнуть спасіння, якщо прислухаються до порад обраних, і (3) людей «гіличних» («²lh» означає «матерія»), в яких переважають матеріальні устремління і які приречені на пекло. Найвідомішими гностиками

⁷⁸ Містикою називають віру в здатність людини вступати в безпосереднє спілкування із Богом.

були Валентин, Карпократ, Єпіфан, Василид, Ісидор й ін.⁷⁹.

1.2.3. Християнський неоплатонізм

Ми пам'ятаємо, що філософ Плотін та неоплатоніки вважали джерелом усього видимого світу ідею Блага, яка є Єдиним, і з якої шляхом еманатії народжуються всі інші речі. У добу раннього Середньовіччя ці ідеї суттєво модифікуються. Прийнявши без змін хід Платонових думок, щодо еманатії, рівнів ієрархії речей, їх різної віддаленості від джерела, неоплатоніки на місце Єдиного, чи Блага ставлять Бога, а еманатію тлумачать як акт творіння світу. Таким чином з'являється нова форма неоплатонізму, яку називають *християнський неоплатонізм*. Протягом довгих років християнський неоплатонізм був однією із головних форм злиття філософії (насамперед Платонівської) з християнською вірою. Найвідомішими християнським неоплатоніками були Ямвліх, Саллюстій, Едесій. Герокл Александрійський, Ісидор Александрійський, Плутарх Афінський, Прокл Діадох, Сімплікій, Гермій Александрійський, Гіпатія.

1.3. Патристика. Аврелій Августин

1.3.1. Грецька і латинська патристика

Середньовічну філософію, що розвивалася протягом майже 14 століть, починаючи від Біблії та Філона Александрійського, прийнято поділяти на два етапи: патристика і схоластика.

Патристика (від лат. *patet* – батько, «отець») – це період, що тривав від I до V ст. н.е. Отцями церкви називали мислителів, які заклали основи християнської філософії⁸⁰ (філософії, що не

⁷⁹ Уявлення про вчення гностиків ми маємо із текстів так званих «коптських рукописів». У 1945 році у Наг-Хаммаді (Єгипет) випадково знайшли посудину із 53-ма рукописами гностиків на коптській мові. У 1972–1977 рр. вони були опубліковані мовою оригіналу, а у 1977 у перекладі на англійську мову.

⁸⁰ Почесний титул «Святі отці» використовується церквою з кінця IV ст. Коло осіб, які причислені до Святих отців у католицизмі і православ'ї відрізняється. Вважають, що період святих отців на заході закінчився творчістю Св. **Ісидора Севільського** (бл. 560–636) на Сході – Св. **Йоанна Дамаскіна** (бл. 675 – бл. 753). Їх учення церква називає патристикою. Однак у філософському розумінні смисл терміна патристика є дещо іншим. Справа в тім, що існують ранньохристиянські мислителі, яких церква офіційно визнала «отцями», але й існують такі, які не зважаючи на їх могутній вплив на ранньосередньовічну філософію, не заслужили церковного визнання, а навпаки були засуджені за свої погляди (Оріген, Арій та інші). Однак історики філософії, які намагаються досліджувати творчість усіх мислителів без

суперечить фундаментальним філософським ідеям Біблії). Період патристики протікав під значним впливом філософії Платона.

До представників патристики належать:

- так звані «*Апостольські отці*» (Климент Римський, Ігнатій Антіохійський, Полікарп із Смирни), вчення яких перепліталось із вченнями апостолів (учнів Ісуса Христа). Вони присвячували свої праці переважно моральним настановам.

- *апологети* (від латинського *apologia* – «захист», Арістид, Юстин, Таціан, Теофіл) – захисники християнського світогляду, які у своїх працях сперечалися з язичницькими філософами і направили представникам тодішньої влади, т.з. «апології» – твори, спрямовані на захист церкви.

Як відомо з історії, в 395 році н.е. Римська імперія розпадається на дві частини: Західну – зі столицею у місті Рим та Східну зі столицею у місті Константинополь (сучасний Стамбул). Західна Римська імперія говорить і пише латинською мовою, Східна – грецькою, проте між ними існують не тільки мовні, але й культурні та релігійні відмінності. Тому патристику III–V ст. н.е. прийнято поділяти на дві гілки:

- *грецькі отці церкви* (Климент Александрійський, Оріген, Євсевій Кесарійський, Арій, Василій Кесарійський (Великий), Григорій Ніський, Григорій Назіанзин (Богослов), Немесій Емеський, Максим Сповідник, Йоанн Дамаскін й ін.). Особливо впливовим представником грецької патристики на той час був **Оріген** (185–254), щоправда згодом засуджений у 231 році Александрійським помісним собором як еретик.

- *латинські отці церкви* (Мінуцій Фелікс, Тертулліан, Кіпріан, Новаціан, Арнобій, Лактанцій).

«Отці церкви» заклали основи християнської філософії. Завдяки ним філософія наступних століть отримала в готовому вигляді такі тези:

1. Бог одночасно є Отцем, Сином і Духом Святим. Одна із догм Нікейського Собору 325 р.⁸¹, так званий «символ віри», гласить:

виключення незалежно від факту їх церковного визнання чи невизнання, включають і їх у період патристики.

⁸¹ «Собором» називають велике зібрання церковної верхівки і християнських мислителів, на якому всі вони вели полеміку навколо провідних християнських ідей і

«Віруємо в єдиного Бога всемогутнього Творця всього видимого і невидимого. А також в єдиного Господа, Ісуса Христа, єдинородного сина Божого, народженого Отцем своїм, від сутності Отця, Бога від Бога, Світла істинного від Світла істинного, народженого, нествореного, єдиносущого з Отцем своїм, волею Якого все створено, що є на небі і що є на землі, ради нашого спасіння Він зійшов і втілювався через святого Духа... а на третій день Він воскрес і знісся на небо і прийде знову, щоб судити живих і мертвих... Вірую в Духа Святого».

2. Христос є одночасно людиною і Богом («два начала в одній особі»), догма Єфеського Собору 431 р.).

Аврелій Августин

(354–430) –
найяскравіший філософ доби
Патристики, першовідкривач
особистості.

3. Чи не найголовнішою ідеєю, яка виникає в період патристики, є та, що для пізнання Бога потрібні і *віра*, і *розум*. Цю тезу повторюють Василій Кесарійський, Григорій Ніський, Григорій Назіанзин, Аврелій Августин. Реабілітація розуму має витоки в тлумаченні глав з Ісаї (VII: 9) грецької версії 70 перекладачів: «Не маючи віри, не зможете зрозуміти». Ця проблема згодом буде жваво обговорюватись у період схоластики.

Найвидатнішим представником патристики був Аврелій Августин⁸².

1.3.2. Аврелій Августин

Аврелій Августин (354–430, написав велику кількість творів латинською мовою⁸³).

Він вважав, що Бог є першоосновою і створив світ із нічого. Ідеї, про

виробляли якусь єдину думку.

⁸² Цей філософ у католицькій церкві отримав статус «Святого», а в православній – «Блаженного», тому інколи його називають Святий Августин, або Августин Блаженний.

⁸³ Напевно, найбільш визначними філософськими працями є «Про милість і свободу волі» («De Gratia et Libero Arbitrio»), «Град Божий» («De Civitate Dei») та «Сповідь» («Confessiones»). Серед інших відомих філософських творів Августина можна назвати: «Проти академіків», «Про блаженне життя», «Про порядок», «Про велич душі», «Про учителя», «Про музику», «Монологи», «Безсмертя душі», серед богословських праць найвизначнішими є «Про трійцю», «Про християнське навчання», «Коментарі до св. Йоанна», «Коментарі до псалмів», «Про звичаї католицької церкви і про звичаї ченців», «Про істинну релігію» й ін.

які говорив Платон, – це думки Бога. Користуючись думками, тобто ідеями, Бог творить матеріальні речі.

Слідом за іншими представниками патристики, Августин намагається реабілітувати роль *розуму* у пізнанні Бога і світу. Для Августина істинною є лише віра, яка підкріплюється розумом: «Віра шукає, а розум знаходить».

Людина – це теж творіння Бога. Однак на відміну від греків, які вважали сутністю людини інтелект, Августин, стверджував, що окрім розуму в людині є також *воля*, яка, власне, не залежить від розуму. Саме тому людина інколи діє йому наперекір. Як ми вже знаємо, Сократ, який зводив людську душу до інтелекту, не зміг пояснити, чому людина, розумом розуміючи, що є добро, інколи все одно творить зло. Ця проблема не була розв’язана протягом кількох століть, і тільки Августин нарешті її розв’язав, вказавши, що наперекір розуму творить воля. Таким чином, Августина вважають першовідкривачем «особистості». Саме індивідуальна воля є тим, що відрізняє одну людину від іншої. Сократ відкриває *людину* – представника людського роду, який відрізняється від тварини наявністю розуму. Однак розум притаманний усім і функціонує за приблизно подібними законами. Якщо ж вказати на окрему людську одиницю, то вживають слово *індивід*. Уперше на самостійність і незалежність індивіда від суспільства вказали елліни (кініки, епікурейці, стоїки). Тому саме їх вважають першовідкривачами індивіда. Коли ж йдеться про *особистість*, то цим підкреслюють індивідуальну неповторність людини. Індивідуально неповторною людина стає завдяки волі, яка хоче того, чого не хочуть інші. Волею люди відрізняються між собою. Отже, Августин – першовідкривач особистості.

Однак, як же нам керувати волею, яка не слухається розуму і незалежна від нього? Августин говорить, що є лише один інструмент управління волею – *любов*. Коли людина любить, то її воля прагне до добра. Отже, ми бачимо, як платонівська любов, яка була методом пізнання, перетворюється у Августина в інструмент регуляції волі. Августину належить чудовий вислів: «*Ama, et fac quod vis*» («Люби – і тоді роби, що хочеш»), однак, коли Августин говорить про любов, то він відтворює традиційне біблійне її розуміння: любов людини до людини не відкидається, але на

перший план виноситися любов людини до Бога.

На любові має бути побудоване й суспільство. Власне, Августин вперше розвиває біблійну ідею «християнського суспільства», тобто розводить поняття «суспільство» і «держава». «Християнське суспільство», яке Августин називає «градом Божим», – це спільнота людей, що вірять у Христа і тих, які люблять його. Це спільність долає кордони держав, мов, культур, перебуваючи ніби над ними.

1.4. Схоластика. Тома Аквінський

1.4.1. Сутність поняття «схоластика» та її головні ідеї

Схоластика – це період розвитку західноєвропейської філософії, що тривав від VI до XIV ст. н.е. (від лат. «schola» – «школа», гр. «σχολή», а також лат. scholasticus – «шкільний» гр. «σχολαστικός» – «вчений», «шкільний»). Схоластиком називали філософію, що функціонувала у середньовічних школах та університетах у VI–XIV ст. н.е. і розвивалась переважно під впливом філософії Арістотеля.

Першим схоластом (і останнім представником патристики) вважають **Северина Боеція** (480–526), перекладача на латину та інтерпретатора творів Арістотеля. Боеція небезпідставно вважають проміжною ланкою між Античністю та Патристикою, з одного боку, і схоластиком, з іншого; людиною, що передала вже певною мірою сформованій середньовічній філософії ідеї Арістотеля. Великою мірою завдяки Боецію Арістотель стає символом епохи схоластики.

Арістотелівська філософія проникала в схоластику й іншим шляхом, завдяки так званому «ісламському» впливу. У другій половині XII ст. на латинську мову було перекладено значну кількість творів видатного персицького філософа-арістотеліка **Ібн Сіні** (латинізоване Авіцена, 980–1037). Його книга «Зцілення» у 18 томах була систематичним викладом філософії Арістотеля, оснащеним авторськими коментарями. Іншим популяризатором і коментатором Арістотеля став **Ібн Рушд** (лат. Аверроес, 1126–1198), робота якого «Великий коментарій» також стала відомою на середньовічному латинському Заході. Серед гебрійських мислителів, шанувальників Арістотеля, на Заході став відомим **Моше бей-Маймон** (лат. Маймонід, 1135–1204).

Внаслідок політичних контактів із арабським сходом на латину перекладалися не тільки праці видатних арабських коментаторів, але й самі праці Арістотеля, завдяки зусиллям «колегіуму» перекладачів із Толедо, а також перекладачам, які жили в Італії. Як не дивно, але саме арабські коментатори повертали європейцям джерела їх культури – давньогрецьку арістотелівську філософію.

Період схоластики поділяють на чотири підперіоди:

1. *Перший період* (VI–IX ст.). У цей час стараннями королівської династії Каролінгів у Європі відкриваються численні монастирські, єпископальні та придворні школи. В придворних школах, окрім поглибленого курсу з Біблії, вивчаються і так звані «сім вільних мистецтв» («*septem artes liberales*») ⁸⁴: граматики, риторика, арифметика, геометрія, астрономія, музика та діалектика. Остання дисципліна являла собою не що інше, як формальну логіку Арістотеля.

На цей період припадає життя і діяльність **Йоанна Скота Еріугени** (810–880), який керуючи придворною школою короля Карла Лисого і викладаючи діалектику, вчив, що саме вона «веде до Бога». Йому належить вислів: «Ніхто не сходить на небо інакше, ніж через філософію».

2. *Другий період* (IX–XII ст., так звана «рання схоластика»). Цей період характеризується формулюванням трьох філософських проблем, які стають центральними для схоластики того та наступних віків, а саме: (1) проблема взаємодії *розуму* і *віри* стає центральною у схоластиці цього та наступних періодів. Жоден із визначних філософів чи богословів не оминає її. Дана проблема породила дві інші, часткові: (2) *проблему «універсальї»* (загальних понять), суть якої полягала у з'ясуванні питання: чи існують

⁸⁴ «Сім вільних мистецтв», як коло навчальних предметів почало формуватись у Стародавньому Римі, а згодом перейшло і в університети Західної Європи доби Середньовіччя. До їх складу входили гуманітарний «тривіум» (граматика, діалектика, риторика) та математичний «квадріум» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). У добу Середньовіччя ці науки не були занадто «вільними» від релігії. Кожну з них прилаштовували до церковних потреб. Граматику вивчали для знання Біблії та інших церковних книг, риторіку для складання церковних проповідей, астрономію та арифметику для вирахування дня Пасхи, діалектику для суперечок із еретиками, музику для співу у церковному хорі тощо.

загальні поняття (наприклад «людина») в дійсності («реально»), чи тільки у нашій голові («номінально», в дійсності, нібито, існує не «людина взагалі», а тільки окремі конкретні люди, а людина – це тільки «поняття»), а також (3) проблему *містичного пізнання*, тобто можливості у стані екстазу безпосередньо спілкуватися із Богом. **Ансельм Кентерберійський** (Ансельм Д'Аоста, 1033–1109), який прославився своїми доказами буття Бога, виступає з тезою «*credo ut intelligam*» («вірю, щоб розуміти»), він стає прихильником *«реалізму»* – на пряму, що визнає існування універсалій в дійсності. У **П'єра Абеляра** (1079–1142) ця теза виглядає вже перефразованою «*intelligo ut credam*» («розумію, щоб вірити»). Абельяр – передусім *«номіналіст»*, тобто людина, яка не визнає існування «універсалій» в дійсності. Хоча в реальності існують тільки одиничні предмети, а не загальні поняття, однак предмети можуть бути подібними один до одного, і на цій подібності ґрунтується можливість універсалій. Поряд із поглядами, які обстоюють важливість розуму для пізнання Бога; в XII столітті існують і містичні погляди. **Бернар Клервоський** (1091–1153) не вірить у можливість розуму пізнати Бога, на його думку, Бога можна пізнати тільки в містичному екстазі. Аналогічних поглядів дотримуються і представники так званої Сен-Вікторської школи, заснованої Гільйомом де Шампо при монастирі Сен-Віктор, серед яких особливо прославився **Гуго Сен-Вікторський** (1096–1141).

3. *Третій період* (XIII ст., так званий «золотий вік схоластики», або «середня схоластика»). Починаючи із XII – XIII століття, в Європі спостерігається бурхливе економічне зростання, з одного боку, і занепад релігійного чуття, з іншого. Церква, яка завжди претендувала на узурпацію світської влади, починає втрачати позиції. У філософії намічається розкол між розумом і вірою. Якщо реалісти **Бонавентура** (1217/18–1274) та **Тома Аквінський** (бл. 1225–1274), вважаючи розум необхідним для відшукування іскор божественного, котрі за допомогою віри мають дозріти і прорости, то вже у вченні **Йонна Дунса Скота** (1266–1308) філософія і теологія, розум і віра розмежовуються. Філософія і теологія мають, на його думку, як різний об'єкт дослідження (філософія вивчає буття, а теологія предмети віри), так і різні методи та способи аргументації (філософія користується доказом, теологія – переконанням).

4. *Четвертий період* (XIV ст., «пізня схоластика») характеризу-

ється остаточним розколом між розумом і вірою. Розквітає німецька спекулятивна містика, заснована **Майстером Екхартом** (1260–1327), яка відкидає можливість раціонального пізнання Бога, а допускає тільки містичне. Остаточний розкол між розумом і вірою оформлюється у філософії номіналіста **Вільяма Оккама** (1280–1349). За його життя розбіжності між церквою і світськими особами перетворюються у справжній розкол. Людвіг Баварський коронується без благословення папи, франкфуртський сейм взагалі скасовує санкцію папи римського при коронації. Церква, яка має на своїй совісті хрестові проходи, спалення відьм і еретиків, торгівлю індульгенціями, починає відігравати в житті суспільства все меншу і меншу роль. Біографія самого Оккама є типовою ілюстрацією цих процесів. Переслідуваний папою Йоанном XXII за «ересі», Оккам тікає з Авіньйона в Пізу до ворога папи Людвіга Баварського і звертається до нього з пропозицією: «Захисти мене мечем і я захищу тебе словом». На думку Оккама, віра і розум незалежні одне від одного і будь-які спроби їх поєднати є марними, істини віри не можуть бути зрозумітими раціональним шляхом. Вважають, що зі смертю Оккама в 1349 році закінчується період схоластики і середньовічної філософії загалом.

*Тома Аквінський
(1221–1274) –
найавторитетніший
християнський мислитель
періоду Схоластики. Його
філософія дотепер є
офіційною доктриною
католицької церкви. Нацадки
назвали його “ангельським
доктором”.*

У XIII ст., як уже згадувалось, схоластика перебувала на вершині свого розвитку. Її символом стає учень Альберта Великого, титулований «ангельським доктором»⁸⁵, Тома Аквінський. На його прикладі найхарактерніше можна проілюструвати процес функціонування в Середньовіччі філософії Аристотеля.

1.4.2. Тома Аквінський

Тома Аквінський (бл. 1225–1274) – найвидатніший представник схоластики, автор численних робіт латинською мовою⁸⁶, став

⁸⁵ Лат. «doctor angelicus»

⁸⁶ Найвизначнішими філософськими працями мислителя є: «Про буття і сутність» («De Ente et Essentia»), «Сума проти язичників» («Summa de Veritate Catholicae Fidei contra Gentiles»), «Сума теології» («Summa Theologica»). «Сумою» (лат. summae) в той час називали систематичний і повний виклад християнської доктрини. Перу

творцем могутнього філософського вчення.

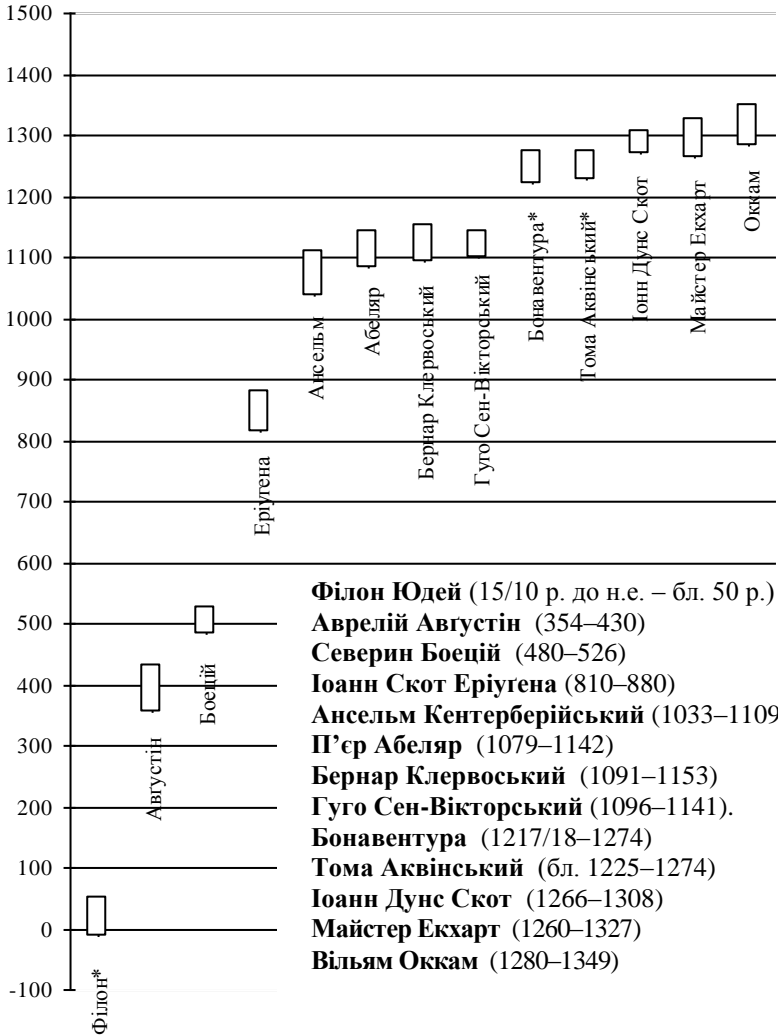
На думку Томи, ідея, або форма, як її називали Платон і Арістотель, невіддільна від предмета. Про це, як ви пам'ятаєте, вперше почав писати Арістотель. Ідею Тома називає *сутністю*, або *есенцією* («*essentia*»). Аналогічно Арістотелю, він тлумачить сутність як те, що робить можливість (*potentia*) дійсністю. Можливістю, як і в Арістотеля, у Томи є матерія. Саме завдяки ідеї, або формі матерія перетворюється в предмет, який Тома називає «*actus essendi*» (акт буття). Сутність невіддільна від предмета, однак ніколи не співпадає з ним. Чому? Тому що *essentia* – досконала, а *actus essendi* – ні. Ідея завжди є досконалою, ідеальною, проте предмет завжди трішки гірший за ідею. Єдиний предмет, в якому *essentia* і *actus essendi* (сутність і акт буття) співпадають, – це Бог. Бог – це саме буття, а отже, все суще (*ens*) є єдиним (*unum*), істинним (*verum*), благим (*bonum*). Всі інші речі володіють різними ступенями досконалості і тому перебувають у певній ієрархії, підлягають певному порядку, устрою. Оскільки буття є розумним, істинним, то раціональне пізнання має високу цінність. Однак воно є продуктивним тільки тоді, коли віра «веде» розум. Філософія, на думку Томи, є «служанкою» богослов'я.

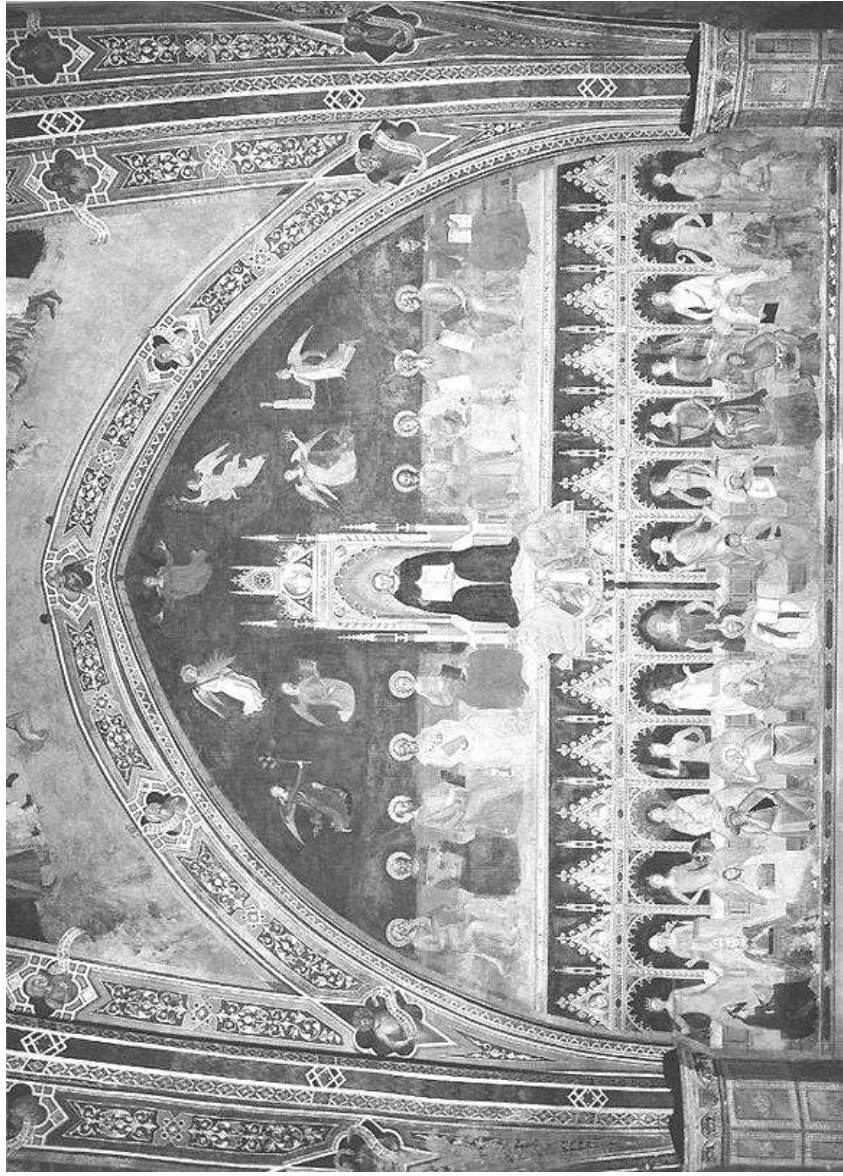
Людина, як і все буття, теж є істотою раціональною, розум є її сутністю. Мета людина – пізнавати природну ієрархію, світоустрій, порядок, про який говорилося вище, і вершиною якого є Бог.

Суспільство, як і все у світі, теж є певним устроєм, впорядкованим на основі чотирьох типів законів: а) *lex divina* – Божих законів (біблійне Одкровення); б) *lex aeterna* – вічних законів (план Бога, за яким він влаштував світ); *lex naturalis* – природних законів, *lex humana* – законів людських. Особливе значення тут має думка про те, що в суспільстві, окрім законів і прав, придуманих людьми, діють ще природні закони або природне право, тобто ті права, які людина має від природи, від Бога, і жодна інша людина чи законодавство не повинні ці права в неї відбирати (наприклад, право на життя тощо). Людські закони мають спиратися на це «природне право», а не суперечити йому. Ця теорія «природного права», започаткована ще в античній філософії і розвинена Томою

Аквінським, згодом буде неодноразово розвиватись і обговорюватися мислителями різних часів.

Роки життя провідних філософів Середньовіччя

Андреа да Фіренце. Тріумф Святого Томи Аквінського і алегорії наук

Ця фреска знаходиться у капелі Спасьюоло церкви Санта-Марія Новелла, (Флоренція, Італія). Автором є художник XIV ст. Андреа да Фіренце.

У центрі композиції – Тома Аквінський, поряд із ним зображення чотирьох євангелістів, апостола Павла, старозаповітніх царів і пророків; над ними – ангели. У нижньому ряду зображені (справа) жіночі фігури, що символізують «сім вільних мистецтв» (зліва направо – граматика, риторика, діалектика, музика, арифметика, геометрія, астрономія) і (зліва) сім теологічних («священних») наук (точний перелік яких не встановлено). Перед кожною з них сидять найавторитетніші, за середньовічними уявленнями, представники кожної із цих наук. Перед діалектикою ми бачимо фігуру Арістотеля.

2. Філософія Відродження

2.1. Що означає термін «Відродження»

Філософією доби Відродження, або Ренесансу (італ. Rinascimento фр. Renaissance) називають західноєвропейську (насамперед, італійську) філософію XIV – поч. XVII ст. На початку XIV століття хисткий місток між розумом та вірою руйнується, і світське життя звільняється від церковних пут. Оккам, що просить Людвіга Баварського захистити його від папи римського, виступить як перший відголосок грандіозного краху схоластичної філософії та церковної ідеології загалом. У XIV столітті найвидатніші діячі культури вже ясно розуміють, що церква, яка продає індульгенції і спалює відьм та еретиків живцем, не може бути носієм найвищих філософських істин, а тому проголошується відродження, повернення до того, що вже існувало до церкви та схоластики. Вперше термін «Відродження» з'являється у праці італійського живописця, архітектора і письменника **Джорджо Вазарі** (1511–1574) «Життєпис знаменитих живописців, ваятелів і зодчих». Однак, що означав термін «Відродження» і які головні ідеї були покладені у основу філософії того часу:

1. Критика Середньовічної, насамперед схоластичної філософії: Можна сказати, що відродження починається із тотального заперечення Середньовіччя, в тім числі і філософії. Діячі епохи Відродження інкримінують йому: забуття античної культури (Леонардо Бруні, Марсіліо Фічіно), варварство, схоластичне спотворення, переробку і підробку класичних текстів (Франческо Петрарка, Лоренцо Валла (найбільш сенсаційним стало доведення фальшивості так званої «Дарчої Константна», документа, згідно з яким імператор Костантин передав папі римському володіння світом), калічення християнських норм (Лоренцо Валла). Вольтер назве згодом християнство «варварською епохою варварських народів, які прийняли християнство, але не зробилися від цього кращими». Це буде чи не найвдаліша оцінка, що характеризує настрої епохи Відродження.

2. Повернення до *античних цінностей*. Цей процес почався в Італії з діяльності Данте Аліг'єрі та політичної програми відродження Риму Коли ди Рієнцо і стосувався він не лише філософії, але й усього культурного життя. В XIV ст. з'являється інтерес до класичної, «незіпсованої» схоластикою латини, згодом – і до забутої грецької мови. У 1453 році перестає існувати Візантія – вона захоплена турками, і в Італію втікає чудовий знавець грецької мови Емануїл Хрисолор, який започатковує серію перекладів античних філософів, навчаючи грецької мови італійців. Митці, письменники, архітектори, філософи активно наслідують грецькі твори.

3. Повернення до витоків «чистого», незіпсованого схоластикою *християнства*. Відродження аж ніяк не можна тлумачити як рух проти релігії. Діячі доби Відродження просто закликали повернутися до витоків християнства, до того, що написано у Біблії, і до того, чому навчав Ісус Христос. Адже він не навчав ні спалювати еретиків, ні карати відьм, ні торгувати індульгенціями. Наприклад, **Еразм Ротердамський** (1469–1536) вважав, що схоластика тільки відвертає від Бога, а в дійсності шлях до Бога простий: відверта віра, милосердя і надія. **Мартін Лютер** (1483–1546), теоретик і засновник *протестантизму*, вважав, що для спасіння потрібно *щиро вірити в Бога* та читати Святе Письмо, як єдине істинне джерело. Для спасіння не потрібні церковні клірики, єпископи, папи.

4. Гуманізм, тобто інтерес до проблем людини, піклування про людину, її душу, щастя, смисл її життя. Говорять, що людина у філософії доби Відродження посідає те місце, яке у Середньовіччі займав Бог. Саме слово «гуманізм» походить від лат. «humanista», що спочатку позначало викладача гуманітарних дисциплін (*studia humanitatis*) в університеті (до їх складу входила граматики, філологія, риторика, історія, педагогіка й етика) і було близьке до сучасного українського «гуманітарій». Саме викладачі цих дисциплін, як думали тоді, найбільше сприяли «піклуванню про душу», духовному розвитку, а не матеріальному прибутку. Згодом «гуманістом» стали називати будь-кого, хто піклується про духовний розвиток і щастя людини.

Ці чотири ідеї можна знайти у творчості будь-якого філософа доби Відродження.

2.2. Філософія раннього (італійського) Відродження

Відродження почалося з Італії, адже саме вона була спадкоємницею Римської імперії – останньої античної держави. Тому перший період цієї доби (XIV – першої половини XVI ст.) називають філософією раннього (італійського) Відродження. Найяскравішими представниками у філософії раннього Відродження були:

- **Франческо Петрарка** (1304–1374), перший гуманіст, який вважав, що схоластика і природознавство є пустим нагромадженням логічних висловів, які ведуть не до Бога, а до безбожжя. Істинна мудрість – мистецтво бути вільним, яке досягається поверненням інтересу до власної душі і давньої філософії.

- **Колючо Салютаті** (1331–1406) вважав, що схоластичні міркування є шкідливими. Філософія має виступати посланням людям, як у Сократа і Христа, що спрямовує людську волю до свободи. Замість споглядання потрібно вести активне життя.

- **Леонардо Бруні** (1370/74–1444) вслід за Салютаті наполягав на активності людини. Не споглядання, а політична і моральна активність є благом для людини.

- **Поджо Брачоліні** (1380–1459) також за Салютаті та Бруні писав про принципи активного життя та можливість перемагати долю, яким найбільшою мірою сприяють саморозвиток та вивчення античної літератури. Що ж до державного життя, то воно має ґрунтуватися не на аскетизмі, а на прагненні до багатства, яке і є основою держави.

- **Леон Батиста Альберті** (1404–1472) оголосив «пустими» теолого-схоластичні вчення, наголошуючи на активному способі життя.

- **Лоренцо Валла** (1407–1457) вважав, що аскетизм ченців і споглядальний спосіб життя є хибним благом. Істинним же благом є активне життя, метою якого є насолода. Він виділяв різні рівні насолоди: чуттєва насолода, задоволення духу, задоволення від справедливості, задоволення від мистецтва, насолода від християнської любові до Бога. У своєму вченні Валла наслідував Епікура, однак збагатив систему грецького філософа християнськими елементами⁸⁷.

⁸⁷ Лоренцо Валла прославився ще й як видатний знавець латини, що довів шляхом філологічного аналізу фальшивість так званої «Дарчої Константина», – тексту на осно-

2.3. Філософія пізнього (північного) Відродження

У XVI – поч. XVII ст. феномен Відродження захопив не тільки в Італію, але й інші країни. Цей наступний етап називають пізнім, або північним Відродженням, адже більшість європейських країн знаходяться на півночі від Італії. У філософії північного Відродження можна виділити декілька напрямів:

2.3.1. Платонізм

Найяскравішим представником цього напрямку був **Микола Кузанський** (1401–1464), який вважав, що істина безкінечна, а людське пізнання скінченне, тому до істини можна тільки наблизитись. Бог є в усіх речах. Кожна річ, так само, як і людина, це – маленьке відображення Всесвіту – мікрокосм. Таких поглядів дотримувались і в античності, однак Кузанський знову ж таки привносить у античну філософію елементи християнства.

Іншим філософом-платоніком був **Марсіліо Фічіно** (1433–1499), за вченням якого світ складається з окремих «досконалостей»: 1) Бог; 2) ангели; 3) душа; 4) форма; 5) матерія. Як видно, перші три «досконалості» християнські, останні дві (форма і матерія) – платонівські поняття.

Нарешті, третім філософом-платоніком був **Джовані Піко дела Мірандола** (1463–1494), який вважав, що людина дивовижна істота, насамперед тим, що вона не тільки кимось є, але й кимось хоче стати. Згодом, уже в XX ст., цей принцип стане наріжним каменем у філософії Мартіна Гайдегера й так званих філософів-екзистенціалістів.

2.3.2. Арістотелізм

П'єтро Помпонаці (1462–1525), подібно Арістотелю, наполягав на нерозривності ідеального і матеріального. Це дало йому підстави прийти до єретичного, з точки зору церкви, висновку, що душа невіддільна від тіла і помирає разом із ним.

2.3.3. Неоскептицизм

Найяскравішим представником неоскептицизму, тобто відродженої філософії античних скептиків, був **Мішель Монтень** (1533–1592). Рекомендація не схилитися до жодних суджень впливала з уявлень Монтеня про людину, яка в земному житті є нещасною, обмеженою, посередньою. Однак, на його думку, на

це не слід зважати. Треба говорити життю «так», і тоді на нас зійде Божа благодать.

2.3.4. *Політична філософія*

Ніколо Мак'явеллі (1469–1527) стверджував, що людина сама по собі ні хороша, ні погана, хоча більше схиляється до поганого. Політик чи правитель держави не може покладатися на добре в людині, він має приборкувати її злі прояви. Правитель має керувати державою так, щоб протистояти долі, – в цьому його доблесть і чесноти. Ідеалом правління і політичного устрою Мак'явеллі називав Римську республіку.

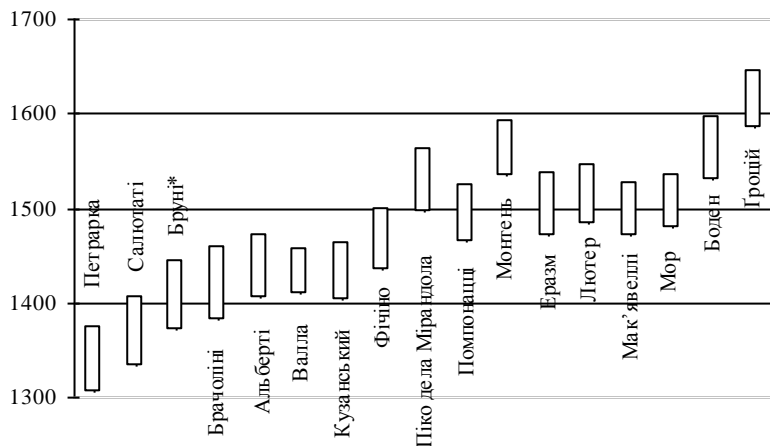
Ідеальне місто.

Картина невідомого художника доби Відродження. Ідеальне місто символізує досконалий спосіб співжиття людей, досконале суспільство. Ця тема, яка витоками сягає ідеального міста-держави Платона, була дуже популярна у добу Ренесансу. До неї зверталися філософи Томас Мор, Томас Кампанела, численні художники та архітектори.

Томас Мор (1478–1535) висловлював майже протилежні ідеї. Він вважав, що природа людини переважно хороша, в державі мають панувати мир і спокій, а люди – жити в рівності, покладаючись на природне право. У державі не повинно бути приватної власності. В цих думках, як ми бачимо, відчуються платонівські ідеї ідеальної держави, щоправда, якщо Платон висував вимогу рівності і відсутності приватної власності тільки до вузького прошарку людей ідеальної держави, а саме до воїнів і філософів, то Мор розповсюджує ці принципи на всіх жителів держави.

Зрештою, **Жан Боден** (1529–1596) та **Гуго Гроцій** (1583–1645) намагались знайти «золоту середину» між філософією Мак'явеллі та Мора. Боден, як і Мак'явеллі, вважав основою держави сильні закони, які, однак, так само, як і у філософії Мора, мають спиратися на закони природи. На «природному праві» наголошував і Гроцій.

Роки життя провідних філософів доби Відродження

Франческо Петрарка (1304–1374)

Колучо Салютаті (1331–1406)

Леонардо Бруні (1370/74–1444)

Поджо Брачоліні (1380–1459)

Леон Батиста Альберті (1404–1472)

Лоренцо Валла (1407–1457)

Микола Кузанський (1401–1464)

Марсіліо Фічіно (1433–1499)

Джовані Піко дела Мірандола (1463–1494)

П'єтро Помпонаці (1462–1525)

Мішель Монтень (1533–1592)

Еразм Ротердамський (1469–1536)

Маргін Лютер (1483–1546)

Ніколо Мак'явеллі (1469–1527)

Томас Мор (1478–1535)

Жан Боден (1529–1596)

Ґуто Ґроцій (1583–1645)

Рафаель Санті. Атенська школа

«Атенська школа», або «Філософія» є однією із чотирьох настінних фресок храму у Ватикані, яку розписав Рафаель на прохання папи Юлія II у 1508 році. Вона унікальна за своїм філософським змістом.

У центрі композиції ми бачимо Платона й Арістотеля. Платон жестом руки показує на небо, на країну Гіперуранія, світ ідей. У руці він тримає діалог «Тімей». Арістотель, на відміну від Платона, вказує на землю, і тримаючи в руці «Етику». Його простягнута рука свідчить про те, що він вбачав першооснову буття в єдності світу ідей зі світом матерії. У лівій частині картини фігура Зороастра з небесним глобусом у руці. Без урахування впливу зороастризму не можна адекватно зрозуміти філософію доби Відродження, як, наприклад, вчення Кампанелли, яке є своєрідною сумішшю астрології, магії та філософії. Земний глобус у руці іншого персонажа, який стоїть до нас спиною, символізує вплив зірок і неба на землю. Звернімо увагу на те, що Зороастр розташований у правій частині картини, там, де й Арістотель, що знову ж таки підкреслює думку про зв'язок «неба» і «землі», матеріального й ідеального.

На східцях лежить самотній і байдужий до всього Діоген Синопський. Його поза символізує центральну думку епохи еллінізму – утвердження самодостатності та асоціальності індивіда, презирство до людських благ і норм моралі. На передньому плані ми бачимо Геракліта, яуий пише свій твір «Про природу». Викликає зацікавлення його розміщення у «платонівській» частині картини.

Зліва на передньому плані – Піфагор, оточений учнями й однодумцями. На задньому – Сократ, який за звичкою розмовляє з випадковим перехожим – молодим воїном.

У лівій частині на передньому плані зображено орфіків. Орфічні тексти також відігравали за епохи Відродження не менш важливу роль, ніж учення Зороастра. П'єдестал символізує фундаментальне значення орфізму для цієї доби.

На фресці Рафаеля ми не зустрінемо жодного християнського філософа, однак не слід думати, що вона позбавлена християнських елементів. Зображена будівля нагадує середньовічну церкву. Верхня частина є кругла, тут немає дорійських, іонійських та коринфських колон, відсутні каріатиди, а надаркові зображення досить нагадують євангелістів, які є обов'язковим елементом у християнському храмі.

І найголовніше: Арістотель повернувся обличчям до Платона, Платон – до Арістотеля. Це символ живого діалогу позицій, атрибутивна риса філософії, яка не повинна перетворюватися в ідеологію чи політику.

У цій фресці втілено всі філософські цінності доби Відродження.

Питання до семінарського заняття

1. Фундаментальні філософські ідеї Біблії.
2. Перші християнські філософські вчення.
3. Патристика.
4. Філософія Аврелія Августина.
5. Схоластика.
6. Філософія Томи Аквінського.
7. Що означає термін «Відродження».
8. Філософія раннього (італійського) Відродження.
9. Філософія пізнього (північного) Відродження.

Завдання для читання

Прочитайте пролог до Євангелія від Йоанна (Йн. 1: 1-5, 10-14, 17,18) і спробуйте дати відповіді на питання:

- Чому Слово (Логос) є Бог?
- Чому Слово (Логос) є у Бога?
- Що означає вислів: «До своїх прийшов і свої його не прийняли»?
- Чому ті, хто прийняли Його, народились не від плоті і не від крові?
- У чому відмінність між Законом, даним через Мойсея, і Благодаттю, даною через Христа?

*Завдання, вправи, тести**1. Продовжіть речення*

Філософи Середньовіччя:

- першоосновою всього існуючого вважали ...
- володарем природи вважали ...
- головним способом пізнання Бога була...
- на перше місце виносить не любов ... до ... , а любов до ...
- уявляли християнське ... як таке, що заходить ніби над державою, долає межі мов і культур.

2. Заповніть таблицю, користуючись запропонованим переліком імен філософів

Ігнатій Антіохійський, Гуго Сен-Вікторський, Арістид, Тертулліан, Климент Александрійський, Арій, Василій Кесарійський Григорій Ніський, Григорій Назіанзин, Абельяр, Юстин, Діонісій Ареопагіт, Дамаскін, Арнобій, Теофіл, Ансельм, Кіпріан, Новаціан, Лактацій, Таціан, Аврелій Августин, Оріген, Боецій, Євсевій Кесарійський, Еріугена, Бернар Клервоський, Бонавентура, Климент Римський, Тома Аквінський, Йоанн Дунс Скот, Майстер Екхарт, Оккам, Мінуцій Фелікс, Полікарп, Максим Сповідник, Немесій Емесський.

Патристика				Схоластика			
Апостольські отці	Апологети	Грецькі отці церкви	Латинські отці церкви	VI–IX ст.	Рання	Середня	Пізня

3. Вставте пропущені слова

Відродження це – критика, повернення до ... цінностей, повернення до витоків... та ..., тобто посилення інтересу до людини.

4. Заповніть таблицю, користуючись запропонованим переліком імен філософів

Гроцій, Еразм, Мор, Помпонаці, Валла, Піко дела Мірандола, Салютаті, Кузанський, Бруні, Боден, Петрарка, Лютер, Брачоліні, Альберті, Монтень, Мак'явеллі.

Відродження	
Раннє (Італійське)	Пізнє (Північне)

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне питання один правильний

1. Афоризм «Вірую, бо абсурдно» приписують:
 - а) Тертуліану;
 - б) Орігену;
 - в) Василю Великому;
 - г) Августину;
 - д) Томі Аквінському.
2. Що таке пантеїзм?
 - а) визнання присутності Бога у всій природі;
 - б) визнання первинності матерії відносно свідомості;
 - в) визнання первинності свідомості відносно матерії;
 - г) визнання Бога творцем природи;
 - д) визнання людини центром Всесвіту;
3. «Першовідкривачем» автономної людської волі вважають:
 - а) Тертуліана;
 - б) Філона Александрійського;
 - в) Тому Аквінського;
 - г) Августіна;
 - д) Василя Великого.
4. Алегоричний метод тлумачення Біблії запровадив:
 - а) Василій Великий;
 - б) Тертуліан;
 - в) Августін;
 - г) Тома Аквінський;
 - д) Філон Александрійський.
5. Хто з перерахованих нижче філософів був найвидатнішим мислителем схоластики?
 - а) Василій Великий;
 - б) Тертуліан;
 - в) Августін;
 - г) Тома Аквінський;
 - д) Філон Александрійський.

Література:

1. Коллстон Ф. Ч. История средневековой философии.– М., 1997.
2. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. - Т.2. Средневековье.– СПб., 1994.

Основні тексти, першоджерела:

1. Оріген. О началах.– Самара., 1993.
2. Августин Святій. Сповідь.– К.: Основи, 1997
3. Северин Боецій. Розрада від філософії.– К. 2002.
4. Абельяр Петр. Теологические трактаты.– М., 1995.
5. Ансельм Кентерберийский. Сочинения.– М., 1995.
6. Бонавентура. Путеводитель души к Богу.– М., 1993.
7. Джарт Мейстер. Духовные проповеди и рассуждения.– М., 1991.
8. Уильям Оккам. Избранное.– М., 2002.
9. Тома Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики».– К.: Основи, 2000
10. Фома Аквінський. Сумма теології.– К., 2002.
11. Данте Алігьєри. Божественная комедия.– М., 1967.
12. Петрарка Франческо. Избранное.– М., 1974.
13. Лоренцо Валла. Об истинном и ложном благе. О свободе воли.– М., 1989.
14. Еразм Роттердамський. Похвала Глупоті.– К., 1979.
15. Монтень Мишель. Опыты. Избранные произведения в 3-х т.– М., 1992.
16. Николай Кузанский. Сочинения в 2 т.– М., 1980.
17. Томас Мор. Утопия. Томмазо Кампанелла. Місто Сонця.– К., 1988.
18. Мак'явеллі Нікколо. Флорентійські хроніки. Державець.– К.: Основи, 1998.

ЛЕКЦІЯ 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

1. Головні ідеї філософії Нового часу

Філософія Нового часу⁸⁸ починається із «наукової революції» (XVI–XVII ст.) – ряду наукових звершень, що привели до злету науки, а згодом і до зміни всього світогляду. Микола Копернік висуває геліоцентричну систему світу, згідно з якою для більш простого математичного розрахунку руху планет слід у центрі світобудови розмістити Сонце, а не Землю; Галілео Галілей вводить у науковий обіг перший експеримент⁸⁹, він же, удосконаливши підзорну трубу, винаходить телескоп; Левенгук винаходить мікроскоп; Ліней створює свою знамениту класифікацію видів; Декарт винаходить систему координат та започатковує аналітичну геометрію; Ляйбніц відкриває закон збереження енергії, зрештою, Ісаак Нь'ютон створює свою знамениту класичну механіку. Це тільки частина тих наукових звершень, які сталися в цей час. Стрімкий злет науки дав філософії три ідеї, які й визначили картину всієї тодішньої філософії:

1. Уявлення про те, що *філософію слід будувати на взірці*

⁸⁸ У зарубіжних виданнях замість Нового часу частіше вживають термін Модерн.

⁸⁹ Першим науковим експериментом вважається дослід, який поставив Галілей. Він кинув із вершини похилої Пізанської башти важке ядро і легеньку кулю, з метою продемонструвати, що в протипагу аристотелівської фізиці, тіла незалежно від маси досягають землі одночасно.

строкої науки. Філософські праці того часу перетворюються у строгі наукові трактати, ніякі інші способи висловлювання філософських ідей (афоризми, поетичні форми, діалоги тощо) тоді вважались неприйнятними. Дійшло до того, що Бенедикт Спіноза, один із найвидатніших філософів того часу, побудував власну філософську систему у вигляді набору математичних аксіом і теорем, користуючись як взірцем системою Евклідової геометрії.

2. *Переконаність у всесильності науки і людського розуму*. Захоплена стрімким злетом науки, людина Нового часу повірила у необмежені можливості людського розуму і науки, як його прояву. Тодішній людині здавалося, що міне зовсім небагато часу і вона пізнає весь світ. Розум, а саме «науковий розум», став головним предметом філософських досліджень Нового часу. Те місце, яке у Середньовіччі займав Бог, а у добу Відродження – людина, у добу Нового часу зайняв розум. Переконаність у всесильності людського розуму, у його необмежених можливостях призводить до того, що філософія Нового часу цікавиться насамперед *дослідженням механізмів людського пізнання та можливостей людського розуму*. Дійсно, якщо розум займає провідне місце в освіті й людському житті, то саме його треба, в першу чергу досліджувати, з'ясувати, як саме він пізнає світ і робить такі феноменальні успіхи, які його можливості і межі. Такий інтерес породжує чотири часткові філософські проблеми Нового часу, довкола яких розгорталися головні філософські напрями того часу, а саме:

а) частина філософів відродила призабуту *платонівську теорію «вроджених ідей»*, тобто переконаність у тому, що людина певні знання має «від природи», від народження. Філософський напрям, який визнавав існування вроджених ідей і всіляко підтримував цю теорію, називають **раціоналізмом**. Найвидатнішими представниками цього напрямку були *Рене Декарт, Бенедикт Спіноза та Готфрід Ляйбніц*;

б) інші філософи не визнавали теорію вроджених ідей Платона і стверджували, що від народження душа людини є чистою, пустою, а всі знання вона отримує ззовні, з досвіду. Такий філософський напрям називають **емпіризмом**. Найвидатнішими його представниками були *Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, Джордж Берклі та Девід Г'юм*;

в) віра у необмежені можливості науки і людського розуму народжує переконаність у тому, що все зло, яке існує в суспільстві, походить від варварства і неосвіченості людей, а тому слід поширювати освіту, навчати людей основам усіх наук, і тоді у суспільстві запанує лад і спокій. Ця суспільно-політична ідея називається *ідеєю Просвітництва*. У XVIII столітті вона об'єднала навколо себе багато провідних інтелектуалів того часу. *Вольтер, Кондиль'як, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Жан Д'Аламбер, Жюльєн Ламетрі, Клод Гельвецій, Поль Гольбах, Шарль Монтеск'є* – ці та інші мислителі намагались у теорії та на практиці зреалізувати ідею просвітництва. Тому історики філософії розглядають окремий філософський напрям Нового часу, який називають **Просвітництво**;

г) з'являється уявлення про активний людський розум, яке знаходить компроміс у суперечці раціоналістів та емпіристів. *Іммануїл Кант* виступив із філософським вченням, яке стверджувало, що вродженого знання не існує, однак душа людини не є чистою, адже в ній існують від народження інструменти, за допомогою яких розум із досвіду активно здобуває знання, а не просто живе із вродженими ідеями, як стверджували раціоналісти, або просто сприймає все, що «пливе» із зовні, як стверджували емпіристи. Думки Канта розвивали *Йоганн Готліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Шеллінг, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель*, які були найвидатнішими представниками напряму, що називався **німецький ідеалізм**⁹⁰.

3. Зрештою, не можна залишити поза увагою і філософські погляди, які суперечили всім філософським установам Нового часу. Поодинокі філософи скептично ставилися до віри людини у науку і необмежені можливості людського розуму, не визнавали здатності людського розуму встановити мир, щастя і спокій у суспільстві та закликали звертати увагу на віру, вольовий світ людини тощо. Серед них можна назвати принаймні два прізвища: *Блез Паскаль* та

⁹⁰ Вживання термінів «французький раціоналізм», «британський емпіризм», «німецький ідеалізм» є не зовсім коректним. Раціоналістичні філософські вчення дійсно були зосереджені переважно у Франції, емпіризм – у Англії, ідеалізм – у Німеччині, однак до цих напрямів примикали і представники інших крїн. Наприклад, у Кембриджі (Англія) існувала школа «кембріджських платоніків», яка розвивала платонівську теорію вроджених ідей і її можна сміливо віднести до раціоналізму.

Джамбаттіста Віко.

2. Раціоналізм

2.1. Декарт

Французький філософ **Рене Декарт** (1596–1650)⁹¹, який так би мовити, відкриває своєю системою філософію Нового часу, вважав, що філософія має починатися з *універсального сумніву*. Треба поставити під сумнів усе на світі, навіть існування дійсності.

Що ж залишиться, коли ми засумніваємося в усьому? Чи є хоча б єдиний факт, який поставити під сумнів не можливо? Декарт вважав, що ним є існування нас самих, нашої *мислячої свідомості*. Тільки існування своєї свідомості ми не можемо ставити під сумнів, бо тоді б не було кому сумніватися. «Cogito, ergo sum» («Мислю, а отже, існую») – цей вислів Декарта згодом стане дуже відомим. Таким чином, існування нашої свідомості – єдиний беззаперечний факт. Зусиллями Декарта людська свідомість уперше стає об'єктом філософського дослідження, а його самого небезпідставно вважаються «першо-відкривачем свідомості».

Рене Декарт
(1596–1650) –
першовідкривач свідомості і
засновник раціоналізму.

Аналізуючи людську свідомість, Декарт знаходить у ній ідеї, що існують у людині від природи, тобто «вроджені ідеї», а також ідеї, які привнесені у свідомість ззовні, а це означає, що за нашою свідомістю існує світ, який є джерелом цих привнесених у свідомість ідей. Таким чином Декарт приходить до факту існування зовнішнього світу поза свідомістю. Отже, за Декартом, світ має дві першооснови (субстанції): *свідомість* і *матерію*. Тому філософію Декарта досить часто називають *дуалізмом*. Дуалізм – це філософія, яка визнає не одну, а дві першооснови.

⁹¹ Головними працями Декарта є: «Правила для керівництва розуму» («Regulae ad directionem ingenii»), «Світ» («Le Monde»), «Роздуми про метод» («Discours de la méthode pour bien conduire sa Raison et chercher la Vérité dans les Sciences»), «Принципи філософії» («Principia Philosophiae»), «Пристрасті душі» («Les Passions de L'Amé»).

Основною властивістю свідомості є *мислення*, тому свідомість Декарт називає «мислимою реальністю» («*rex cogitans*»). Основною властивістю світу поза свідомістю він вважав *протяжність*, тому світ є «протяжною реальністю» («*rex extensa*»). В людині тілесна протяжність і мислення зустрічаються, поєднуються, тому людина, ніщо інше як «мисляча машина», матеріальний механізм, оснащений мисленням. І *rex cogitans*, і *rex extensa* живуть і діють за однаковими законами вважав Декарт. Звідки така переконаність? Як уже зазначалось, час життя філософа – це бурхливий розвиток науки. Закони і формули, виведені суто теоретично, починали діяти в природі. Сам Декарт був не тільки філософом, але й засновником аналітичної геометрії, галузі математики, яка за допомогою функцій та формул моделює рух тіла. Саме той факт, що формули, виведені «в умі», починали діяти «в природі», й надихнув Декарта на переконаність у тотожності законів мислення і законів природи. Однак пояснити, чому це так відбувається, що є причиною цієї тотожності, Декарт не зміг. Він вважав, що причиною співпадання законів мислення і законів природи є Бог, тобто, власне, допускав існування третьої субстанції, яка відповідає за ідентичність законів свідомості і законів природи. Ця ідея згодом була розвинута у теорії так званого «*окказіоналізму*». Мислення і світ не взаємодіють між собою, даючи привід (*occasio*) Богу втрутитися і стати причиною руху речей у відповідності зі свідомістю.

Найбільш яскравим представником *окказіоналізму* став французький філософ **Нікола Мольбранш** (1638–1715).

Бенедикт Спіноза
(1632–1677) –
яскравий представник
раціоналізму. Його визначення
свободи як “пізнаної
необхідності” стало
знаменитим.

2.2. Спіноза

Бенедикт Спіноза (1632–1677, насправді він мав єврейське ім'я та прізвище Барух д'Еспіноза⁹²) не розділяв думок Декарта про те, що дійсність має три субстанції (свідомість,

⁹² Головними працями Спінози є: «Теологіко-політичний трактат» («*Tractatus Theologico-Politicus*»), «Етика» («*Ethica Ordine Geometrico Demonstrata*»), «Трактат про удосконалення розуму» («*Tractatus de Intellectus Emendatione*»).

матерія, Бог). На думку Спінози, субстанція тільки одна – Бог. Бог є самодостатній і нічого іншого для свого існування не потребує: ні матерії, ні свідомості – він є причина самого себе («*causa sui*»). Мислення і протяжність, *rex cogitans* і *rex extensa* не є двома окремими субстанціями, а просто «атрибутами» (властивостями) Бога. Так само, як у людині поєднуються протяжність і свідомість, так само і Бог є абсолютним мисленням і протяжною природою водночас. Кожен із цих двох атрибутів, властивостей має ще інші «модуси» (прояви). Наприклад, модусом протяжності є тілесність, модусами мислення – розум, воля, любов. І людина, і видимий світ – це два набори модусів як атрибуту протяжності, так і атрибуту мислення. Людина, наприклад, складається з модусів тілесності, розуму, волі тощо. Людина і світ, як два набори модусів, становлять прошарок, який Спіноза називає «*natura naturata*» – «народжена природа», а Бога зі своїми атрибутами називає «*natura naturans*» – «природа, що породжує». До речі, Спіноза вважав, що атрибутів у Бога не два, а безліч, так само, як і модусів. Просто ми самі складаємося з двох атрибутів – мислення і протяжності, а тому не можемо сприймати всі інші, вони нам невідомі. Якщо субстанція тільки одна – Бог, то людина є просто набором атрибутів і модусів Бога, тобто фактично його «частиною». Людське пізнання, за Спінозою, є фактично пізнання Богом самого себе. А отже, людина, як набір модусів Бога, вже містить у собі все знання. Ми бачимо, що це нова, в порівнянні з Декартом, модифікація теорії вроджених ідей. Так само, як і Декарт, Спіноза вважає, що закони дійсності й ідеї розуму – тотожні. Однак, якщо Декарт не зміг пояснити, чому це так, то Спіноза легко впорався з даною проблемою, вказавши лише на те, що ідеї розуму і речі є ні чим іншим, як двома аспектами одного і того ж – Бога.

Людина є набором модусів – це, фактично, означає, що людина є частиною Бога як єдиного цілого, навіть не частиною, а окремим проявом Бога, тобто людина не має ніякої свободи, – всі її думки і дії залежать від Бога. Інакше кажучи, внутрішньо вільною людина може стати тільки тоді, коли усвідомить факт своєї залежності від Бога. Свобода є «пізнана необхідність». Цей вислів Спінози стане згодом чи не найвідомішою частиною його філософії і водночас об'єктом для критики з боку інших мислителів.

2.3. Ляйбніц

На відміну від Декарта, який розглядав дві субстанції, та Спінози, який вважав, що субстанція тільки одна, **Готфрід Вільгельм Ляйбніц** (1647–1716)⁹³ вважає, що субстанцій є безліч. Вся дійсність, на його думку, складається з безлічі субстанцій, які він називає «монадами». Монади – це не «елементи всіх речей», це не атоми і не «якості», і не ідеї – це саме субстанції, першооснови всіх речей. Власне, скільки речей, стільки й монад. Є монада людини, монада рослини, нарешті, монада Всесвіту і монада Бога⁹⁴.

Що ж таке монада? Ляйбніц зображує монаду як Всесвіт у мініатюрі, мікрокосм. «Кожна монада, – пише Ляйбніц, – з точністю виражає сутність усіх інших... кожна субстанція є ніби цілий світ і дзеркало Бога, або всього Всесвіту»⁹⁵.

Якщо кожна монада – це Всесвіт у мініатюрі, то як же вони відрізняються між собою? На думку Ляйбніца, кожна з монад володіє «апперцепцією» – сприйняттям іншого світу. Однак різні монади наділені різним ступенем апперцепції: одні в більшій мірі, інші – в меншій; і тільки Бог володіє абсолютною апперцепцією, тобто може сприймати всі інші монади. Інакше кажучи, він знає все. Щодо монад речей чи людини, то вони по-різному обмежені в сприйнятті

*Готфрід Вільгельм Ляйбніц
(1647–1716) –
останній видатний
представник раціоналізму і
творець “монадології” –
оригінальної плюралістичної
філософської системи.*

⁹³ Ляйбніц написав величезну кількість творів – кілька десятків тисяч коротеньких трактатів. Головними працями філософа можна вважати «Нові дослідження про людське розуміння» («Nouveaux Essais sur l'entendement humain»), «Теодицея» («Théodicée»), «Монадологія» («La Monadologie»), «Роздуми про метафізику» («Discours de Metaphysique»).

⁹⁴ Слово «монада» походить від гр. «μον=з», «μον=до-» – «одиниця», «проста сутність».

⁹⁵ *Лейбніц Г.-В.* Рассуждения о метафизике // *Лейбніц Г.-В.* Сочинения в четырех томах: Т. I.– М.: Мысль, 1982.– 636 с.– (Филос. наследие. Т. 85).– С. 132.

інших монад. Ця обмеженість, на думку Ляйбніца, проявляється у тілесності, матеріальності, тобто наявності маси, непрозорості, протяжності. Між всіма монадами існує «наперед встановлена гармонія», яка полягає в тому, що кожна монада володіє уявленнями, які в точності відповідають тому, що знаходиться поза нею.

Якщо людина – це теж монада, тобто космос у мініатюрі, то вона вже містить в собі знання про всі інші речі. Однак ці знання, на думку Ляйбніца, можна метафорично уявити у вигляді глиби мармуру з прожилками, що нагадують фігуру Геркулеса, а для того, щоб ця схожа на Геркулеса глина перетворилась у справжню скульптуру, її треба «відшліфувати» за допомогою досвіду. Тобто вроджені знання, безумовно, в людській монаді є, проте їх остаточне оформлення, шліфування відбувається під дією зовнішнього досвіду.

3. Емпіризм

3.1. Бекон

Своєрідним предтечею емпіризму можна вважати англійського філософа **Френсіса Бекона** (1561–1626)⁹⁶. Саме він уперше розглянув *експеримент, досвід*, як основу пізнання, започаткувавши традицію, яка згодом і почала називатися емпіризмом (від. гр. *βηρεϊγja* – досвід). На його думку, ефективне пізнання природи можливе тільки тоді, коли людина насамперед позбавиться від «ідолів»: «хибних понять, що закували людський розум». Бекон виділяє чотири типи таких ідолів:

Френсіс Бекон

(1561–1626) –

непримиримий борець із “ідолами” (“хибними поняттями, що скували людський розум”) і предтеча емпіризму.

1. *Ідоли роду* (*idola tribus*) – вади, притаманні всьому людському роду, що полягають у намаганні бачити в усьому порядок і відповідність навіть там, де їх немає.

2. *Ідоли печери* (*idola specus*) пов’язані зі звичками та вихованням. Кожна людина,

⁹⁶ Головною працею Бекона є «Новий Органон» («*Novum Organum*»).

окрім загальних хибних суджень, має ще й свої власні (кожен має власну печеру, – стверджує Бекон).

3. *Ідоли площі* або ринку (*idola fori*). Люди спілкуються між собою (як на площі) і використовують слова, але саме вони і можуть відволікати від пізнання істини, особливо тоді, коли ми вживаємо слова неіснуючих речей («доля», «вічний двигун» тощо).

4. *Ідоли театру* (*idola theatri*). Бекон вважав «всі філософські системи казками, які призначені бути розіграними на сцені». На його думку, у багатьох філософських системах і наукових доктринах поселились «байки, що ствердились завдяки традиції», тобто «ідоли театру» – це традиційно усталені хибні судження.

За Бекonom, істинне пізнання можливе тільки через індукцію (перехід від часткових фактів до загальних суджень) і експеримент. Досліджуючи будь-яке явище, вчений чи філософ повинен проаналізувати всі відомі випадки цього явища, зафіксовані в природі, а далі за допомогою індукції та експериментів зробити висновки про дане явище.

3.2. Гоббс

Англійський філософ **Томас Гоббс** (1588–1679) вважав, що в людській голові немає жодної думки чи поняття, яке б попередньо не пройшло через органи чуття. Отже, основою пізнання є досвід.

Для Гоббса весь світ – це велика машина, яку можна описати і пояснити законами механіки. Аналогічним «автоматом» є людина: «Що таке серце, як не пружина, – запитує Гоббс. – Що таке нерви, як не такі ж нитки, а суглоби – як не такі ж колеса...»⁹⁷.

Суспільство, на думку філософа, – це штучно змодельоване утворення, яке нагадує людське тіло: «Людське мистецтво йде ще далі, – пише він, – імітуючи розумне і найдосконаліше творіння природи – людину. Адже мистецтвом створений той великий

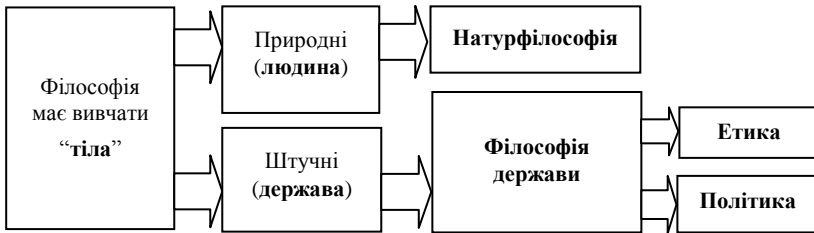
Томас Гоббс

(1588–1679) –

найвизначніший політичний філософ раннього Модерну, автор знаменитого “Левіафану” – філософського твору про державу.

⁹⁷ Гоббс Т. Левіафан // Сочинения: В 2 т. – М., 1991. – Т.2. – С. 46.

Левіафан, який зветься Державою... і який є штучною людиною, хіба що більшою за розмірами і сильнішою ніж природна людина, для охорони і захисту якої його було створено. В цьому Левіафані⁹⁸ верховна влада, що дає життя і рух усьому тілу, є штучна душа; службові особи й інші представники судової та виконавчої влади – штучні суглоби; нагорода і покарання... являють собою нерви...; добробут і багатство всіх окремих членів становлять його силу... радники, які навчають усьому, що необхідно знати, являють собою пам'ять; справедливість і закони – це штучний розум і воля; громадянський мир – здоров'я; розбрат – хвороба і громадянська війна – смерть»⁹⁹.

Розділи філософії за Гоббсом. У його системі чи не найяскравіше відобразилися «механістичні» уявлення про світ.

3.3. Локк

Джон Локк (1632–1704)¹⁰⁰ вважається засновником емпіризму, напряму, що заперечував існування вроджених ідей. У своїй роботі «Дослід щодо людського розуміння» Локк піддає нищівній критиці теорію вродженого знання. Наприклад, раціоналісти вважали вродженими ідеями ті, які набито існують у свідомості кожної без винятку

⁹⁸ «Левіафан» – це біблійний персонаж – могутнє і непереможне чудовисько (Йов. 40).

⁹⁹ Гоббс Т. Левіафан // Сочинения: В 2 т. – М., 1991. – Т.2. – С. 46.

¹⁰⁰ Локк писав англійською. Головною його працею є «Дослід, щодо людського розуміння» («An Essay Concerning Human Understanding»), він також був автором творів: «Кілька думок щодо освіти» («Some Thoughts concerning Education»), «Два трактати про громадянське правління» («Two Treatises of Civil Government»), «Лист про толерантність» («Letter Concerning Toleration»).

людини (уявлення про причинність, тотожність, про Бога, мораль тощо). Однак ніякого всезагального вродженого знання не існує, стверджує Локк. Це можна довести тим, що розумово відсталі люди та малі діти не мають ніякого уявлення про мораль і Бога. На думку Локка, коли людина народжується, її душа є «*tabula rasa*» – чиста дошка, і тільки згодом у процесі життя зовнішній досвід починає щось на ній «писати». «Давайте уявимо собі, – твердить Локк, – що душа являє собою, так би мовити, білий лист, без єдиної літери, без будь-яких ідей. Яким чином з'являється на ній що-небудь? Звідки з'являється цей різнобічний зміст, який з майже безмежною винахідливістю накреслила працелюбна і необмежена фантазія людини? Звідки добувається весь матеріал розуму і пізнання? Відповім одним словом: із *досвіду*. Саме на ньому засновано все наше пізнання, із нього ж воно бере початок»¹⁰¹. Саме тому започаткований Локком напрям називають «емпіризмом».

Джон Локк
(1632–1704) –
засновник емпіризму і автор
уявлень про людську душу як
“*tabula rasa*” (“чисту
дошку”), що наповнюється
знаннями тільки під впливом
досвіду.

Локк виділяв два джерела пізнання – відчуття і рефлексію¹⁰². Під впливом досвіду в людській душі відкладаються «ідеї», які Локк ділить на «прості» і «складні». Прості – це ті, які ми безпосередньо сприймаємо органами чуття (колір, звук, запах, задоволення, біль тощо). Складні ідеї витворює наша душа із простих, по-різному їх комбінуючи. Це ідеї предметів, ідея людини, ідея Бога – які є комбінаціями багатьох простих ідей. Наприклад, ідея яблука – це не що інше, як комбінація кольору, смаку, запаху, форми й ін¹⁰³.

¹⁰¹ Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Локк Дж. Соч. в 3 т. – Т.1. – М.: Мысль, 1985. – С. 154.

¹⁰² Слово «рефлексія» походить від лат. «*reflexio*» і означає спрямованість свідомості на дослідження власного функціонування, тобто на саму себе.

¹⁰³ З філософії Локка витікає ще один більш вузький напрям філософії того часу – *сенсуалізм* (від лат. *sensatio* – відчуття). **Кондиль'як** (Етьєн Бонно, 1714–1780) відомий ще і як послідовник емпіризму Локка, однак, на відміну від останнього, він виділяв не два джерела пізнання (відчуття і рефлексію), а тільки одне – відчуття. Таку філософію й прийнято називати *сенсуалізмом*. Прихильником сенсуалізму,

Локк критикує ідею «субстанції». Він і не відкидає існування субстанції, але стверджує, що ми не маємо про неї ясної і чіткої ідеї: «...у нас немає ніякої ідеї відносно того, що таке субстанція, – пише він, – але є тільки смутна і нечітка ідея відносно того, що вона робить». Цей пункт його теорії, як буде показано нижче, призведе до більш радикальної філософії, яка відкине взагалі ідею субстанції, що завжди була однією з найвизначальніших у філософії.

3.4. Берклі

Джордж Берклі (1685–1753)¹⁰⁴, розвиваючи погляди Локка, відкинув не тільки ідею субстанції, але й ідею матерії, або «матеріальної субстанції». На його думку, вислів «матеріальна субстанція» зовсім позбавлений сенсу, а всі образи і враження, походження яких ми приписували матерії, в дійсності народжені нашою свідомістю. Інакше кажучи, світу поза свідомістю не існує. Славнозвісний принцип філософії Берклі «*Esse est percipi*» («існувати, означає бути таким, що сприймається») на довгі роки стане символом *суб'єктивізму*, філософії, яка вважає всі відчуття продуктом нашої свідомості і не визнає світу поза свідомістю. Однак якщо мої думки є продуктом моєї свідомості, і образи, які я бачу перед очима, – це теж продукт моєї свідомості, то чому я не можу маніпулювати образами так само легко, як я маніпулюю думками. Чому я не можу зу-

Джордж Берклі

(1685–1753)

Його славнозвісний принцип “esse est percipi” (“існувати, означає бути таким, що сприймається”) став символом суб'єктивізму.

своєрідного явища в гносеології XVIII ст. були також Гельвецій та філософи шотландської школи «здорового глузду» **Томас Рід** (1710–1796), **Дугальд Стюарт** (1753–1826) та **Томас Браун** (1778–1820), які згодом протиставляли абстрактним, умоглядним і відірваним від дійсності метафізичним системам Берклі та Г'юма «здоровий глузд», що ґрунтується на відчуттях.

¹⁰⁴ Берклі писав англійською та латинською мовами, з англійських творів найголовнішими є «Дослід нової теорії зору» («An Essay towards a New Theory of Vision»), «Трактат про принципи людського знання» («A Treatise concerning the Principles of Knowledge»), «Три діалоги між Гіласом та Філонусом» («Three Dialogues between Hylas and Philonous»), «Алсіфрон» («Alciphron»), «Сейріс» («Siris»), з латинських: «Про рух» («De Motu»).

силлям думки перемістити стіл, стілець чи зовсім прибрати їх з очей, адже вони продукт моєї свідомості. Берклі чудово відчував цю проблему власної філософії: «Якою б не була моя влада над власними думками, – писав він, – я вважаю, що ідеї, які сприймаються безпосередньо органами чуття, не залежать ніяк від моєї волі. Коли я при ясному світі відкриваю очі, в мене немає можливості вибору – бачити чи не бачити, визначати, які саме предмети мають потрапити в поле мого зору; те ж саме відбувається зі слухом і іншими органами чуття: всі ідеї, зафіксовані ними, не є творіннями моєї волі. А, значить, є якась інша воля, або інша свідомість, дух, який їх породжує»¹⁰⁵. На думку Берклі, причиною, яка не дає нам вільно оперувати образами, є Бог. Саме він посилає образи в нашу свідомість і керує ними за власними законами, які і є фізичними законами, законами природи. Себто Берклі, відкидаючи існування матеріальної субстанції, визнає існування духовної субстанції.

3.5. Г'юм

Девід Г'юм (1711–1776)¹⁰⁶, розвиваючи емпіризм Берклі, слідом за ним стверджує, що ніякого світу поза нашою свідомістю не існує. Враження органів чуття та ідеї – все це продукт нашої свідомості. Однак проблему, з якою зіткнувся Берклі, а саме: чому наша свідомість нездатна керувати чуттєвими образами, Г'юм вирішив інакше, ніж Берклі. На його думку, враження не керовані жодним законом, вони є ірраціональні і спонтанні. Ніякої духовної субстанції, яка керує враженнями теж не існує. Не існує також і людської особистості, є лише «в'язка вражень».

Девід Г'юм

(1711–1776).

Філософія цього мислителя стала ірраціональним завершенням емпіризму.

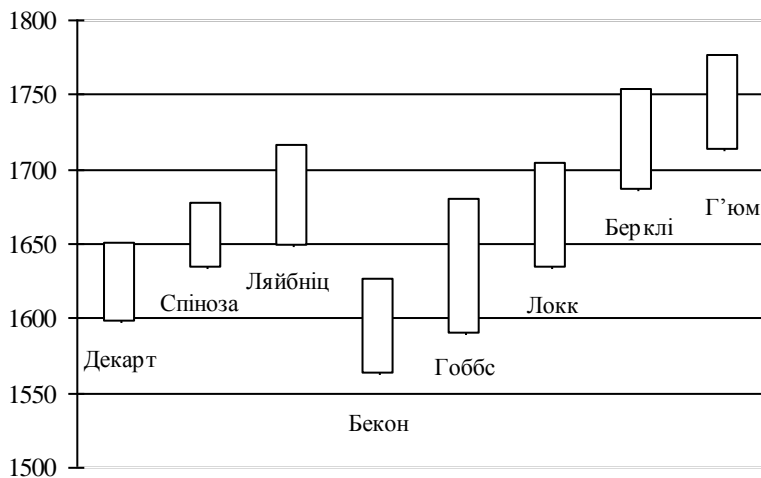
¹⁰⁵ *Берклі. Трактат о принципах человеческого знания// Берклі. Сочинения. – М.: Мысль. – 1979. – С. 184.*

¹⁰⁶ Головними творами Г'юма є наступні: «Трактат про людську природу» («Treatise of Human Nature»), «Досліди моральні і політичні» («Essays Moral and Political»), «Історія Англії» («History of England»), «Питання людського розуміння» («An Enquiry concerning Human Understanding»), «Питання принципів моралі» («An Enquiry concerning the Principles of Morals»), «Діалоги про природну релігію» («Dialogues concerning Natural Religion»).

Враження не мають ніякої причини, хоча й на них має вплив ірраціональна і незалежна від розуму воля.

Таким чином, емпіризм приходиться до свого логічного завершення. Починався він з віри у всесилля розуму, а завершився ірраціоналізмом.

Роки життя провідних представників раціоналізму та емпіризму

Рене Декарт (1596–1650)
Нікола Мольбранш (1638–1715).
Бенедикт Спіноза (1632–1677)
Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1647–1716)
Френсіс Бекон (1561–1626)
Томас Гоббс (1588–1679)
Джон Локк (1632–1704)
Джордж Берклі (1685–1753)
Девід Г'юм (1711–1776)

4. Просвітництво

4.1. Що означав термін «Просвітництво»

У XVIII столітті у Європі виникає ідея, навколо якої об'єднуються багато провідних мислителів того часу. Її називають *ідеєю просвітництва*. В найзагальніших рисах її можна подати так: кожна людина повинна мати мужність користуватися власним розумом та удосконалювати його, оскільки саме він є запорукою добра, щастя і ладу в суспільстві, позбавитися від зла та негараздів можна шляхом просвітницької діяльності, поширенням освіченості серед якомога більшої кількості людей, адже тільки розумна, освічена людина буде прагнути до добра, а зло, яке існує в суспільстві, походить від варварства і неосвіченості. Слід зазначити, що «мужність керуватись розумом» означає сміливе пізнання природи на основі критичного наукового дослідження, тобто розум просвітників ґрунтується на досвіді та наукових знаннях.

Важливим є те, що ідея просвітництва була ідеєю, яку намагалися зреалізувати на практиці різними способами: **Жан-Жак Руссо** (1712–1778) пише знамениту книгу «Еміль, або про виховання», де викладає просвітницьку модель формування людини на основі її «природного стану», німецькі просвітники радикально реформували всі засади академічної освіти, по всій Європі видається маса книг, есеїв, трактатів, французькі просвітники **Дені Дідро** (1713–1784) і **Жан Д'Аламбер** (1717–1783) започатковують видання знаменитої «Енциклопедії», своєрідного компендіуму всіх людських знань, створюються масонські просвітницькі організації тощо.

Віра у магічну силу освіти об'єднала навколо себе чимало інтелектуалів того часу. Просвітництво було потужним рухом, що заволодів умами мислителів різних країн і народів. Виділяють французьке, англійське, німецьке, італійське, українське Просвітництво. Це було досить неоднорідне явище в духовному житті Європи, однак вивчаючи його, можна виділити низку головних ідей, які саме завдяки Просвітництву назавжди ввійшли в скарбницю світової філософської думки. Якими ж були ці ідеї?

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

Mis au ordre & publié par M. *DIDEROT*, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quasi à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. *D'ALEMBERT*, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

*Tantum series juncturaque pullos,
Tantum de medio factus accedat humor?* HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS,

Chez { *BRIASSON*, rue Saint Jacques, à la Science.
DAVID l'aîné, rue Saint Jacques, à la Plume d'Or.
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, rue de la Harpe.
DURAND, rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.

M. DCC. LI

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Титульна сторінка першого тому «Енциклопедії»
Дідро та Д'Аламбера

4.2. Головні ідеї Просвітництва

1. Насамперед, Просвітництво було світським рухом, який розвінчує забобони «позитивних» релігій¹⁰⁷. Мислителі Просвітництва були або ж прихильниками *деїзму* – світської, раціональної релігійності, поєднаної зі світською мораллю, або ж *пієтизму* – містико-сентиментального релігійного руху, що відстоював свободу особистості та переваги практичної віри, або ж *атеїзму* – повного невізнання Бога і релігії¹⁰⁸. Для прикладу: французький мислитель Д'Аламбер визнає Бога творцем світу та законів природи, однак на цьому, вважає французький мислитель, його роль закінчується. Створивши світ, він більше не втручається у протікання природних процесів, які ми повинні пояснювати виключно на основі наукових знань. Для французького філософа **Вольтера** (Марі-Франсуа Аруе) (1694–1778), якого небезпідставно називають «символом Просвітництва», існування Бога – самоочевидний факт, але цей факт впливає не зі сліпої віри, а з розумного дослідження, раціонального аналізу природи. Подібних поглядів на релігію дотримувались англійські просвітники **Джон Толанд** (1670–1722), автор книги «Християнство без тайнств», яка стала головною працею англійських деїстів; **Ентоні Коллінз** (1676–1729), завдяки якому філософія збагатилася словом «вільнодумство»¹⁰⁹; **Мет'ю Тіндаль** (1653–1733), **Джозеф Батлер** (1692–1752), котрі намагалися протиставити «релігії Одкровення» «природну релігію», тобто релігію, що спиралась на розум і раціональні докази. Це була специфічна «раціональна»

Вольтер
(1694–1778) –
символ доби Просвітництва.

¹⁰⁷ «Позитивними» релігіями просвітники називали релігії, що ґрунтуються на Одкровенні, тобто ті, які нібито походять від самого Бога.

¹⁰⁸ Термін «пієтизм» походить від назви навчального закладу «Collegia pietatis» («Колегія благочестя»), яку заснував Філіп Якоб Шпенер у Франкфурті-на-Майні в 1670 р., і в якій практикувалось містичне особистісне переживання Бога. На перший погляд, цей рух був протилежний до раціоналізму Просвітництва, але його об'єднували з Просвітництвом виступи проти церковної ортодоксії і забобонів.

¹⁰⁹ «Вільнодумством» називають визнання права людини на свободу мислення і пізнання світу та критичне ставлення до усталених переконань.

релігійність. Однак деякі з мислителів цієї доби доходили до відвертого атеїзму, як, наприклад, французький філософ Дідро.

2. Віра в людський розум, наукове знання, критика релігійного світогляду привела деяких із мислителів до *визнання першоосновою всього суцього матерії*. Ці погляди були поширені переважно серед французьких мислителів, а тому дана ідейна течія дістала назву «*французький матеріалізм*», яскравими представниками якого були **Жюльєн Офре де Ламетрі** (1709–1751), **Клод-Адріан Гельвецій** (1705–1771) та **Поль-Анрі Гольбах** (1723–1789).

3. Раціональне наукове пізнання, за яке ратувала філософія Просвітництва, вимагало *визначення основоположних принципів, на які спираються науки, уточнення понять, більшої чіткості доведень тощо*. Тому у межах Просвітництва виникає педантичний метод, що дістав назву «метод Вольфа» завдяки імені його автора, найяскравішого мислителя німецького Просвітництва **Християна Вольфа** (1679–1754). Цьому могутньому мислителю належить не-оціненний внесок у розробку теоретичних основ онтології, логіки, етики й багатьох інших дисциплін. Суворість доведень й обґрунтувань, точність і акуратність у висновках надовго ввійде в моду завдяки німецькому Просвітництву і Вольфу, досягнувши апогею у філософії Канта.

4. Просвітники не могли обійти увагою філософський аналіз суспільства, адже розум і освіченість не є самоцінністю, вони є запорукою добра і ладу в суспільних відносинах. Саме в цей час широко пропагуються і розвиваються ідеї, що згодом будуть покладені в основу західноєвропейського способу суспільного життя. Насамперед, це *ідея віротерпимості*, з якою виступає Вольтер у своєму знаменитому «Трактаті про віротерпимість». Для нього знання будь-якої людини не є досконалим, а тому люди повинні навчитися пробачати помилки один одному. Іншою визначною суспільною ідеєю була *ідея розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову*, яку розвивав **Шарль Монтеск'є** (1689–1755). Він вважав науку та освіту основою суспільства, а розподіл влади, на його думку, мав стати основою *правової держави*, держави, де кожна людина почуває себе у безпеці й відчуває повагу до її гідності і прав. Ще однією суспільно-політичною ідеєю, яка розвивається просвітниками, була *ідея «суспільної угоди»*, тобто

необхідності укладення спеціальної домовленості між владою і народом, на якій мають ґрунтуватись усі суспільні взаємини. Цю ідею розробляє французький мислитель Руссо, якого небезпідставно вважають одним із фундаторів європейської демократії. Філософи Просвітництва обговорюють також ідеї *суспільного й індивідуального блага*. Так, Руссо ставить суспільне благо вище індивідуального, **Бернард Мандевіль** (1670–1733) у славнозвісній «Байці про бджіл» також вважає, що окремі люди мають поступитись особистими благами заради спільного блага. Зрештою, серед найбільш широко обговорюваних ідей була *ідея «природного права»*. Німецькі просвітники **Самюель Пуффендорф** (1632–1694) та **Християн Томазій** (1655–1728) обстоювали думку про те, що «природне право» не може ґрунтуватись на релігії, а має спиратись тільки на розум. Не можна не згадати і яскравого італійського просвітника **Чезаре Беккарія** (1738–1794), який виступав проти тортур і смертної кари, оскільки вони порушують природне право кожної людини на життя.

5. Деїзм, атеїзм і матеріалізм, сенсуалізм і критика позитивних релігій зовсім не спричинила кризи моралі, моральний нігілізм який міг стати природнім наслідком цих критик. Однак мораль тепер мислиться, як незалежна від релігії. Так, англійський мислитель **Ентоні Шефтсбері** (1671–1713) проголошує, що *мораль має бути незалежною, «автономною»*, тобто людина має бути моральною сама по собі, через те, що вона носить гідне звання людини, а не через страх перед Божим покаранням. Такі думки поділяли й інші представники англійського Просвітництва, наприклад, **Френсіс Хатчесон** (1694–1747) та **Девід Гарслі** (1705–1757).

6. У філософії Просвітництва також закладаються *основи естетики*, філософського вчення про красу. Це відбувається завдяки зусиллям німецького просвітника **Александра Баумгартена** (1714–1762), який першим ввів цей термін у філософію. Баумгартен тлумачив естетику як «науку про чуттєве пізнання» (aösqhsi~ – гр. «чуття»). Саме завдяки застосуванню Баумгартеном «метода Вольфа» вдалося чітко окреслити предмет і завдання естетики як окремої філософської дисципліни і дати поштовх для подальших естетичних студій, як, наприклад, студій німецького просвітника і драматурга **Готхольда Ефраїма Лессінга** (1729–1781).

Ідея змінити світ за допомогою просвітницької діяльності виявилась утопічною. Французька революція 1792 р., Робесп'єр, що потопив Париж у крові, якобінський терор і гільйотина стали «холодним душем» для Просвітників¹¹⁰. Розуму й освіченості виявилось замало, щоб подолати глибоко вкорінену в людську природу жорстокість. Згодом «освічене» ХХ століття двома світовими війнами та голокостами остаточно довело, що освіти недостатньо для того, щоб подолати варварство та нетерпимість. Просвітницький проект не виправдав себе, – це була утопія, хоча утопія прекрасна і шляхетна.

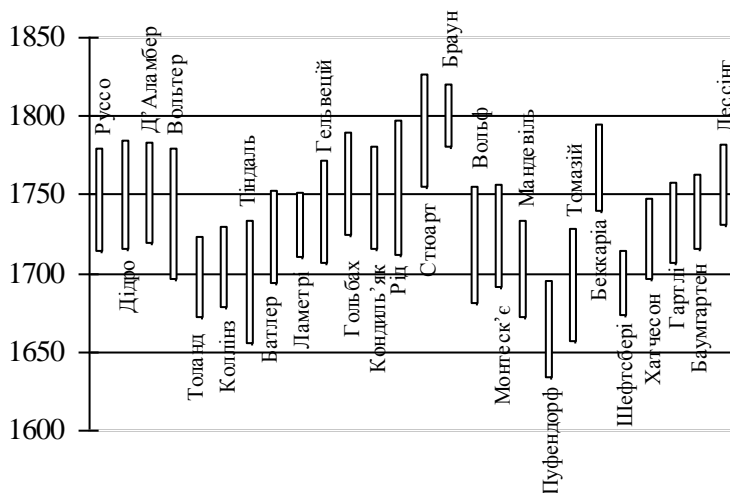

Франциско Гойя.
Сон розуму
народжує
чудовиськ

Цю гравюру художника XVIII століття можна сміливо назвати символом Нового часу. Лейтмотивом фактично всієї філософії цієї доби був заклик пробудити людський розум від догматичного сну, навчити людину мислити самостійно і критично, адже саме розум, що спить, народжує монстрів у вигляді релігійних забобонів, страхів, традиційно-усталених суджень, хибних, неперевічених досвідом і наукою упереджень, що, подібно Беконовим “ідолам”, сковують розум.

¹¹⁰ Символом цього краху став Гільйотен. Він вважав, що вбивати людину мечем – це варварство, тому треба «вбивати цивілізовано», не завдаючи болю. Він і став винахідником гільйотини, «цивілізованого» знаряддя вбивства.

Роки життя філософів Просвітництва

Жан-Жак Руссо (1712–1778)

Дені Дідро (1713–1784)

Жан Д'Аламбер (1717–1783)

Вольтер (1694–1778)

Джон Толанд (1670–1722)

Ентоні Коллінз (1676–1729)

Мет'ю Тіндаль (1653–1733)

Джозеф Батлер (1692–1752)

Жюльєн де Ламетрі (1709–1751)

Клод Гельвецій (1705–1771)

Поль Гольбах (1723–1789)

Томас Рід (1710–1796),

Кондиль'як (1714–1780)

Дугальд Стюарт (1753–1826)

Томас Браун (1778–1820)

Християн Вольф (1679–1754)

Шарль Монтеск'є (1689–1755)

Бернард Мандевіль (1670–1733)

Самюель Пуфендорф (1632–1694)

Християн Томазій (1655–1728)

Чезаре Беккарія (1738–1794)

Ентоні Шефтсбері (1671–1713)

Френсіс Хатчесон (1694–1747)

Девід Гартлі (1705–1757)

Александр Баумгартен (1714–1762)

Готхольд Лессінг (1729–1781).

5. Кант і німецький ідеалізм

5.1. Кант

Говорять, що **Іммануїлу Канту** (1724–1804) належить «коперніканська революція» у філософії, а його самого за значимістю порівнюють із самим Платоном. Що ж це означає?

Усі попередники Канта вважали, що розум просто приймає досвід як даність, приймає все, не перебираючи, інакше кажучи, розум, суб'єкт «крутиться» навколо об'єкта пізнання, а досвід – «пише» у свідомості все, що йому заманеться. Кант першим почав стверджувати, що все відбувається якраз навпаки – розум є активним і він сам «запитує» у світу те, що йому потрібно. Розум не плететься у хвості дійсності, що пропливає перед ним, намагаючись обробити її, не реагує на її імпульси, не підлаштовується під дійсність, а навпаки, спрямовує на неї своє світло, освоює її за допомогою вмонтованих в сам розум *структур* або механізмів, інструментів пізнання. Саме ця *ідея активності розуму* стала головною і визначальною у німецькій філософії кінця XVIII – початку XIX ст., а згодом уявлення про розум як активну інстанцію, оснащену структурами, механізмами пізнання, вперше в історії філософії з математичною точністю «метода Вольфа» висловлене Кантом у його дисертації 1770 р.¹¹¹, назавжди увійде до скарбниці світової філософської думки.

Іммануїл Кант

(1724–1804).

Його уявлення про активний людський розум здійснили «коперніканський переворот» у філософії.

¹¹¹ Дисертація Канта «Про форми і принципи чуттєвого та інтелігібельного світу» («*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principis*») перемогла на конкурсі, що проводився кафедрою логіки та метафізики Кенігсберзького університету. Іншими важливими творами філософа стали: «Пролегомени до будь-якої нової метафізики, що може з'явитися як наука» («*Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können*»), «Метафізичні начала природознавства» («*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*»), «Основи метафізики моральності» («*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*»), «Релігія тільки в межах розуму» («*Die Religion innerhalb die Grenzen der blossen Vernunft*»), «Відповідь на питання: що таке просвітництво?» («*Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*»), «До вічного світу» («*Zum ewigen Frieden*»), а також три знамениті «Критики» (див. наступні примітки).

Саме дослідженню цих структур і механізмів, за допомогою яких розум здійснює власну активність, і присвячена вся філософія Канта. Однак давайте спочатку з'ясуємо, що ж це за структури? Перед цим розкриємо зміст кількох важливих понять кантівської філософії.

Все, що існує в розумі, і не залежить від досвіду (наприклад, арифметичні судження тощо) Кант називає «апріорним»¹¹², а те, що залежить від досвіду – «апостеріорним»¹¹³. Серед апріорного є те, що вмонтоване в наш розум від природи. Кант називає його «трансцендентальним». Якраз дослідженню трансцендентальних апріорних структур і присвячена його філософія. Однак зробимо уточнення: трансцендентальні апріорні структури – це не вроджене знання, це інструменти, за допомогою яких воно здобувається. Себто Кант долає односторонність як раціоналізму, так і емпіризму. З одного боку, вродженим є не саме знання, як це стверджували раціоналісти, а інструменти для здобування знання, а з іншого – розум, хоча він і не має вродженого знання, не є «чистою дошкою», як стверджували емпіристи. Він від природи наділений механізмами здобуття знання.

Що ж це за трансцендентальні апріорні структури активного розуму? Насамперед Кант розрізняє три види активності розуму. Розум, на його думку: а) пізнає світ; б) чинить моральні вчинки; в) здійснює естетичні судження (тобто вирішує, що є красивим, а що ні). Дослідженню трансцендентальних апріорних структур, за допомогою яких розум здійснює всі ці три види активності, присвячені три частини філософії Канта, викладені у трьох книгах:

1. «Критика чистого розуму»¹¹⁴ – дослідження трансцендентальних апріорних структур, за допомогою яких розум пізнає світ.

¹¹² Для того, щоб зробити судження на зразок $3 + 4 = 7$, необов'язково звертатися до досвіду, експерименту тощо.

¹¹³ Слово «апріорний» походить від лат. «*a priori*», що дослівно перекладається як «із того, що передує». Тут мається на увазі те, що передує досвіду. Слово «апостеріорний» походить від лат. «*a posteriori*», що перекладається «із того, що слідує», те, що слідує із досвіду.

¹¹⁴ Нім. «*Kritik der reinen Vernunft*».

2. «Критика практичного розуму»¹¹⁵ – дослідження трансцендентальних апіорних структур, за допомогою яких розум регулює поведінку та здійснює моральні вчинки.

3. «Критика здатності судження»¹¹⁶ – дослідження трансцендентальних апіорних структур, за допомогою яких розум судить про красу.

Розглянемо детальніше всі три частини Кантівської філософії:

1. *Критика чистого розуму*. Розум, на думку Канта, пізнає світ через *чуттєвість* і *розмисел*¹¹⁷. Двома трансцендентальними, тобто вмонтованими в розум, структурами чуттєвості Кант вважав *простір* і *час*. Вродженими трансцендентальними структурами розмислу є категорії¹¹⁸ формальної логіки, які свого часу виділив ще Арістотель: одиничність, множинність, цілісність, реальність, відкидання, обмеження, субстанція й акциденція, причинність і залежність, взаємодія, можливість, існування, неіснування, необхідність, випадковість. Між чуттєвістю і розмислом існує зв'язок. Продукт чуттєвості інколи стає предметом розмислу і навпаки, отже, у суб'єкті має існувати ще одна структура, яка є ніби проміжною або об'єднуючою ланкою між розмислом і чуттєвістю. Такою структурою Кант вважав *схему*. Що таке схема? Це поняття близьке до поняття «символ». З одного боку, схема має характеристики чуттєвого образу (займає місце в просторі, сприймається органами чуття), а з іншого – має властивості поняття, тобто може символізувати не обов'язково те, що нею зображено.

2. *Критика практичного розуму*. Вмонтовану в розум трансцендентальну структуру, що регулює нашу поведінку, Кант називає «категоричним імперативом» (від лат. *imperativus* – наказ, правило, що вимагає беззаперечного виконання). Кант дає кілька формулювань категоричного імперативу: 1) «Чини так, щоб мак-

¹¹⁵ Нім. «Kritik der practischen Vernunft».

¹¹⁶ Нім. «Kritik der Urteilkraft».

¹¹⁷ Дослідження трансцендентальних структур чуттєвості Кант називає «*трансцендентальною естетикою*» (естетику Кант розуміє не як науку про красу, а як науку про чуттєвість, «aösqhsi~»), як говорилося вище, перекладається із грецької як «чуття», «відчуття»). Дослідження трансцендентальних апіорних структур розмислу Кант називає «*трансцендентальною аналітикою*». Слово «розмисел» (нім. «Verstand», рос. «рассудок») у філософії Канта було близьке до словосполучення «логічне мислення».

¹¹⁸ Слово «категорія» означає «найзагальніше поняття».

сима твоєї волі завжди могла стати принципом основи загального законодавства); 2) «Чини так, щоб ти завжди відносився до людства і у своїй особі, і у особі будь-кого іншого як до цілі, і ніколи не відносився до нього тільки як до засобу»; 3) «Чини згідно такої максими, яка могла б у той же час стати всезагальним законом». Цей імператив можна подати у більш простій формі, перефразувавши його наступним чином: «Перед тим, як щось вчинити, подумайте, чи хотіли б ви, щоб так само почали чинити всі інші». Саме це правило і є тим, на основі чого людина регулює свою поведінку. Наприклад, мені захотілося спалити будинок сусіда, який псує вигляд із вікна. Що утримує мене від цього вчинку, якісь зовнішні чинники (правосуддя, релігія)? Ні! Просто я підсвідомо розумію, що коли всі так само почнуть робити, то, зрештою, спалять і мій будинок, тобто мій вчинок не може стати «всезагальним законом»¹¹⁹. Кожна людина зобов'язана підпорядковуватись категоричному імперативу, а тому обов'язок є чи не головною моральною категорією. А як же тоді бути з людською свободою? Кант вважає, що свобода не означає вседозволеність. Слідування категоричному імперативу є свободою. В цьому питанні погляди Канта досить близькі до Спінози, а саме до його визначення свободи як «пізнаної необхідності». Сказати «я повинен» все одно, що сказати «я вільний». Як і для просвітників, для Канта мораль є автономною, тобто такою, що міститься у природі самої людини. Моральність – це функція самого розуму, ніщо зовнішнє (апостеріорне) не може встановлювати моральні закони, ні виховання, ні задоволення, ні воля Бога.

3. *Критика здатності судження.* Що ж є трансцендентальною основою естетичного судження, тобто судження про красу. Кант вважав, що такою трансцендентальною апріорною структурою, вмонтованою в наш розум, є ідея про те, що все у природі має ціль, тобто так звана телеологічна ідея. Якщо річ відповідає своїй меті і призначенню, то вона сприймається як «красива», якщо ні – як «потворна».

¹¹⁹ Багато, хто небезпідставно вважає «категоричний імператив» переформулюванням так званого «золотого правила моралі»: «чини по відношенню до інших так, як би ти хотів, щоб чинили з тобою», або «не роби іншому того, чого не бажаєш собі». Це правило дуже давнє і зустрічається у багатьох культурах.

Трансцендентальні апріорні структури – це інструменти, якими користується розум, але як і будь-які інші інструменти, вони обмежені у своїх можливостях. Молоток – це інструмент, але за його допомогою не можна пробити броньоване залізо, так само і трансцендентальні, апріорні структури є обмеженими у своїх можливостях. Тому виявлення апріорних структур є одночасно і встановленням меж людського розуму, критичний аналіз його можливостей. Саме тому Кант називає свою філософію «критикою». Розум відбирає від дійсності тільки те, що може обробити за допомогою своїх трансцендентальних структур. Річ, яка залишається недоступною для розуму, Кант іменує «рiччю-в-собi», на противагу «речi-для-нас», яка може бути осмислена. Наше пізнання обмежене тільки «речами-для-нас», однак людський розум весь час чомусь намагається «вискочити» за межі своїх можливостей, встановлених трансцендентальними структурами, така його природа. Людина постійно намагається дослідити власну душу, Бога, Всесвіт, тобто те, що вона не може осягнути принципово. Людський розум неначе голуб, що прагне вилетіти за межі атмосфери, не розуміючи, що атмосфера це не те, що заважає польоту, а те, без чого політ неможливий. Коли людина виходить за межі, встановлені трансцендентальними структурами, то в її розумі обов'язково будуть виникати помилки. Активність розуму, що вийшов за свої межі, а також критичне вивчення помилок, спричинених цим виходом, Кант називає *діалектикою*. У слово «діалектика» він вкладав негативний смисл, для нього «діалектика» – це насамперед протиріччя, з якими має справу гордовитий розум, позбавлений надійної феноменальної основи.

Значення філософії Канта є безпрецедентним. З одного боку, у його системі ми знаходимо сліди попередньої філософської традиції: емпіризму, раціоналізму, філософії Вольфа, Спінози, просвітницьку ідею автономії моралі тощо, а з іншого – це цілковито нова перспектива бачення світу людини з точки зору ідеї активності людського розуму, яка стане визначальною для всієї наступної філософії і насамперед трьох німецьких мислителів світового рівня, послідовників Канта, творчість яких прийнято позначати словосполучою «*німецький ідеалізм*».

5.2. Романтизм як реакція на крах ілюзій Просвітництва та його вплив на німецький ідеалізм

Кант не був ідеалістом, однак його наступники, ґрунтуючись на його ідеї активного розуму, поклали цей розум ні тільки в основу людського життя, але й світобудови. Це сталося під впливом культурного явища, яке називається *романтизмом*¹²⁰. Романтизм був реакцією на безлад та кровопролиття, яке породила французька революція. Його суть – це втеча від дійсності, презирство до реальності, намагання замкнутись у світі чистих ідеалів, відкрите неприйняття дійсності, втеча у світ фантазій, мрій, ідеалів. Це – песимізм, тлумачення історичних сил як таких, що знаходяться поза реальною повсякденністю.

У романтиків на перший план виходить духовність, людська суб'єктивність, інколи навіть увесь світ тлумачиться як дух¹²¹.

Романтичні тенденції, як буде видно із викладеного нижче, були притаманні й німецькому ідеалізмі. Визнання всієї навколишньої дійсності ілюзією (Фіхте), або ідеальним духом (Гегель), одухотвореною природою (Шеллінг) – все це ідеї народжені романтизмом.

Хронологічні рамки романтизму припадають приблизно на 1795–1830 роки. Це явище було інтернаціональним, але в його авангарді стояла Німеччина, адже саме тут він розпочався й оформився як філософська система. Кінець розвитку романтизму приблизно співпадає зі смертю Гегеля у 1831 році.

¹²⁰ Слово «романтизм» (фр. *romantisme*) пов'язують походженням із фр. «*romant*» («роман»), ісп. «*romance*» («романс, лицарський роман») та англ. «*romantic*» (у XVIII ст./ означало «дивний, живописний, фантастичний»).

¹²¹ Романтизм, хоча і мав великий вплив на філософію, був переважно літературним явищем. Головні принципи літературної теорії у романтизмі були сформульовані Шлегелем і Новаллісом, які організували гурток під назвою «Йенська школа». Серед філософів розробкою «теорії романтизму» займався Шеллінг. Серед німецьких літераторів-романтиків прославились Клейст, Гофман, брати Вільгельм та Якоб Грім, серед англійських – Байрон, Шеллі, Скотт, серед французьких – мадам де Сталь, Шато Бріан, Гюго, де Вінї, Меріме, Жорж Санд, серед італійських – Леопарді, Мадзоні, Фосколло, серед польких – Міцкевич, Словацький, Красинський, серед українських – ранній Шевченко та ін. Романтизм був поширений і в США (Ірвінг, Купер, По).

5.3. Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814)¹²² слідом за Кантом акцентує увагу на активності розуму. На думку Фіхте, розум – це активність, яка народжує відчуття. Світу поза людиною, її відчуттям не існує. «Розум..., – писав Фіхте, – сам по собі активний і абсолютний, а не пасивний, бо саме він – перше і найвище начало, йому нічого не передує... він сам дає буття»¹²³. Наш активний розум народжує і думки, і образи. Поза розумом нічого не існує. З подібним поглядом ми вже зустрічались, коли розглядали філософію Берклі. Однак перед Фіхте постало теж саме питання, що і перед Берклі.

Йоганн Готліб Фіхте
(1762-1814) –
засновник німецького
ідеалізму.

Якщо наша свідомість, яку Фіхте називає «Я», породжує і думки, і образи реальних предметів, то чому ми можемо керувати нашими думками, а образами реальних предметів – ні, адже, якщо предмет перед нами є лише продуктом нашої свідомості, то чому ми не можемо зробити так, щоб ці предмети, наприклад, зникли? Ми знаємо, що Берклі, відповідаючи на це питання, стверджував, що це Бог вкладає предмети у нашу свідомість. Фіхте вирішує цю проблему інакше; він стверджує, що образи реальних предметів – це продукт не нашої свідомості, а – нашої підсвідомості, яка, як відомо, від нас не залежить (Фіхте називає її «не-Я»). Це «не-Я» є по суті кантівська «річ-у-собі», однак «не-Я» не існує поза розумом, воно знаходиться в ньому, а коли нам здається, що ми пізнаємо образи довкілля, то насправді – це наше «Я», тобто свідомість, поступово поглинає «не-Я», а саме підсвідомість. Отже, «річ-у-собі» поступово стає «річчю-для-нас», що, власне, заперечував Кант. Цей процес Фіхте називає *діалектикою*. Людина намагається повністю зжити підсвідоме, хоча ця мета є недосяжною. Людина, яка розши-

¹²² Фіхте став автором творів: «Досвід критики будь-якого одкровення» (Versuch einer Kritik aller Offenbarung), «Основи науковчення» («Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre»), «Промови до німецької нації» («Reden an die deutsche Nation») й ін.

¹²³ *Фіхте І.Г.* Соч. в 2-х тт. – СПб., 1993. – Т. 2. – С. 696.

рює свою свідомість і поглинає підсвідомість, наближається до Бога, бо тільки він володіє абсолютною і повною свідомістю. Отже, будь-який філософ прагне стати Богом.

Така у найзагальніших рисах філософія Фіхте. Вона є, по-суті, розвитком філософії Канта, однак Фіхте привносить у власну філософію ще один важливий момент. Його система поглядів є *ідеалізом*, точніше суб'єктивним ідеалізмом, тобто визнанням першоосновою ідеального людського розуму. Своєрідними формами ідеалізму стане також філософія двох наступних видатних німецьких мислителів Шеллінга та Гегеля. Отже, те, що в літературі називають «німецьким ідеалізмом» – це, по суті, творчість трьох німецьких мислителів – Фіхте, Шеллінга та Гегеля.

5.4. Шеллінг

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775–1854)¹²⁴ не погодився із думкою Фіхте, що доквілля, природа – це тільки продукт нашого підсвідомого. На думку Шеллінга, природа і Дух невіддільні одне від одного. Матерія – це лише «дух, що застиг». Інакше кажучи, все у світі одухотворене, все має розум, і цей розум є активним, як стверджував Кант. Речі відрізняються між собою тільки ступенем свідомості. Нежива природа теж одухотворена, однак її духовність має підсвідомий характер. Вона – незрілий розум, в якому свідомість ще не викристалізувалась. Розвиваючись, природа набуває все більшої і більшої свідомості. У тварини вже більша ступінь свідомості, ніж у неорганічної природи, і, зрештою, вершиною природи є людина – істота, в якій розум стає свідомим. Процес пізнання світу є фактично прониканням свідомої природи у

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг
(1775–1854) –
творець системи трансцендентального
ідеалізму, яка проголосила “естетичну
активність” вершиною людських прагнень.

¹²⁴ Найбільш визначними працями мислителя є: «Система трансцендентального ідеалізму» («System des Transzendentalen Idealismus»), «Викладення моєї системи філософії» («Darstellung meines Systems der Philosophie»), «Лекції про метод академічних студій» («Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums»).

глибини своєї підсвідомості. Шлях пізнання від суб'єкта до об'єкта – це «філософія Духу». Вона подібна до тієї, яку проголошував Фіхте. Зворотній рух від природи до свідомості – від об'єктивного до суб'єктивного – це «філософія природи». Обидва шляхи Шеллінг називає діалектикою. Однак він, на відміну від Фіхте, не надає перевагу «філософії Духу». Істинною філософією є поєднання обох шляхів, яке він називає «трансцендентальною філософією». Таке поєднання є фактично синтезом свідомого і підсвідомого, що можливий тільки в «естетичній активності», тобто мистецтві. Отже, трансцендентальна філософія – це філософія мистецтва. Шеллінг мріяв про час, коли філософія і наука віллються в лоно мистецтва, утворивши «нову міфологію».

Цей «естетичний ідеалізм» мав величезний вплив на охоплену духом романтизму тогочасну Німеччину.

5.5. Гегель

В особі **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (1770–1831)¹²⁵ німецький ідеалізм разом із кантівською ідеєю активності розуму набули найвищого розвитку.

Гегель вважає, що вся дійсність – це безкінечний активний раціональний Дух, що саморозвивається і пізнає сам себе. Його саморозвиток і самопізнання Гегель називає *діалектикою*.

Діалектика, саморозвиток і самопізнання дійсності відбувається за знаменитою Гегелівською схемою: *теза – антитеза – синтез*. Будь-яка річ існує для себе і пізнає насамперед себе (теза), вона також усвідомлює існування чогось відмінного, протилежного собі і пізнає це відмінне (антитеза), зрештою, річ і її протилежність синтезуються, утворюючи нову річ (синтез)¹²⁶. Цій законності, на думку Гегеля, піддається вся дійсність.

¹²⁵ Головні праці Гегеля: «Наука логіка» («Wissenschaft der Logik»), «Енциклопедія філософських наук» («Die Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse»), «Філософія права» («Grundlinien der Philosophie des Rechts»), «Феноменологія духу» («Phänomenologie des Geistes») й ін.

¹²⁶ Пояснимо це прикладом. Існує поняття і одночасно реальність, яку можна назвати «невинність» (теза). Невинність – це життя без усвідомлення зла. Однак невинність може прийти до усвідомлення того, що існує її протилежність – «зло» (антитеза). Однак тепер невинність, яка пізнала зло (але йому не піддалась), вже не можна назвати невинністю. Це – «доброчесність» (синтез).

1. Дух є насамперед *Ідея*, або *Суб'єктивний Дух* (теза)¹²⁷.
2. Ідея пізнає дещо відмінне від себе, свою протилежність – *Природу*¹²⁸ (антитеза).
3. Нарешті, Ідея, або Суб'єктивний Дух, утворивши синтез із Природою, стає тим, що Гегель називає *Абсолютним Духом*¹²⁹.

У кожному з цих трьох моментів існування Духу є ще три моменти, які виявляються за схемою: теза – антитеза – синтез, а в них ще три й т.д.

Якщо вся дійсність є Дух, що саморозвивається, то людське пізнання є нічим іншим, як пізнанням Духу самого себе, а отже, частиною його життя, що теж піддається діалектичній закономірності. Таким чином, пізнання – це теж потрійний процес: а) тези – ствердження поняття, яке, розвиваючись, приходять до свого заперечення, причому розвиток відбувається шляхом абстрагування, нехтування деталями об'єкта, що веде до протиріччя; б) анти тези – заперечення поняття. Зрештою, теза «знімає»¹³⁰ своє заперечення, утворюючи в) синтез – поняття більш високого рівня.

Застосовуючи цю схему, Гегель дуже детально дослідив дійсність, проникнувши у найвіддаленіші її куточки.

Творчість Гегеля була надзвичайно впливовою у XIX та власне й у XX столітті. На її основі базувалися богослівські, теїстичні, ідеалістичні системи й одночасно натурфілософські і матеріалістичні. Його політичні ідеї брали на озброєння демократи і монархісти, ліберали, соціалісти і анархісти. Чимало філософських систем більш пізнього часу ґрунтувалися на критиці гегелівської філософії.

*Георг Вільгельм Фрідріх Гегель
(1770–1831).
Його грандіозну систему
вважають вершиною класичної
філософії.*

¹²⁷ Розділ філософії, який вивчає цю стадію розгортання Духу – Ідею, або Суб'єктивний Дух, Гегель називає «логікою».

¹²⁸ Розділ філософії, який вивчає цю стадію розгортання Духу – Природу – це «філософія Природи».

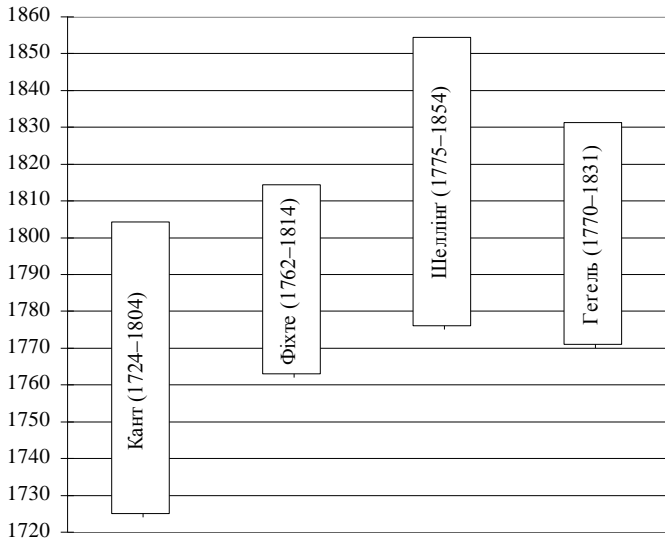
¹²⁹ Розділ філософії, який вивчає Абсолютний Дух, Гегель називає «філософією Духу».

¹³⁰ Німецьке слово «aufheben» означає і «зняття», і «збереження», і саме цю подвійність смислу використав Гегель, тобто у синтезі поняття зберігається, але стає вже поняттям більш високого рівня.

Філософія Гегеля й зараз вражає своєю потужністю і величчю. Вона є гігантською системою людського знання, що може зрівнятися з ученнями Платона, Арістотеля чи Канта.

Роки життя Канта та представників німецького ідеалізму

5.6. Чому філософію Гегеля називають «вершиною класичної філософії»?

Філософію Гегеля називають вершиною класичної філософії, і це не безпідставно. Дійсно, той спосіб філософування, про який ми розповіли у розділі, присвяченому Платону, пройшовши тривалий історичний шлях, здобув у філософії Гегеля свого найвеличнішого вираження. Давайте спробуємо це уявити.

Насамперед, філософію Гегеля можна розглядати одночасно як самостійне знання і як своєрідну суму всіх попередніх класичних систем. Так, поняття «діалектика», яке застосовує Гегель, близьке до платонівського. У Платона, як ми пам'ятаємо, діалектика – це перехід від менш загального поняття, до більш загального, який теж відбувається через відшукування протиріччя в самому понятті. Однак Гегель критикує Платона за те, що у нього поняття ніби «завмерли» у світі ідей, є нерухомими, «мертвими». Гегель навпаки стверджує, що поняття мають саморух, він, як і інші представники класичної філософії, Кант, наголошує на активності розуму і таким чином відмежовується від Платона, хоча це не заважає йому використовувати близьке до Платонівської філософії поняття Ідеї.

Гегель близький також до поглядів Фіхте. Однак, якщо у філософії Фіхте саморухомим духом є суб'єктивний, людський Дух і поза ним нічого не існує, то в Гегеля суб'єктивний (людський) дух – це тільки один із моментів становлення об'єктивного Духу. Окрім того безкінечне подолання свідомістю підсвідомого Гегель називає «дувною безкінечністю».

Синтез Природи й Ідеї дещо нагадує філософію Шеллінга, однак на думку Гегеля, останній помилявся в тому, що розглядав Дух і природу як одне і те саме. За Гегелем, – це знову ж таки моменти розвитку і розгортання об'єктивного Духу, які слід чітко розрізняти. Філософія Шеллінга, що їх не розрізняє, є ніччю, де «всі кішки сірі», – як образно висловився сам Гегель.

Ознаками класичної філософії, як особливого способу філософування, як ми вже писали раніше, є прерогатива розуму і раціональності, завершеність і всеохопність. Але чи не є філософія Гегеля, яка всю дійсність зробила раціональним Духом, найбільш «раціональною» з усіх попередніх? Чи не є філософія, яка до-

сліджує абсолютно всі сфери людського життя на основі однієї схеми і одного методу, найбільш всеохоплюючою. Чи не є вона також максимально довершеною? Звичайно ж є!

Можливо саме тому, за свідченнями Герберта Маркузе, «перші десятиріччя після смерті Гегеля були пронизані глибоким переконанням у тому, що філософія наблизилась до свого кінця». Однак насправді до кінця наблизилася не філософія, а лише один із способів філософування – «класична філософія».

6. Паскаль і Віко проти філософських установок Нового часу

У XVII–XVIII ст. жили два мислителі, думки яких суперечили всім філософським установкам Нового часу – вірі в людський розум і необмежені можливості наукового пізнання.

Одним із них був французький учений і філософ **Блез Паскаль** (1623–1662)¹³¹. Він вважав, що наукове пізнання, яке здійснюється розумом, є обмежене і ратував за чуттєве («безпосередне») пізнання, яке здійснюється серцем. Горда і самовпевнена людина є насправді лише «тростиною» у Всесвіті, хоча і «мислячою тростиною». Відчуваючи свою «тендітність, смертність і ніцість», вона сумує, впадає у відчай, блукає і шукає розваг. Однак розум, яким вона пишається, не може зробити її щасливою. Він тільки підводить її до віри, яка є вищою за розум, адже тільки серцем можна пізнати Бога через Ісуса Христа.

*Блез Паскаль
(1623–1662) –*

філософ, що виступав проти установок Нового часу.

Аналогічних поглядів дотримувався й італійський філософ **Джамбатіста Віко** (1668–1744)¹³², який вважав, що світ природи, створений Богом, може бути пізнаний тільки самим Богом, а людина може пізнати тільки те, що створила сама, світ «громадянськості», тобто людської історії. Поряд із раціональним пізнанням, яке є прерогати-

¹³¹ Головна праця Паскаля називається «Думки» («Les Pensées»).

¹³² Головна праця Віко називається «Принципи нової науки про загальну природу націй» («Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni»).

вою філософії, Віко також обґрунтував пізнання за допомогою вольових зусиль, яке є прерогативою «філології».

Паскаль і Віко були першими, хто виступив проти ілюзій раціоналізму, емпіризму та Просвітництва, безжально розвінчуючи сліпу віру в науку, раціональне пізнання та всесильність людського розуму.

Джамбаттіста Віко

(1668–1744) – мислитель, котрий разом із Паскалем виступив проти сліпої віри в науку і всесильність людського розуму, а також став одним із предтеч філософії історії.

Питання до семінарського заняття

1. Філософія Бекона.
2. Філософія Гоббса.
3. Філософія Декарта.
4. Філософія Спінози.
5. Філософія Ляйбніца.
6. Філософія Локка.
7. Філософія Берклі.
8. Філософія Г'юма.
9. Філософія Просвітництва.
10. Філософія Канта.
11. Романтизм як реакція на крах ілюзій Просвітництва та його вплив на німецький ідеалізм
12. Філософія Фіхте.
13. Філософія Шеллінга.
14. Філософія Гегеля.
15. Чому філософію Гегеля називають «вершиною» класичної філософії?
16. Паскаль і Віко проти філософських установок Нового часу.

Завдання для читання

Прочитайте статтю Й. В. Ф. Гегеля: «Хто мислить абстрактно?» (Гегель И.Ф. Кто мыслит абстрактно // Мир философии: Книга для чтения. В 2-х. ч. Ч. 1.– М.: Политиздат, 1991.– С. 521–525.) Чому Гегель вважає абстрагування найнижчим щаблем пізнання і як ця думка пов'язана з усією системою філософії Гегеля.

Завдання, вправи, тести

1. Вставте пропущені слова

Наукова революція – це ряд, що призвели до злету ..., а згодом і до зміни всього світогляду. Вважають, що наукова революція почалась із публікації роботи і завершилась виходом у світ роботи ..., яка називалась

2. Вставте пропущені слова

Головними ідеями філософії Нового часу були:

1. Переконаність у всесильності ... і
2. Уявлення про те, що філософію слід будувати на візирець
3. Інтерес до механізмів ... та можливостей

3. Заповніть таблицю, користуючись запропонованим переліком імен філософів

Дідро, Руссо, Декарт, Вольтер, Толанд, Спіноза, Тіндаль, Кант, Ламетрі, Ляйбніц, Гельвецій, Гегель, Гольбах, Бекон, Кондиль'як, Рід, Гоббс, Стюарт, Локк, Браун, Вольф, Шарль Монтеск'є, Мандевіль, Пуффендорф, Шеллінг, Томазій, Беккарія, Г'юм, Хатчесон, Фіхте, Гартлі, Берклі, Баумгартен Лессінг

Раціоналізм	Емпіризм	Просвітництво	Німецький ідеалізм

4. Вставте пропущені слова

Головною ідеєю німецького ідеалізму була ідея, яку вперше сформулював

5. Виберіть із п'яти варіантів відповіді один правильний

- До головних ідей філософії Нового часу відносяться наступні:
 - першоосною всього є Бог;
 - першоосною всього є людина;
 - філософію слід будувати на взірці строгої науки;
 - в основу світу покладено ідеї;
 - філософія є служанкою богослов'я.
- Філософський напрям, який покладав відчуття основою пізнання, називався:
 - раціоналізм;
 - емпіризм;
 - Просвітництво;
 - сенсуалізм;
 - ідеалізм.
- Метод Вольфа це:
 - містичне особистісне переживання Бога;
 - визначення основоположних наукових принципів, точності понять, строгості доведень;
 - світська, раціональна релігійність, поєднана зі світською мораллю;
 - пізнання світу на основі досвіду, експерименту;
 - метод тлумачення Біблії, на основі викриття поза її дійсним змістом, алегоричного, символічного, прихованого змісту.
- Засновником трансцендентальної філософії є:
 - Гегель;
 - Фіхте;
 - Шеллінг;
 - Кант;
 - Ніцше.

5. «Дійсність є Дух, що покладає самого себе», – так вважав:
- а) Шеллінг;
 - б) Кант;
 - в) Фіхте;
 - г) Гегель;
 - д) Ніцше.

Література:

1. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу XVII –XVIII ст.– К.: «Либідь», 1998.
2. Скрамон Р. Коротка історія новітньої філософії: Від Декарта до Вітгенштайна.– Київ, «Основи», 1998.
3. Coplston Fr. A history of philosophy.: Vol.5.– New York, 1994.
4. Гейне Г. К истории религии и философии в Германии // Соч.: В 10 т.– Т.6.– М., 1958.– С.13–139.
5. Гулыга А.В. Немецкая классическая философия.– М., 1986.– С.3-42, 302–304.

Основні тексти, першоджерела:

1. Декарт Р. Метафізичні розмисли / пер. з фр. З. Борисюк та О. Жупанського.– К.: Юніверс, 2000.– 304 с.
2. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / Пер. з фр. В. Адрушка і С. Гатальської.– К.: Тандем, 2001.– 104 с.
3. Спиноза Б. Етика // Избр. произв.: В 2-х т.– Т.2.– М., 1957.
4. Спиноза Б. Теологічно-політичний трактат / пер. з лат. та вст. слово В. Литвинова.– К., «Основи», 2003.
5. Лейбниц Г. Соч.: В 4-х т.– М., 1982,1983,1984,1989.
6. Бэкон Ф. Соч.: В 2-х т.– М., 1971.– Т.1, 1972.
7. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ.– Р. Димерець, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, В. Єрмоленко.– К.: Дух і Літера, 2000.
8. Джон Локк. Розвідка про людське розуміння. У 4-х книгах.– «Акта», 2002.
9. Джон Лок. Два трактати про врядування.– Київ, «Основи», 2001.
10. Беркли Дж. Сочинения.– М., 1978.
11. Г'юм Девід. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі/ За ред. та з передм. Е.К.Мосснера; 3 англ. пер. П. Насада.– К.: Вид дім «Всесвіт», 2003.
12. Вольтер. Философские сочинения.– М., 1988.
13. Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання.– К., 1994.
14. Руссо Ж.-Ж.. Про суспільну угоду, або про принципи політичного права.– «Port-Royal», 2001.
15. Кант И. Критика чистого розуму // Соч.: В 6-ти т.– М., 1964.– Т.3.– С.68–695.
16. Кант И. Критика практического розуму. Предисловие. Введение // Соч.: В 6-ти т.– М., 1965.– Т.4.– Ч.1.– С.311–328.
17. Кант И. Первое введение в критику способности суждения // Соч.: В 6-ти т.– М., 1980.– Т.1.– С.65–305
18. Фихте И.Г. О понятии наукоучения, или так называемой философии // Соч.: В 2-х т.– СПб., 1993.– Т.1.– С.7–64.
19. Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма // Соч.: В 2-х т.– М., 1987.– Т.1.– С.227–489.
20. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа // Соч. в 14 т.– М., 1959.– Т.4.– 440с.
21. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. - М., 1974.– Т.1–3 1974–1077.
22. Джамбаттиста Вико. Основания новой науки об общей природе наций.– М.– К., 1994.
23. Паскаль Б. Мысли // Библиотека всемирной литературы.– М., 1974.– Т.42.

ЛЕКЦІЯ 5. ФІЛОСОФІЯ XIX–XX СТОЛІТЬ І СУЧАСНА ЗАХІДНА ФІЛОСОФІЯ

1. Що таке некласична філософія?

Вважають, що починаючи з XIX століття на противагу класичній філософії на Заході починає домінувати «некласична філософія». Що таке «некласична філософія»?

До неї можна віднести філософію, яка не вірить у всесильність людського розуму й акцентує увагу на ірраціональних методах пізнання (інтуїція, воля), підкреслює роль людини та її суб'єктивності у пізнанні, а також намагається подолати абстрактність, спекулятивність класичної філософії та, на відміну від неї, стати «ближчою до життя».

Хоча некласична філософія, подібно класичній, ще претендує на пояснення «всього світу», але воно відбувається часто через призму якоїсь однієї конкретної реальності: людини, мови, економіки тощо. Таким чином, характерною рисою некласичної філософії є претензія на основоположну роль того чи іншого суцього для всього буття. Протягом XIX–XX століть на статус такої «останньої реальності» претендували «воля до влади», наукове знання, економічні відносини, людина та її несвідоме, структури розуму, структури культури, еволюція, свобода, сутності предметів, смисл і тлумачення, особистість, «діалог», «корисність», Бог, мова. Таким способом некласична філософія порушує канони симетрії та гармонії,

притаманні філософії класичній, створюючи строкате розмаїття філософських напрямів, кожен із яких іменує себе відповідно тій реальності, яка претендує на роль визначальної: філософія людини, філософія мови, філософія діалогу, прагматизм, екзистенціалізм тощо¹³³.

Засновником класичної філософії, як уже говорилося вище, вважається Платон, а останнім яскравим представником – Гегель. Чи є засновник у некласичної філософії? Це питання досить спірне, однак традиційно вважається засновником некласичного філософування непримиренний противник Гегеля німецький філософ Артур Шопенгауер.

2. Перші спроби подолання Гегелівської філософії. Артур Шопенгауер

Перші спроби подолання класичної гегелівської філософії припадають на час, коли Гегель був ще живий і перебував у розквіті своєї слави. Засліплені величчю його філософської системи сучасники майже не звернули на них уваги. Тільки згодом, коли запал від гегелівської філософії дещо вщух, стало очевидним, що ці поодинокі мислителі відшукали, дійсно, слабкі місця Гегелівської системи, на критиці яких зростатиме вся філософія XIX–XX ст.

Серед цих мислителів були: **Йоганн Фрідріх Герbart** (1776–1841), який закинув гегелівському ідеалізму *відірваність від життя та спекулятивність* і протиставив йому свою власну філософію, яку назвав *«реалізмом»*, **Якоб Фріз** (1773–1843), котрий критикував Гегеля за *відірваність його філософії від людини* і протиставив йому так званий *«психологізм»*, **Адольф Тренделен-**

¹³³ Мистецтво XIX – пер. пол. XX століття також називають «некласичним». Дійсно, у XIX – пер. пол. XX ст. митці знаходять додаткові можливості виразності у порушенні класичних канонів. У малярстві виникає спотворення і деформація зображень. Так, маляр Сальватор Далі для того щоб підкреслити плинність часу, не просто малює годинник, а зображує годинник, що стікає зі столу. У музиці з’являються дисонанси й інші порушення гармонії (джаз, блюз й ін.). Так само, як і у філософії, у мистецтві виникає розмаїття напрямів, кожен з яких підкреслює той чи інший бік реальності: абстракціонізм, символізм, примітивізм, імпресіонізм та експресіонізм, кубізм, футуризм тощо. В наступних лекціях також буде розглянуто поняття некласичної науки. Все це дає підстави застосовувати слово «некласичний» так само, як і «класичний» не тільки до філософії, але й до культури в цілому.

бург 1802–1972), який вказав на те, що Гегель, будуючи власну систему, *сплутав «логічне протиріччя» із «реальною опозицією»*, тобто реальним життєвим протиріччям, яке не завжди загладжується, та **Сьорен К'єркегор** (1813–1855), котрий критикував Гегеля за *надмірний раціоналізм*. Людина, на думку мислителя, складається не тільки з розуму, але й серця, почуттів і волі, і якщо в розумі протиріччя можуть залагодитися, утворивши «синтез», то суперечності між реальними живими особистостями, які мають почуття і волю, залагодити інколи буває неможливо.

Однак найбільш послідовним і непримиренним противником системи Гегеля став німецький мислитель **Артур Шопенгауер** (1788–1860).

Неприйняття філософії Гегеля («убивці істини», як він висловлювався) у Шопенгауера досягло таких меж, що цей філософ навіть планував власні лекції в університеті таким чином, щоб вони відбувалися паралельно з Гегелівськими, а отже, мали відтягувати від нього студентів. Шопенгауер, у свою чергу, закидає філософії Гегеля відірваність від життя й абстрактність. Його філософію в значній мірі можна усвідомити як повну протилежність філософії Гегеля. Якщо у Гегеля вся дійсність – це раціональний об'єктивний Дух, то у Шопенгауера – це суб'єктивна, ірраціональна, сліпа і несвідома *воля*¹³⁴. Якщо Гегелівський Дух впорядковано саморозвивається, прагнучи до Абсолютного Духу, то шопенгауерівська воля рухається сліпо і хаотично, пожираючи сама себе і прямує в ніщо. Воля також породжує наші уявлення¹³⁵.

Шопенгауер, так само, як і інші побороювачі Гегеля, не мав популярності за життя. Студенти віддавали перевагу лекціям Гегеля, – до Шопенгауера ходили одиниці. Однак у другій поло-

Артур Шопенгауер
(1788–1860) –
видатний критик Гегеля і
засновник некласичної
філософії.

¹³⁴ Таку філософію часто називають *волюнтаризмом*, тобто філософією, що вважає першоосновою волю.

¹³⁵ Головна робота Шопенгауера так і називається «Світ як воля та уявлення» («Die Welt als Wille und Vorstellung»).

вині XIX століття популярність Шопенгауера стала безпрецедентною. Саме його вважають засновником некласичної філософії XIX–XX ст.

3. Фрідріх Ніцше як пролог до некласичної філософії XIX–XX ст.

Говорити про філософію XIX–XX століття неможливо не згадавши ще про одного непересічного німецького філософа – **Фрідріха Ніцше** (1844–1900). Цю трагічну і величну постать вважають найбільш оригінальним мислителем усіх часів. Інтелектуальне заворушення, яке спричинив цей віртуоз думки, було фантастичне. «Я знаю свою долю, – писав Ніцше. – Моє ім'я будуть згадувати у зв'язку з кризою, якої не було на землі, найбільшим конфліктом свідомості, розривом з усім, у що раніше свято вірили. Я не людина, я динаміт. Я відкидаю все те, що ніхто й ніколи не відкидав...»¹³⁶.

Фрідріх Ніцше

(1844–1900) –

найбільш трагічна і велична постать у філософії XIX ст., і, напевно, найоригінальніший мислитель усіх часів. Його жорстку філософію часто не розуміли ні за життя, ні після смерті, однак навряд чи знайдеться хоч єдина велична думка в некласичній західній філософії, яка б витоками своїми не сягала Ніцше.

Подібно Шопенгауеру, Ніцше тлумачить дійсність як ірраціональну волю, яка народжує уявлення, однак він веде мову не тільки про світову, але й про людську волю. Ця воля є, насамперед, «волею до влади»¹³⁷, тобто прагненням людини до панування над іншими людьми. Таке прагнення розглядається філософом як цілком «природне», а все те, що заважає йому, повинне бути відкинутим. У майбутньому мають з'явитися сильні люди, «аристократи духу», які не соромляться своєї волі до влади. Таким чином, Ніцше пророкує прихід «Надлюдини» («Übermensch»), яку він називає «сіллю землі»¹³⁸. З огляду на цілковиту «природність» для життя прагнення до влади, має бути зроблена «переоцінка всіх цінностей», тобто переосмислені й відкинуті цінності та мораль, які культивують слабкість і покірність, насамперед, християнська мораль, адже щоб стати Надлюдиною,

¹³⁶ Ніцше Ф. Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 693–755.

¹³⁷ Так називається його головна книга (Нім. «Der Wille zur Macht»).

¹³⁸ Ці погляди Ніцше виклав у творі «Так казав Заратустра» («Also Sprach Zarathustra»).

людина повинна опинитися «по той бік добра і зла»¹³⁹. Тобто сприймати вчинки не як «добрі» чи «злі», а як такі, що відповідають прагненню до влади, і як такі, що йому заважають.

Філософія Ніцше мала безпрецедентний вплив на соціальну філософію та філософську антропологію, філософію культури, аксіологію, філософію історії. Ніцше визнають своїм предтечею такі напрями західноєвропейської філософії, як екзистенціалізм, філософська антропологія, філософська герменевтика, фрейдизм, персоналізм, постмодернізм. Можна впевнено стверджувати, що Ніцше «дав життя» неklasичній філософії XIX – першої половини XX століть.

4. Головні напрями і течії західної філософії XIX–XX ст.

Філософія XIX–XX століття досить різноманітна. Некласичний спосіб філософування породив цілу палітру шкіл, напрямів і течій. Якоїсь єдиної магістральної лінії, єдиного головного поняття чи набору якихось спільних установок, як це було у філософії Античності, Середньовіччя та Нового часу, тут просто немає. Виділення окремих напрямів і шкіл є цілком умовним, досить часто одні й ті самі мислителі належали до різних філософських напрямів, досить часто напрями сходилися і перетиналися. Тому представлена нижче палітра течій напрямів і шкіл філософії XIX–XX ст. є досить узагальненою і схематичною.

4.1. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм

«Позитивізм» – це філософський напрям, який на противагу абстрактній і спекулятивній гегелівській філософії, намагається наблизити філософію до людського життя, визнаючи цінність тільки так званого «позитивного» знання, тобто знання, яке є незалежне від людини, об'єктивне, і його можна перевірити науковими методами. Наприклад, коли ми говоримо: «в замкнутій системі кількість енергії залишається незмінною», тобто формулюємо

¹³⁹ Див. книги Ніцше «По той бік добра і зла» («Jenseits von Gut und Böse») та «Генеалогія моралі» («Zur Genealogie der Moral»). Іншими відомими творами філософа були: «Народження трагедії із духу музики» («Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik»), «Людське, занадто людське» («Menschliches, allzumenschliches»), «Весела наука» («Die Fröhliche Wissenschaft»), «Ecce Homo», «Присмерки ідолів» («Die Götzendämmerung»).

закон збереження енергії, то це «позитивне» знання, адже воно може бути перевірене експериментально чи якимось іншим шляхом, а коли ми говоримо: «Бог керує світом», то це знання не позитивне, оскільки неможливо поставити експеримент, який би це підтвердив, отже, судження такого типу варто взагалі відкинути.

Прийнято виділяти чотири етапи розвитку позитивістської філософії: так званий «перший позитивізм», «другий позитивізм, або «махізм», «третій позитивізм» («логічний позитивізм», або «неопозитивізм») та «постпозитивізм». Засновником позитивізму є французький філософ **Огюст Конт** (1798–1857), праця якого «Курс позитивної філософії»¹⁴⁰ дала назву всьому напрямку. В

Огюст Конт

(1798–1857) –

засновник позитивізму та науки соціології.

ній філософ проголошує, що людина може пізнати тільки «явища», «враження», тобто те, що дано в чуттєвому досвіді, а не абстрактні «ідеї», «причини» чи «сутності»¹⁴¹. Мета будь-якої науки й філософії полягає у встановленні взаємозв'язку між явищами. Явища, на думку Конта, мають надлюдське походження, однак звідки вони походять – невідомо.

Виходячи з усього цього, Конт критикує теологію і метафізику, які, на його думку, є чисто абстрактними і відірваними від дійсності дисциплінами, що тільки віддаляють нас від істинного знання, яким є знання наукове. Однак науки також бувають більш абстрактними й менш абстрактними, і саме цим визначається їх цінність. Конту належить відома класифікація наук за ступінню конкретності. Найбільш абстрактною із наук є математика, оскільки вона оперує з нереальними і мало пов'язаними з життям об'єктами (числами, тощо), далі йдуть астрономія, яка вивчає реальні об'єкти, проте дуже віддалені від нас, потім фізика, хімія, біологія і, нарешті, «соціальна фізика», яку Конт згодом перейменував у «соціологію». Нині соціологія – це самостійна наука, а Конта вважають її засновником. На його думку, саме соціологія є найбільш конкретною, наближеною до практики і людського життя дисципліною, а

¹⁴⁰ Фр. «Cours de philosophie positive».

¹⁴¹ Ми бачимо, що в цих поглядах Конт був близький до емпіризму, зокрема до філософії Г'юма.

отже, вона має найбільшу цінність. Соціологія – це наука, яка вивчає зв'язки між соціальними явищами з метою встановлення гармонії в суспільстві.

Герберт Спенсер (1820–1903) – один із найвидатніших послідовників Конта; подібно своєму вчителю розвивав думку про те, що право на істинність має тільки «позитивне», а не відірване від практики абстрактне й умоглядне знання. Спенсер, розрізняв слабкі і туманні «ідеї» та яскраві «враження». Відповідність «ідеї» «враженням» і є тим, що ми називаємо істиною. Спенсер на відміну від Конта, спробував відповісти на питання про «причину» вражень, тобто про їх основу. На його думку, такою причиною є *еволюція*¹⁴². Еволюція – це аксіоматичне начало, першооснова всього, яка проявляється у переході від простого до складного, переходу від однорідного до різноманітного та переходу від невизначеного до визначеного, – це трансцендентна сила, яка в релігії називається Богом, а тому Спенсер стверджував, що релігія і наука подібні у визнанні існування «непізнаного».

Філософи, яких називають представниками «*другого позитивізму*», або «*махізму*», ввели в цю систему поглядів ідею «економії мислення». Австрійський філософ **Ернст Мах** (1838–1916), як і Конт і Спенсер, виступає за виключення з філософії «метафізичних проблем». Філософія, на його думку, має бути виключно «науковою методологією і психологією пізнання». Загальні й абстрактні поняття, якими оперує метафізика («субстанція», «буття», «матерія»), виникають із тієї причини, що людське мислення прагне до *економії*, намагається одним словом охопити великі класи речей. Однак дійсним об'єктом пізнання є не загальні ідеї, а емпіричні «враження», або «елементи», як їх називає Мах, які є «нейтральними», тобто їх не можна однозначно віднести ні до фізичної реальності, як це робив Конт, ні до реальності психічної, як це робив, наприклад, Берклі. «Елементи» – це остання філософська реальність, яка є субстанцією. «Я не знаю ні фізичного, ні психічного, а тільки третє», – писав **Ріхард Авенаріус** (1843–1896), вважаючи питання про «місцезнаходження» явищ чи то у дійсності, чи то у психіці некоректним.

¹⁴² Такий погляд називають «*еволюціонізмом*».

«Третій позитивізм» («неопозитивізм», або «логічний позитивізм»), який починається від **Бертрана Расела** (1872–1970), виніс на передній план логіку і дослідження, за її допомогою, мови науки. Аналіз мови науки за допомогою логіки був потрібен Раселу знову ж таки для очищення її від «метафізичних» суджень, оскільки, як доводив **Людвіг Вітгенштайн** (1869–1951), всі судження можуть бути або констатаціями емпіричного досвіду, або тавтологіями.

На початку XX століття розвиток логіки, створення цілих нових розділів цієї філософської дисципліни (модальна, математична логіка тощо), насамперед завдяки працям так званої «Львівсько-Варшавської школи» (**Казімежа Твардовського** (1866–1938), **Яна Лукасевича** (1878–1956), **Альфреда Тарського** (1902–1984) й ін.), відкривали широкі можливості для аналізу мови науки та буденної мови.

Метою наук, подібно Конту, вважає Расел, є з'ясування зв'язку між явищами. Дисципліною, яка найкраще встановлює зв'язок між явищами і сприяє очищенню від тавтологій, є *логіка*. Логіка має виправити нашу мову, виправити протиріччя у математиці (яка Раселом оцінюється значно вище ніж Контом) й інших науках.

Мова повинна бути не тільки несуперечливою, але й відповідати дійсності і саме тому учасники так званого «*Віденського гуртка*»¹⁴³ **Моріц Шлік** (1882–1936) та **Рудольф Карнап** (1891–1970) ввели знаменитий принцип «верифікації»: «Судження має сенс лише тоді, коли я можу вказати, при яких обставинах воно було б істинним, а при яких хибним» (Шлік), інакше кажучи, судження, для того щоб воно було науковим, має висловлювати тільки те, що може бути експериментально перевіреном.

Принцип верифікації дійсно дав змогу очистити науку від «метафізичних» тверджень, на кшталт «світ матеріальний», або «Бог є», які виявились неверифіковуваними, бо неможливо вказати на спосіб

¹⁴³ Групи філософів, математиків і вчених, які протягом 20-х, початку 30-х рр. у Австрії розробляли ідеї логічного позитивізму, які втілилися у численні публікації, насамперед у журналі «Erkenntnis» (Пізнання) та їх фундаментальному маніфесті «Наукове світорозуміння. Віденський гурток» («Wissenschaftliche Weltauffassung – der Wiener Kreis»), що з'явився у 1929 р. До Віденського гуртка входили Карнап, **Герберт Фейгль** (1902–1988), **Курт Гьодель** (1906–1978), **Фрідріх Вайсман** (1896–1959), Нейрат, Шлік й ін.

їх перевірки. Однак із його впровадженням почали проявлятися недоліки позитивізму, оскільки разом із необґрунтованими «метафізичними» судженнями, цим принципом були відкинуті також висловлювання про добро та зло, красу, моральність тощо. Окрім того, принцип верифікації виявився неспроможним для аналізу «науковості» багатьох висловлювань, що стосуються минулого і майбутнього, а тому згодом неопозитивісти дещо послабили його, замінивши слова «вказати на умови перевірки істинності» словами «вказати на можливість перевірки істинності», а сам принцип перейменували у «принцип верифікованості». Однак і він не зміг врятувати наукове знання від того, що ми називаємо людською суб'єктивністю.

Візьмемо, наприклад, вислів «Вчора був дощ». Єдиною підставою стосовно умов перевірки даного судження є свідчення очевидців, аналіз ґрунту, відеозаписи, однак жодне з них не дає абсолютної впевненості в істинності чи хибності вислову, оскільки людина або група людей, які пегерлядають плівку, можуть стверджувати, що нічого схожого, на дощ не бачать. Тому в концепції «фізикалізму» **Отто Нейрата** (1882–1945) з'явився заклик орієнтуватися не на слова людей, а лише на фізичні явища. Зрештою, позитивізм логічно дійшов до визнання, що істинність тверджень – річ цілком суб'єктивна і є предметом домовленості конвенції компетентних учених. Таким чином, у рамках неопозитивізму набуває актуальності напрям, який називається *конвенціоналізм* (від лат. *conventio* – угода). Що таке системи аксіом у геометрії? – запитує **Жуль Анрі Пуанкаре** (1854–1912), якого вважають засновником конвенціоналізму, – це не що інше, як просто домовленості між ученими, які знаходяться поза питанням про істинність чи хибність, і застосовуються, виходячи виключно із міркувань зручності¹⁴⁴.

На межі 60–70-х років XX століття стала очевидною обмеженість логічного позитивізму. Програма Віденського гуртка, не витримавши критики, зайшла в глухий кут, а серед позитивістськи налаштованих мислителів з'являється бажання подолати таку

¹⁴⁴ Наприклад, у геометрії Лобачевського одна з аксіом гласить, що через точку поза даною прямою можна провести більше, ніж одну пряму, паралельну даній, однак навіть геометрія, побудована на основі такої системи аксіом, здобула своє практичне застосування.

обмеженість. Цей останній сучасний етап розвитку даного типу філософії традиційно називають «*постпозитивізмом*».

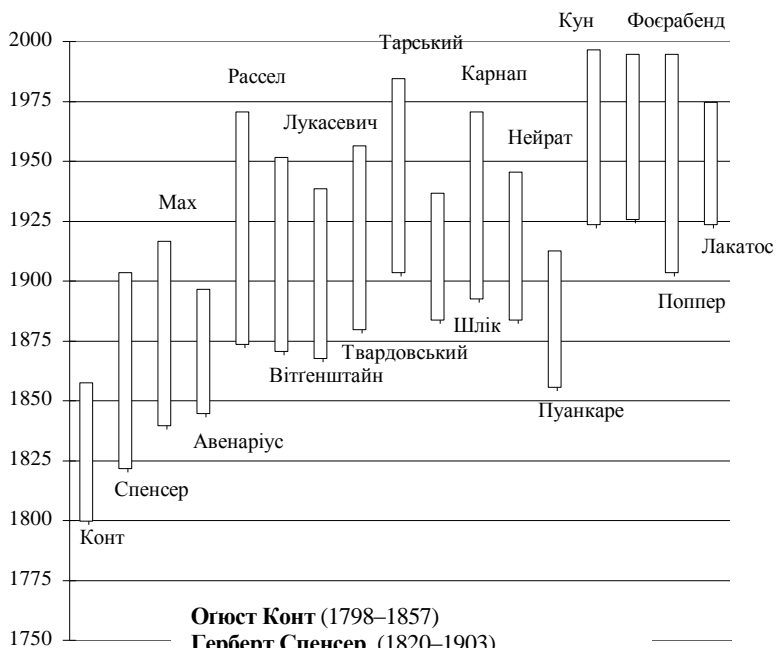
Подолання логічного позитивізму в другій половині XX ст. відбувається двома шляхами. З одного боку, постпозитивісти використовують конвенціоналістську ідею про те, що наукове знання не може бути «незалежним» і «об'єктивним», як того бажав позитивізм і неопозитивізм, і залежить від суспільства, культури, історії й суб'єктивності самих її творців. **Томас Кун** (1922–1996) запроваджує поняття «*парадигми*» – визначального взірця, в межах якого розвивається наука у той чи інший період свого існування. Наука розвивається шляхом «наукових революцій» – відмов від старих парадигм і утвердження нових, які час від часу виникали в історії. При цьому, як стверджує **Пол Фосрабенд** (1924–1994), саме «безглузді», «метафізичні», «необґрунтовані, фантастичні ідеї», від яких намагався очистити науку весь попередній позитивізм, відігравали в цих революціях провідну роль. Адже саме до таких ідей відносили свого часу геліоцентричну систему Коперніка, геометрію Лобачевського, психоаналіз Фрейда тощо.

З іншого боку, **Карл Поппер** (1902–1994), який назвав свою філософію «*критичним раціоналізмом*», на протигагу принципу верифікації пропонує «принцип фальсифіковуваності», який стверджує, що науковою може бути тільки та теорія, яка згодом може бути спростована, причому, як наголошує учень Поппера **Імре Лакатос** (1922–1974), сперечаючись із Куном та Фосрабендом, спростовуючи (піддаючи фальсифікації) стару теорію, нова теорія її не заперечує, а включає її в себе як частковий випадок¹⁴⁵.

Позитивізм, який був своєрідною «інтервенцією» учених до царини філософії, адже багато хто з позитивістів був більше вченим ніж філософом (Конт, Пуанкаре й ін.), не дивлячись на драматичний і суперечливий шлях розвитку, навчив сучасну думку чіткості й строгості в тих випадках, коли вона претендує на науковість.

¹⁴⁵ Наприклад, релятивістська і квантова механіка не заперечує класичну механіку Ньютона, а лише встановлює її межі, визнаючи, що та є справедливою тільки при тих швидкостях, при яких можна знехтувати релятивістським ефектом.

Роки життя провідних представників позитивізму та неопозитивізму

- Огюст Конт (1798–1857)**
- Герберт Спенсер (1820–1903)**
- Ернст Мах (1838–1916)**
- Ріхард Авенаріус (1843–1896)**
- Бертран Расел (1872–1970)**
- Людвіг Вітгенштайн (1869–1951)**
- Казімеж Твардовський (1866–1938)**
- Ян Лукасевич (1878–1956)**
- Альфред Тарський (1902–1984)**
- Моріц Шлік (1882–1936)**
- Рудольф Карнап (1891–1970)**
- Отто Нейрат (1882–1945)**
- Жуль Анрі Пуанкаре (1854–1912)**
- Томас Кун (1922–1996)**
- Пол Фосрабенд (1924–1994)**
- Карл Поппер (1902–1994)**
- Імре Лакатос (1922–1974)**

4.2. Аналітична філософія («філософія мови»)

«Аналітична філософія», або «філософія мови» – це домінуючий у англо-американській думці XX ст. напрям, який являє собою сукупність досить неоднорідних шкіл, котрі однак поділяють спільні установки, що полягають у 1) *інтересі до дослідження мови*, який почався із так званого «лінгвістичного повороту», що відбувся у 60–70-х роках XX ст., та 2) намаганні дослідити мову за допомогою *методу аналізу*.

Для аналітичної філософії мова стає чи не єдиною реальністю життя і пізнання. «Межі мого світу – це межі моєї мови»¹⁴⁶, – так сформулював цю позицію Вітгенштайн.

Аналітична філософія мала на меті розробку мови, яка була б чіткою, несуперечливою й адекватно відображала б думку і дійсність. Філософ і математик **Готліб Фреге** (1848–1925) став чи не першим, хто спробував аналітично дослідити мову. Спочатку його інтерес стосувався лише мови математики, яка, на його думку, може бути чіткою й несуперечливою тоді і тільки тоді, коли буде розроблятися на основі *логіки*. Однак, уже починаючи із роботи «Про смисл і значення», що вийшла у 1892 році¹⁴⁷, Фреге вже не обмежується мовою математики, і це дає змогу його послідовникам, зокрема Раселу, розглядати математичну логіку як універсальний засіб для вирішення багатьох філософських і наукових проблем. Расел запроваджує також у аналітичну філософію процедуру розкладання мови на елементарні, «атомарні» судження, до чого власне й зводиться метод аналізу.

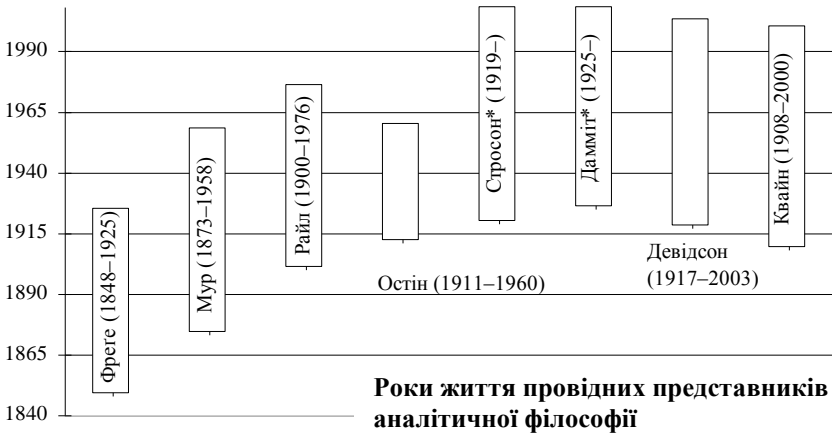
Наступне значне зрушення у філософії мови зробив **Джордж Едвард Мур** (1873–1958), який розробив концептуальні підходи для процедур перефразування неясних висловлювань у більш чіткі, чим заклав початок переходу аналітичної філософії від аналізу математичної і наукової мови до аналізу простої буденної мови. Аналогічний підхід застосовують і **Гільберт Райл** (1900–1976) та **Джон Остін** (1911–1960), поставивши собі за мету виявлення і виправлення помилок побутової мови.

¹⁴⁶ *Витгенштейн Л.* Логико-философский трактат. М., 1958. – С. 5–6.

¹⁴⁷ Нім. назва «Über Sinn und Bedeutung».

Слід зазначити, що аналітична філософія в інтерпретації вищезазначених мислителів поділяла позитивістську установку на очищення мови від «метафізичних» суджень, а тому філософію мови досить часто, хоча й помилково, ототожнюють із «третім» або «логічним» позитивізмом. Починаючи з «Віденського гуртка» і Вітгенштайна з'являється усвідомлення того, що реальну мову не можна звести до логічних висловлювань, а тому в 40–50-х роках XX ст. представники філософії мови відмовляються від використання математичної логіки й звертаються до методів *лінгвістичного аналізу*, визнаючи, між іншим, доцільність існування в мові і «метафізичних суджень», які, на думку філософів, досить часто генерують оригінальні наукові гіпотези. Цей період розвитку аналітичної філософії інколи називають *лінгвістичною філософією*.

Зрештою, у роботах пізнього Вітгенштайна, **Пітера Стросона** (1919–2006), **Вілларда ван Ормана Квайна** (1908–2000), **Майкла Дамміта** (нар. 1925), **Дональда Девідсона** (1917–2003) мова розглядається як сукупність історично, соціально та культурно сформованих «мовних ігор» (систем мовлення, що підлягають певним правилам), а також «схем» і «парадигм», що задають багато стандартів інтерпретації¹⁴⁸. На зміну лінгвістичним методам приходять логічний аналіз «граматики» та «граматологія», яка наполягає на важливій ролі письма.

¹⁴⁸ У апеляції до соціальної, історичної та культурної зумовленості мови, а також визнанні існування «парадигм», сучасна філософія мови наближається до постпозитивізму.

4.3. Гегельянство та неогегельянство

У філософії Гегеля був один цікавий момент, що стосувався тодішньої Пруської держави, у якій він жив. Гегель вважав її взірцем, вершиною і найкращою формою державного устрою, яка можлива у світі. Якою мірою у цьому погляді відбилися його власні переконання, а якою мірою бажання догодити тодішній владі, – про це зараз судити важко. Однак після смерті мислителя знайшлися його послідовники, які всіляко підтримували цю тезу, і послідовники, які її заперечували, проголошуючи недоцільність існування будь-якої держави взагалі. **Давид фон Штраус** (1808–1874), використавши політичну термінологію, назвав перших «правими», а других «лівими» гегельяncями¹⁴⁹. Однак відмінність між ними не зводилася лише до розбіжностей у поглядах на Пруську державу чи існування держави взагалі. Каменем спотикання для них стало також питання співвідношення між релігією і філософією. Для правих гегельяncів релігія і філософія – це одне й те ж, для лівих – різні речі. До правих гегельяncів належали К. Конрад, Г.А. Таблер, І.Е. Ердман, К. Фішер, до лівих – Б. Бауер, М. Штірнер, А. Руге, Л. Фюрбах та К. Маркс.

Особливо цікавим є лівий гегельянець **Макс Штірнер** (1806–1856, справжнє ім'я – Каспар Шмідт), який у знаменитій книзі «Єдиний та його власність» проголошує, що кожна людина за природою є егоїстом, і для неї першоосною є вона сама. Держава й інші форми суспільного устрою тільки заважають реалізації егоїстичних інтересів. Вони не є чимось таким, що регулюють, обмежують чи стримують негативні людські вчинки. Якби їх не було, людина, звісно, мала б право здійснити негативний вчинок (наприклад, вбивство), однак вона б усвідомлювала, що може сама стати жертвою такого вчинку й це б її стримувало.

Штірнера вважають своїм предтечею аж два філософських напрями – *персоналізм*, який проголошує першоосною всього людську особистість, та *анархізм* – напрям у політичній філософії,

¹⁴⁹ Їх також називали «старогегельяncями» та «молодогегельяncями».

який відкидає доцільність існування будь-яких політичних утворень і, насамперед, держави¹⁵⁰.

Інший лівий гегельянець **Людвіг Фюєрбах** (1804–1872) створив оригінальну філософію релігії. Для нього вся релігія є нічим іншим, як антропологією – філософськими роздумами про людину. «Коли людина думає про Бога, – писав філософ, – вона думає про самого себе»¹⁵¹. Фюєрбах сприяв становленню філософського напрямку, який зосереджується на проблемі людини і називається *філософською антропологією*¹⁵².

Гегельянство розвивалося переважно в Німеччині XIX століття, однак у XX-му столітті у Гегеля знаходяться послідовники і в Італії – так звані *неогегельянці*. Послідовником Гегеля проголошує себе **Бенедетто Кроче** (1866–1952), а свою власну філософію називає *«абсолютним ідеалізмом»*. З усієї філософії Гегеля італійський мислитель надзвичайно високо цинив діалектику. Діалектика, як відомо, оперує протилежностями, однак, на думку Кроче, окрім протилежностей є ще й «відмінності», про які Гегель нічого не сказав. Наприклад, «істина» і «краса» є відмінностями, однак не є протилежностями. На основі цих міркувань Кроче будує «нову діалектику» – діалектику відмінностей. Активність духу, на його думку, проявляється у пізнавальній та вольовій активності. Пізнавальна активність, яка направлена на щось загальне, є логіко-інтелектуальною, на щось індивідуальне – естетичною; воля, спрямована на щось загальне, є етичною активністю, а на щось індивідуальне – економічною. Отже, існують чотири базові «відмінності», кожна з яких відповідає типові активності духу. До кожної з цих відмінностей відноситься пара протилежностей: до логіко-інтелектуальної активності – істинне і хибне, до естетичної – прекрасне і потворне, до етичної – Благо і зло, до економічної –

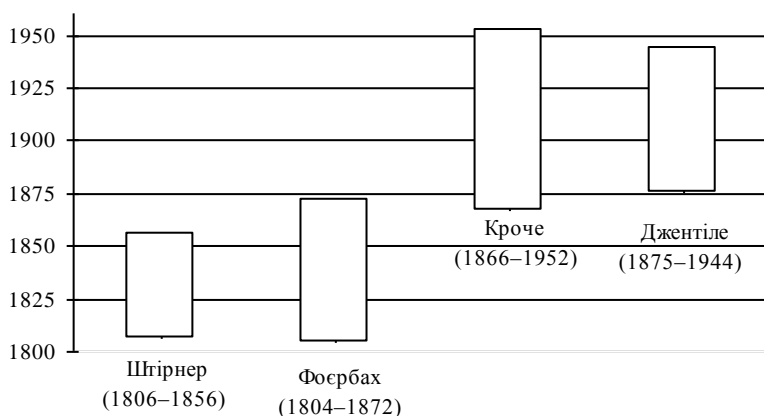
¹⁵⁰ За філософією самого Штірнера закріпилося визначення «персоналістичний анархізм». Слово анархізм походить від гр. «#narcja» – відсутність керівництва, безвладдя, непідвладність, незалежність.

¹⁵¹ Наприклад, біблійне уявлення про Бога, який «знає», «переживає», «піклується», «карає» і навіть втілюється в людському образі Ісуса Христа.

¹⁵² Головна праця Фюєрбаха називається «Сутність християнства» (Das Wesen des Christentums).

корисне і шкідливе¹⁵³. Інший відомий італійський неогегельянець **Джовані Джентіле** (1875–1944), подібно Кроче, високо оцінив саме гегелівську діалектику, однак дав їй певною мірою суб'єктивістське тлумачення. Гегелівська діалектика, на думку Джентіле, є діалектикою «помисленого», тобто дійсності або природи, інакше кажучи, результату думки. Однак необхідно створити діалектику «думаючої думки», тобто процесу думання його актуального, конкретного прояву. Саме тому власну філософію Джентіле назвав *«актуалізмом»*.

Зрештою, до гегельянців належав мислитель Карл Маркс, який створив потужний самостійний філософський напрям – марксизм.

Роки життя провідних представників гегельянства та неогегельянства

¹⁵³ У наведеній нижче схемі подано співвідношення «відмінностей» і «протилежностей» у філософії Кроче:

		Відмінності	Протилежності
Дух	Пізнавальна активність (теоретична складова)	Естетика (пізнання індивідуального за допомогою фантазії)	прекрасне – потворне
		Логіка (пізнання загального за допомогою інтелекта)	істинне – хибне
	Вольова активність (практична складова)	Економіка (індивідуальна воля)	корисне – шкідливе
		Етика (універсальна воля)	Благо – зло

4.4. Марксизм та неомарксизм

Засновником марксизму є **Карл Генріх Маркс** (1818–1883)¹⁵⁴, а співзасновником – **Фрідріх Енгельс** (1820–1895). У своїй основі марксизм спирається на філософію Гегеля, однак, знову ж таки, намагаючись подолати спекулятивність та абстрактність гегелівської філософії і бути «ближчим до життя», проголошує першоосновою дійсності *матерію*. Ідеальне, яке ці філософи обмежують полем людської свідомості, народжується із матерії в ході діалектичного розвитку природи. Пізнати природу також можна за допомогою діалектики, однак не гегелівської ідеалістичної, а матеріалістичної.

Карл Маркс

(1818–1883) –

вплив його ідей на суспільне і політичне життя у XX ст. безпрецедентний.

Матерія є не тільки першоосновою, а й визначає свідомість, впливає на неї. Звідси впливає, що основою суспільних відносин, які насамперед цікавили Маркса, є матеріальні – виробничі та економічні відносини. Всю історію людства можна розглядати як діалектичну зміну форм економічних відносин, або як писали Маркс і Енгельс, «способів виробництва». Їх історична послідовність була така: «первісний лад», «рабовласництво», «феодалний лад», «капіталістичний лад». Капіталізм, на думку Маркса та Енгельса, не може бути останньою й ідеальною формою, через притаманне капіталістичному ладу «відчуження». Що ж таке відчуження? Розглянемо це на прикладі: спочатку людина, яка хотіла виготовити взуття, виготовляла черевик від початку до кінця, тобто мала можливість побачити результат своєї праці. Однак за капіталістичного способу виробництва, в умовах фабрики чи заводу, людина виготовляє тільки якусь певну деталь черевика: підошву, шнурок тощо, не маючи перед собою остаточного результату власної праці. А отже, її праця стає нудною і нецікавою, не дає можливості для творчого розвитку, зрештою сама людина потрапляє у залежність від праці. Таким чином виникає «відчуження» від праці.

¹⁵⁴ Головною працею Маркса є «Капітал» («Das Capital»), він є автором також цікавої праці «Економіко-політичні рукописи 1844 року» («Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844»).

Бачити результат праці можуть тільки власники-капіталісти, в руках яких зосереджені засоби та інструменти виробництва, люди ж, аби забезпечити своє прожиття, потрапляють у залежність від засобів виробництва та «відчуженої» праці. Тому німецькі філософи вважали, що наступним і останнім після капіталізму має бути «комуністичний лад», в якому зникне приватна власність, все майно буде спільним, усі люди стануть рівними, а праця переважно автоматизована. Ці ідеї не були самі по собі новими: про спільність майна і рівність серед «воїнів» та «філософів» вперше сказав, як ви пам'ятаєте, ще Платон, згодом цю ідею розвивали Мор та **Томазо Кампанелла** (1568–1639). Що ж до моделі «автоматизованого» (індустріального) суспільства, то це також не Марксова ідея, її вперше висловив **Клод-Анрі Сен-Сімон** (1675–1755).

Маркс і Енгельс вважали, що філософія покликана не лише пояснити світ, але й змінити його. Тому їх філософські ідеї лягли в основу «Маніфесту комуністичної партії», політичної програми, що ставила собі за мету повалення капіталізму та побудову комунізму.

Наступники (так звані *марксист* і *неомарксист*) розвивали переважно дві головні проблеми філософії Маркса та Енгельса:

1) *Проблему побудови комунізму*, яка розвивалася російським марксизмом та марксизмом у колишньому Радянському Союзі, де починаючи з 20–30-х років XX століття, завдяки зусиллям **Владіміра Ульянова** (більше відомого під псевдонімом Ленін, 1870–1924) марксизм остаточно перетворився в офіційну політичну ідеологію, в угоду якій учень Леніна Йосип Сталін згодом знищить у концтаборах мільйони людей. Тільки в 1991 році, коли Радянський Союз розпався, утопічна ідея побудови комунізму перестала бути офіційною метою життя людей, які населяли країну в той час.

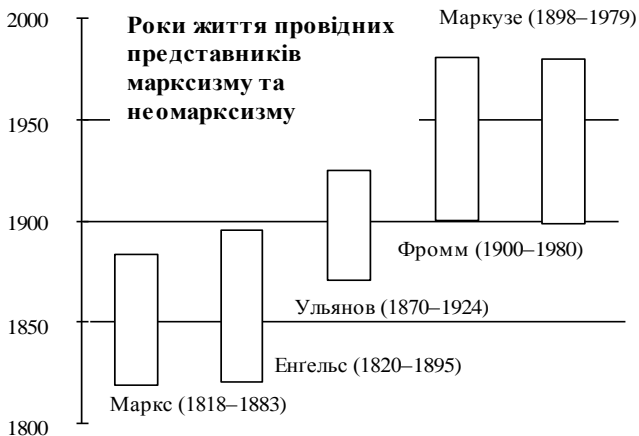
2) *Проблему відчуження та його подолання*, яку розвивав західний марксизм, насамперед, так звана «Франкфуртська школа» (**Теодор Адорно** (1902–1969), **Герберт Маркузе** (1898–1979), **Еріх Фромм** (1900–1980)). Фромм розглядав людину, як дитя природи, що одного разу випурхнуло з її царини. Однак, чим більш відчуженою від природи стає людина, тим сильніше в ній проявляється бажання повернутися назад до природи, злитися з нею. Це бажання можна задовольнити лише двома шляхами: *позитивним* – любов'ю (в любові людина зливається з природою) та *негативним* – намаганням руйнувати

і підпорядковувати собі довкілля. Фромму належать блискучі дослідження цих двох форм подолання відчуженості людини і природи в історії й культурі.

Маркузе, розвиваючи ідеї Маркса, вважав, що люди в західному повоєнному суспільстві тотально відчужені від непродуктивної, нецікавої, нетворчої праці, якою вони змушені займатися протягом переважної частини свого життя. Окрім того, для задоволення нереалізованих у цій праці духовних потреб суспільство підкидає людині псевдомистецтво, продукти масової культури, які виступають засобом маніпуляції людською свідомістю і роблять людину «одномірною»¹⁵⁵.

Мислителі «Франкфуртської школи» також намагалися поєднати марксизм із *фрейдизмом*, напрямом, про який мова ітиме нижче¹⁵⁶.

«Практичного» втілення своїх ідей не уникнув і західний марксизм. Хвиля «лівих бунтів» – студентських заворушень і навіть революцій, що прокотилась у 60-х – 70-х роках і була породжена тим, що людина не хотіла бути «гвинтиком» капіталістичної системи, надихалися ідеями західних марксистів, зокрема «Франкфуртської школи».

¹⁵⁵ Одна із його головних книг так і називається «Одновимірна людина» («One-Dimensional Man»).

¹⁵⁶ Їх філософію часто називають «фрейдомарксизмом».

4.5. Спіритуалізм

Термін «спіритуалізм» (лат. *spiritualis* – духовний, *spiritus* – душа, дух) позначає філософський напрям, який проголошує, що людина є дух, тобто надає людській духовності найвизначальнішого статусу. Не зважаючи на інтерес до духовної, тобто ідеальної сфери спіритуалізм протистоїть ідеалізму і поділяє неklasичне намагання бути ближчим до життя. Сам термін «спіритуалізм» запровадив у філософію французький філософ **Віктор Кузен** (1792–1867).

Розвиток спіритуалізму припадає переважно на XIX століття. Найяскравішим представником цього напрямку був французький філософ **Анрі Бергсон** (1859–1941)¹⁵⁷. В основі дійсності, за Бергсоном, лежить «життєвий порив» (фр. «*élan vital*»), «потік «життя», який виступає протилежністю ентропії, тобто руху світу до хаосу. Життєвий порив породжує мислення, творчість, рух і еволюцію. Методом пізнання «життєвого пориву» є інтуїція. У філософії Бергсона поєднуються *інтуїтивізм*, *еволюціонізм* і «філософія життя», тобто філософія, яка проголошує поворот від метафізичних абстракцій до реального життєвого світу.

Знаменитими представниками цього напрямку були також Е. Бутру, Ш. Ренув'є, А. Розміні-Сербаті й ін.

4.6. Фройдизм і неофройдизм

«Фройдизм» – це філософський напрям, що обґрунтовує непересічне й основне значення для людини, суспільства і культури «*несвідомого*». Засновником напрямку є австрійський психіатр і філософ **Зігмунд Фройд** (1856–1939, справжнє ім'я та прізвище Сігізмунд Шломо)¹⁵⁸. Власне, саме поняття несвідомого вже існувало задовго до Фройда. Ми пам'ятаємо, що про несвідоме («не-Я») писав Фіхте, Шеллінг також визнавав, що духовність людини і природи має різні ступені свідомості, в тім числі і несвідому. Шопенгауер і Ніцше

¹⁵⁷ Бергсон є автором багатьох праць, серед яких: «Досвід безпосередніх даних свідомості» («*Essai sur les données immédiates de la conscience*»), «Матерія і пам'ять» («*Matière et mémoire*»), «Творча еволюція» («*L'Évolution créatrice*») й ін.

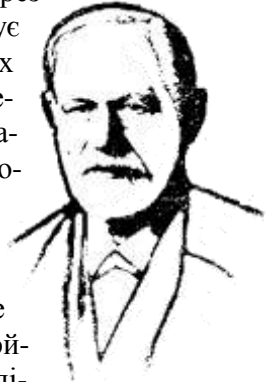
¹⁵⁸ Основним твором Фройда є «Тлумачення сновидінь» («*Die Traumdeutung*»). Він також написав праці «Я» і «Воно», «Тотем і табу», «Майбутнє однієї ілюзії», «Мойсей і єдинобожжя» та ін.

створили образ несвідомої волі. Однак саме Фройд, будучи професійним психіатром, вперше науково довів існування в психіці людини несвідомого і розробив оригінальний психотерапевтичний метод його дослідження, який ґрунтувався на аналізі сновидінь, обмовок, жартів, мистецьких творів тощо. Фройд виявив, що змістом несвідомого є насамперед два базові інстинкти – сексуальний і агресивний (деструктивний). Вони весь час діють на свідомість людини і прагнуть реалізації. Однак людина, будучи позбавленою можливості реалізувати їх через моральні, культурні й інші обмеження, відшукує форми «сублімації» – непрямой реалізації базових інстинктів, тобто спрямовує сексуальну і деструктивну енергію в русло мистецтва, чи й взагалі культурної діяльності. Вся культура Фройдом розглядається як результат сублімації.

Вже за життя Фройда його напрям, який отримав назву «психоаналіз», перетворився із психотерапевтичного методу у філософське вчення про людину та її діяльність. Учень Фройда **Альфред Адлер** (1879–1937) детально дослідив агресивний інстинкт, розглядаючи його як ніцшеанську «волю до влади», **Карл Гюстав Юнг** (1875–1961) ввів поняття «колективного несвідомого», яке відкрило широкі можливості для застосування психоаналізу у соціальній філософії та філософії культури.

Неофройдиристи Фромм і Маркузе намагалися, як уже зазначалося, синтезувати фройдизм і марксизм. Фромм, наприклад, писав про несвідоме намагання людини подолати її відчуження від природи за допомогою любові і деструкції, які, як не важко здогадатися, були перетлумаченими фройдівськими базовими інстинктами.

Маркузе, подібно Фройдю, розглядав культуру як результат сублімації сексуального інстинкту під впливом цивілізаційних заборон¹⁵⁹, а відчуження як неможливість адекватної сублімації.

Зигмунд Фройд

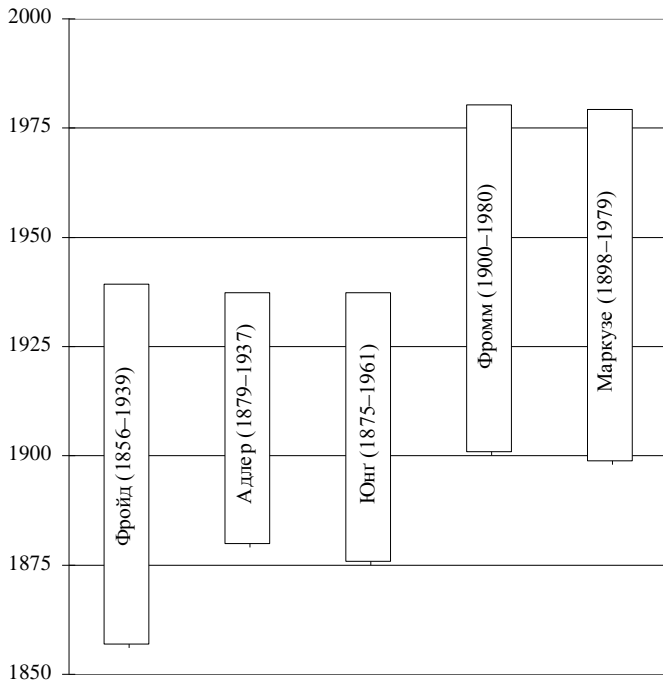
(1856–1939) –

відважний дослідник глибин людської свідомості, творець психоаналізу й ідейний предтеча сексуальної революції XX ст.

¹⁵⁹ Ці ідеї він виклав у книзі «Ерос і цивілізація» («Eros and Civilization»).

Довкола сублімації велися і дослідження **Анни Фройд** (1895–1982) – доньки засновника напрямку, яка відкрила знамениті «механізми психологічного захисту», тобто ситуації, коли людина видає неможливість чогось досягти за небажання.

Роки життя провідних представників фройдизму і неофройдизму

4.7. Неокантіанство

«Неокантіанством», або «неокритицизмом», називають філософський напрям, який є інтерпретацією і розвитком наново переосмисленої філософії Канта. Неокантіанці протиставляли власні погляди, які називають «апріоризмом», як німецькому ідеалізму, у чому можна, до речі, вбачати їх близькість до некласичної філософії, так і до інших напрямів, передусім, позитивізму й марксизму. Апріоризм – це визнання існування трансцендентальних апріорних структур людського розуму, які неокантіанці вважають найбільшим відкриттям німецького мислителя. Саме цю ідею і розвивали представники неокритицизму, що зосередилися довкола двох основних шкіл: *Марбурської школи неокантіанства* та *Баденської школи неокантіанства*. У творчості найвідоміших представників цих шкіл трансцендентальні апріорні структури, про які говорив Кант, дістали різноманітне витлумачення.

Герман Коген (1842–1918), представник Марбурської школи, наголошує на дослідженні апріорних структур розуму, але не визнає кантівського поняття «речі-в-собі». На його думку, таке «самообмеження» розуму непродуктивне. Для нього вивчення апріорних структур необхідне, насамперед, для того, щоб відшукати методи здобування наукового знання, а самі структури і є такими методами. Отже, філософія для Когена – не що інше, як методологія науки. Ця філософія, очевидно, протиставляє себе позитивізму і його претензіям на те, щоб стати єдиною основою науки.

Аналогічних поглядів на апріорні структури дотримувався і **Пауль Наторп** (1854–1924), інший яскравий представник Марбурської школи. Оскільки апріорні структури є структурами пізнання, то у філософії повинна мати пріоритет теорія пізнання. Наторп також розвивав кантівські ідеї про апріорні структури як регулятиви людської діяльності і поведінки. Оригінально виглядає трактування платонівських ідей, як регулятивних ідеалів.

Зрештою, говорячи про Марбурську школу, не можна не згадати й **Ернста Кассіпера** (1874–1945), блискучого дослідника культури, яка, на його думку, є продуктом символічної активності розуму. Продукування символів відбувається на основі апріорної структури, близької до тієї, яку Кант називав «схемою».

Дещо інший бік кантівської філософії розвивав неокантіанець Баденської школи **Вільгельм Віндельбандт** (1848–1915), для якого найважливішим досягненням Канта було відкриття апріорних структур, на основі яких людина може здійснювати оцінки, ціннісні судження. Кожна людина у своєму житті щось цінує: роботу, друзів, красу, знання. Саме на дослідження апріорних основ таких цінностей і спрямована філософія Віндельбанда, яка в нього зводиться до аксіології, тобто теорії цінностей. Аналогічних поглядів дотримувався і баденський неокантіанець **Генріх Ріккерт** (1863–1936).

4.8. Німецький історизм

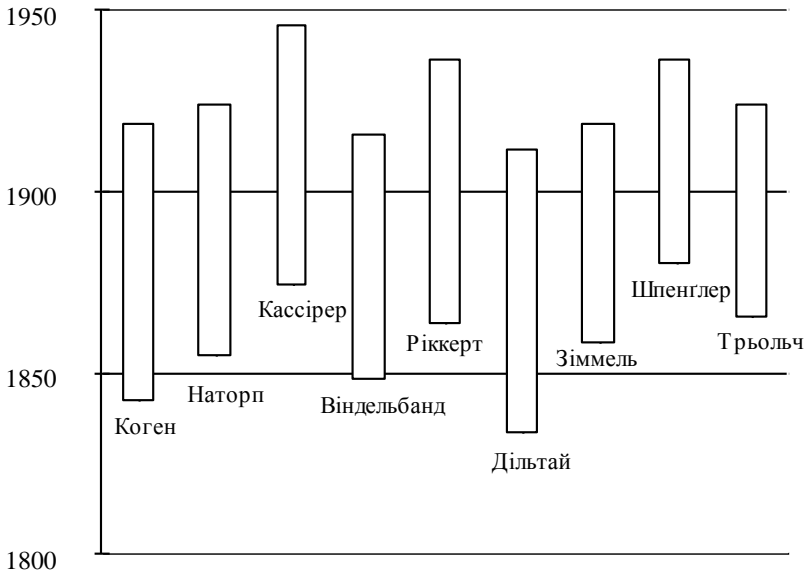
«Німецький історизм» – це напрям у німецькій філософії XIX – поч. XX ст., метою якого стала критика філософії історії Гегеля за допомогою кантівських установок, подібна тій, яку проводили неокантіанці, та пошук відповіді на питання, що таке історія і як можна її пізнати.

З одного боку, німецький історизм, на відміну від Гегеля, заперечував можливість пізнання історії логічними методами. Так, наприклад, **Вільгельм Дільтай** (1833–1911) чітко відділив «науки про природу», в яких переважає «логічне пояснення», від «наук про дух», в яких слід використовувати «розуміння»; **Георг Зіммель** (1858–1918) до «розуміння» (*Verstehen*) додав вимогу «вживання» у ту чи іншу історичну епоху; **Освальд Шпенглер** (1880–1936) використовував слово «переживання» (*Erlebnis*), Ріккерт та **Ернст Трьюльч** (1865–1923) говорили про ціннісне переживання, яке супроводжує пізнання історії, адже ми піддаємо історичній реконструкції тільки те, що є цінними для нас¹⁶⁰.

Поняття «розуміння» та близькі до нього, що зародились у німецькому історизмі, згодом стануть наріжними у *філософській герменевтиці* – потужному напрямі XIX–XX століть. Однак не слід думати, що ідея «розуміючого» чи «переживаючого» пізнання була єдиною в німецькому історизмі. Інший яскравий його представник **Макс Вебер** (1864–1920) дотримувався діаметрально протилежних поглядів, усіяко підкреслюючи існування причинності в історії і можливість її пізнання науковими логічними методами.

¹⁶⁰ Ернст Трьюльч також вважав історію продуктом божественної діяльності.

Роки життя провідних представників неокантіанства та німецького історизму

- Герман Коген** (1842–1918)
- Пауль Наторп** (1854–1924)
- Ернст Кассіер** (1874–1945)
- Вільгельм Віндельбандт** (1848–1915)
- Генріх Ріккерт** (1863–1936)
- Вільгельм Дільтай** (1833–1911)
- Георг Зіммель** (1858–1918)
- Освальд Шпенглер** (1880–1936)
- Ернст Трьольч** (1865–1923)

4.9. Феноменологія

Феноменологія – це філософський напрям, який займається переважно дослідженням свідомості. Засновником феноменології є **Едмунд Гусерль (1859–1938)**¹⁶¹. Робота свідомості, на думку Гусерля, починається з «інтенції» – спрямованості на щось. Свідомість, на його думку, завжди є свідомістю «чогось», а «пустої» свідомості не існує. Без свідомості феноменів не існує, так само, як і свідомості без феноменів¹⁶². Побачивши якийсь предмет, свідомість осягає його «сутність». Що ж таке «сутність»? Наприклад, коли ми бачимо дерево, то відразу фіксуємо у своїй свідомості, що це дерево, а не щось інше. Як ми це робимо? Як ми впізнаємо предмети? За формою, за будовою, за призначенням? Виявляється, що ні. Деревя бувають найрізноманітнішої форми, будови і призначення. Ми осягаємо «сутність» – ідею дерева. Отже, сутність – це те невловиме, що робить предмет даним предметом.

Властивість свідомості вбачати сутності предметів Гусерль називає «сутнісним баченням», або «ейдетичною інтуїцією»¹⁶³. Саме воно і становить основу людського пізнання. Осягаючи сутність предмета, свідомість нехтує її емпіричними аспектами (формою, якостями, кольором тощо), тобто проводить «ейдетичну редукцію»¹⁶⁴.

Наукові поняття, на думку Гусерля, конструюються методом «ейдетичного варіювання», тобто шляхом безпосереднього осягнення сутності та підбором емпіричних характеристик, які ми отримуємо варіюванням, перебором усіх можливих характеристик,

¹⁶¹ Гусерль є автором «Логічних досліджень» («Logische Untersuchungen»), «Картезіанських медитацій» («Meditations Cartésiennes») й ін.

¹⁶² Таким чином, Гусерль, як ми бачимо, відходить від емпіризму, який визнає первинність феноменів перед свідомістю, від раціоналізму, який, навпаки, визнає первинність свідомості, і навіть від філософії Канта, яка фактично допускає роботу «пустої» свідомості.

¹⁶³ Слово «ейдос» означає «ідея», «сутність», його вперше запровадив Платон. Однак «сутності» і «ейдоси» у філософії Гусерля – це не платонівські ідеї, адже Платон ототожнював ідею з формою, а Гусерль цього не робить.

¹⁶⁴ Слово «редукція» означає «очищення», тут мається на увазі очищення від емпіричних аспектів).

доки не приходимо до інваріантів, тобто потрібних емпіричних ознак¹⁶⁵.

Однак, за Гусерлем, більшу цінність має саме сутність, аніж наукове поняття. У своїй останній визначній праці «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» він вводить поняття «життєвого світу» («Lebenswelt») – сфери сутностей, які оточують людину і які є допонятійними і донауковими. Гусерль вважав, що у сучасному світі науково-понятійне мислення витісняє сутнісне споглядання, а «життєвий світ» витісняється світом понять. Потрібна редукція наукової раціональності і повернення до «життєвого світу».

Найвидатнішими послідовниками Гусерля стали Гайдегер, який на основі феноменології створив «фундаментальну онтологію», здійснивши вирішальний вплив на філософський напрям, що дістав назву *екзистенціалізм*, Шелер – засновник течії, яку називають *філософською антропологією* та **Ніколай Гартман** (1882–1950), якого називають творцем *філософії реалізму* і «*нвої (критичної) онтології*». Про все йтиметься нижче.

Феноменологія Гусерля разом із німецьким історизмом мала також вирішальний вплив на *філософську герменевтику*.

4.10. Філософська герменевтика

Герменевтика – це мистецтво тлумачення тексту. В сучасній герменевтиці текстом називають не тільки щось написане на папері, а й все, що має смисл (картина, архітектурна будівля, зрештою, людська свідомість і дійсність у цілому). Слово «герменевтика» походить від імені грецького бога Гермеса, який начебто тлумачив знаки, що посилали людям з Олімпу боги. В період античності тлумачення текстів Гомера й інших античних поетів було досить поширеним заняттям. Саме тут вперше з'являються правила інтерпретації. В епоху Середньовіччя розвивається «екзегетика» – мистецтво тлумачити Біблію. Однак як самостійний філософський напрям, герменевтика з'являється наприкінці

¹⁶⁵ Наприклад, якщо ми хочемо сконструювати поняття «яблуко» то ми спочатку осягаємо його сутність, тобто з'ясуємо, що воно є фруктом, а згодом, перебираючи різні емпіричні ознаки (колір, смак, форма), залишаємо лише одну властивість, яка є справедливою для всіх яблук – бути плодом дерева яблуні. Таким чином, сформоване поняття виглядатиме так: «яблуко – це фрукт, що росте на яблуні».

XVIII – на початку XIX ст. завдяки працям Шлейермахера та Дільтая.

Фрідріх Даніель Ернст Шлейермахер (1768–1834)¹⁶⁶ вважається основоположником сучасної герменевтики. Він уперше розглянув її не лише як мистецтво тлумачити письмовий текст, але й як мистецтво розуміння взагалі. Кожен текст, на думку філософа, є виразом індивідуальності автора і саме пізнання індивідуальності, психології автора, є метою герменевтики. Шлейермахер проголошує слова, які на довгі роки стануть девізом цього напрямку: «зрозуміти автора краще, ніж він сам себе розумів».

Дільтай у есе «Походження герменевтики» розвиває цю ідею: метою герменевтики, на його думку, є розуміння автора тексту і якомога глибше проникнення у його свідомість.

Цей девіз у герменевтиці залишався аж до Ніцше, який стверджував, що «Психолог не повинен звертати на себе увагу, щоб взагалі бачити»¹⁶⁷, однак уже в «онтологічній герменевтиці» Гайдегера дана філософія розглядається дещо інакше. Філософ вважав, що вона має бути не тільки методом пізнання психології автора, а, насамперед, способом життя людини у світі. Текст – це не просто знаки, а середовище, в якому розгортається людське буття, а мова – не просто «засіб спілкування», а «дім буття» – реальність, яка впливає на саме людське життя, у значній мірі визначаючи його. Герменевтика, за Гайдегером, – це вміння тлумачити слово, сказане самим буттям, яке, на його думку, говорить через поетів. «Сущє іменується тим, що воно є, тільки завдяки слову поета»¹⁶⁸, – так вважав Гайдегер.

Однак якими б вагомими не були думки названих вище філософів, герменевтика у свідомості інтелектуалів XX століття асоціюється насамперед з іменем **Ганса Георга Християна Гада-**

¹⁶⁶ Шлейермахер був філологом-класиком і протестантським теологом, він автор трактатів «Діалектика», «Герменевтика», «Критика».

¹⁶⁷ *Ніцше Ф.* Сумерки ідолів или как философствуют молотом // *Ніцше Ф.* Сочинения в 2 т., 1993.– Т 2.– С. 561.

¹⁶⁸ *Гайдеггер М.* Гельдерлін та сутність поезії // *Возняк Т.* Тексти та переклади.– Х., 1998.– С. 353.

мера (1900–2001)¹⁶⁹, якому належить найбільший внесок у розвиток цього напрямку. Німецький філософ, з одного боку, розвивав Гайдегерівські ідеї «онтологічної герменевтики», а з іншого, – створив власний варіант, який вважається класичним.

Розуміння, стверджував Гадамер, – це середовище, в якому людина знаходить своє існування, воно має мислитися «не як суб'єктивна діяльність людини, протиставлена об'єкту, але як спосіб буття самої людини». Отже, герменевтика – це тлумачення знаків, які посилає саме буття. Пізнаючи знаки буття, ми пізнаємо істину, яка, як відомо, є метою філософії.

Людина в процесі тлумачення включена в середовище, в якому вона живе, в традицію, у суспільно-історичний контекст, а тому як би вона не намагалася проникнути у свідомість автора тексту, на чому наполягали Шлейєрмахер, Дільтай та Ніцше, в неї цього не вийде. Інакше кажучи, будь-яке тлумачення не може відтворити дійсного смислу тексту, бо воно завжди упереджене. Інтерпретатор підходить до тексту з якимись своїми власними уявленнями, стереотипами чи установками, які Гадамер називає «пересуд». «Історична свідомість, яка прагне розуміти традицію, – пише він, – не повинна покладатися на ті методично-критичні способи, з якими вона підходить до своїх джерел, так ніби ці способи оберігали її від втручання *власних* суджень і забобонів»¹⁷⁰. Наприклад, людина XX століття ніколи не проникне у психологію середньовічного автора і навіть у психологію її сучасника, але якщо й проникне, то таке включення буде «непродуктивним», оскільки вона б просто «перетворилась в автора», до того ж у такого, що «вже був». «Зливаючись» повністю з автором, інтерпретатор отримує унікальні шанси для його відтворення, однак новим і продуктивним є не відтворення, а перетин історико-ситуаційного, смислового і художнього «горизонту» автора тексту й інтерпретатора, оскільки тільки суміш власних суджень і

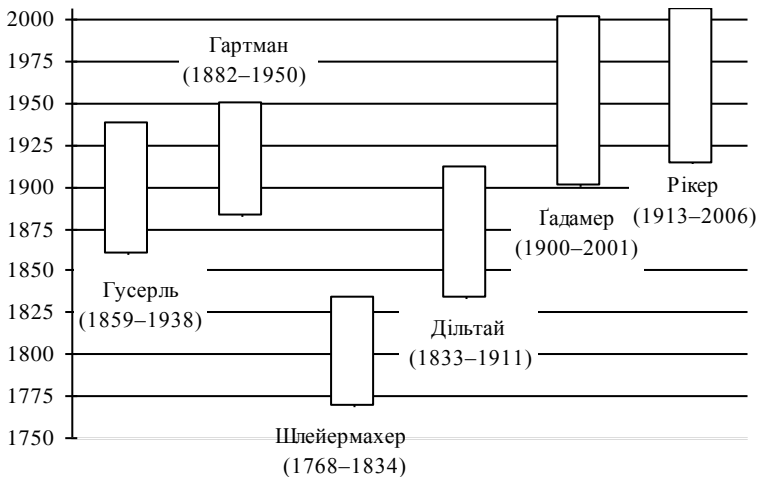
¹⁶⁹ Головна праця Гадамера називається «Істина і метод: основи філософської герменевтики» («Wahrheit und Methode, Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik»).

¹⁷⁰ Гадамер називає їх «історичною свідомістю». Див. *Гадамер Х.Г.* Істина і метод. Основи філософської герменевтики. – М.: Прогресс, 1988.

позиції з позицією автора творить новий текст, якого ще не існувало до цього.

Як і в герменевтиці Гайдегера, в Гадамера особливу роль відіграє проблема «герменевтичного кола». Інтерпретатор із власних позицій намагається усвідомити смисл. Спочатку він має цілісне передусвідомлення смислу тексту, після чого розкладає його на частини, аналізуючи кожен окремо, і ці частини коригують, шліфують його цілісне усвідомлення. Проте повертаючись до цілісного усвідомлення тексту, інтерпретатор знову ж таки не позбавляється від пересудів, а лише приводить їх у більшу відповідність до смислу власне самого тексту.

Розглядаючи цю тему, не можна не згадати й про блисучого французького філософа **Поля Рікера** (1913–2006), який вважав своєрідною герменевтикою психоаналітичний метод Фрейда, а її мету вбачав у з'ясуванні вихідних бажань, прагнень особистості.

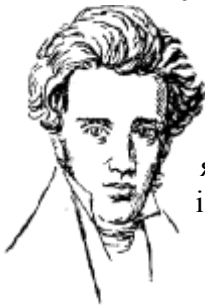
Роки життя провідних представників феноменології та філософської герменевтики

4.11. Екзистенціалізм

Екзистенціалізм виник у 40-х рр. XIX ст. Розрізняють *початкову стадію екзистенціалізму* (від К'єркегора до Гусерля), *класичний екзистенціалізм*, до якого входять *німецький* (Ясперс) і *французький* (Сартр, Камю), та *сучасні екзистенційні течії*. Екзистенціалізм досить поширений в усьому світі. Існувала іспанська школа екзистенціалізму (Унамуно, Ортега-і-Гассет), італійська школа (**Нікола Аббаньяно** (1901–1990), **Енцо Пачі** (1911–1976)), ізраїльська школа (Бубер), екзистенціалізм Екваторіальної Африки (**Леопольд Сенгор** (1906–2001)), арабський, сирійський, тайванський, єгипетський, японський екзистенціалізм й ін.

Виникнення цієї потужної течії пов'язують з іменем датського мислителя К'єркегора. Філософія К'єркегора виростає, як уже зазначалось, із критики Гегеля. Критикуючи Гегеля, К'єркегор) сформулював три ідеї, які були покладені в основу філософії, що йменує себе екзистенціалізмом.

По-перше, на протигагу гегелівської абсолютизації розуму К'єркегор стверджує, що мислення – це тільки частина реальності, яка називається людиною: а в філософуванні бере участь не лише мислення, а й усе людське єство – і серце, і воля.

Сьорен К'єркегор
(1815–1855) –
цього мислителя вважають
засновником екзистенціалізму.

По-друге, людині, на думку К'єркегора, притаманне прагнення до абсолютного, до виходу за власні межі. Адам і Єва, які з'їдають райське яблуко, намагаючись подолати свою обмеженість і стати на місце Бога, – це символ такого прагнення. У цьому полягає особливість людського існування, яке К'єркегор) позначав латинським словом *existentia*, що й дало назву всій течії.

По-третє, людина, яка весь час намагається вийти за власні межі, відчуває «відчай» від власної скінченності. Згодом такі ситуації «відчаю», «нудоти», «страху» почнуть називати «екзистенційними ситуаціями», – саме вони стали головним предметом дослідження екзистенціалістів.

Після смерті у 1855 році К'єркегор був забутий і тільки завдяки іспанському філософу **Мігелю де Унамуно** (1864–1936) у

Європі інтерес до нього відродився. Подібно К'єркегору Унамуно виступив проти «засилля розуму» і вказав на важливість для людини її *бажань*¹⁷¹. Завдяки Унамуно та іншому іспанському мислителю, **Хосе Ортега-і-Гассету** (1883–1955), який, у свою чергу, підкреслював, що людина – це не тільки мислення, але й пристрасть, тривога і бажання, екзистенціалізм здобув поштовх для подальшого розвитку.

Значний вплив на становлення екзистенціалізму мала, як уже зазначалось, феноменологія Гусерля, адже так само як і екзистенціалізм, вона відкидає засилля розуму. Сутнісне бачення – це не логічна операція, а погляд на предмет у його безпосередності, на чому наголошував **Мартін Гайдегер** (1889–1976), який хоча й всіляко відмежовувався від екзистенціалізму, однак його метод дослідження людини – «екзистенційна аналітика» – близький до екзистенціалізму.

Відмінність людини (*Dasein*¹⁷²) від усього іншого суцього філософ вбачає в тому, що людина не тільки кимось є, але й кимось хоче стати. Саме такий спосіб буття Гайдегер і називає «екзистенцією»¹⁷³. Людині властиво мріяти, уявляти себе кимось іншим, проектувати своє життя і це, за Гайдегером, є «трансценденцією» – виходом за свої наявні на даний час межі.

Модуси, прояви, константи людського буття, пов'язані із «трансценденцією», Гайдегер називає екзистенціалами. Головними із них є «*in-der-Welt-sein*» – буття у світі речей, які людина розглядає, як інструменти здійснення своїх планів і «*mit-sein*» – буття з іншими людьми. У ставленні до інших людина проявляє «пiклування», яке може полягати у позбавленні іншого від турбот та у допомозі ближньому завоювати свободу і взяти відповідальність за своє майбутнє.

Однак у своїх планах і проектах людина наштовхується на нездоланну межу – смерть, а тому вона, на думку Гайдегера, має

¹⁷¹ Став відомим принцип, сформульований Унамуно «*Nihil cognitum quin praevoluit*» («Не можна пізнати те, що не стало бажанням»).

¹⁷² Цим німецьким словом Гайдегер позначав людину («*Dasein*» – означає «тут буття», буття, найближче до нас).

¹⁷³ Префікс «*ex-*» у слові «*ex-istentia*» означає «із», а тому може символізувати вихід людини за власні межі.

спробувати вийти за межі смерті, наприклад, заслужити собі безсмертя, – продовживши рід або написавши книгу). Істинна екзистенція – це «буття-до смерті», життя з постійним усвідомленням кінця свого існування, сміливий погляд в обличчя смерті.

Аналогічно К'еркегору та Гайдегеру тлумачив людське буття (екзистенцію) і німецький філософ **Карл Ясперс** (1883–1969), який розглядав його як намагання вийти за власні межі. Проте якщо у Гайдегера цей «вихід» тлумачився як прагнення стати кимось іншим, тобто перейти у світ можливостей, то для Ясперса вихід людини за свої межі означає «трансцендентний стрибок» у сферу безмежної божественності.

Вихід у трансцендентну сферу дає людині відчуття свободи і одночасно «жаху» перед фактом смерті, від якого вона тікає у світ повсякденності.

Французький екзистенціаліст **Жан-Поль Сартр** (1905–1980) вслід за Гайдегером вважає людське буття (*existentia*) особливим і відмінним від буття всього іншого суцього. Уявімо собі кафе Дельфор, – пише він, – де за столом сидить офіціант, а на столі стоїть чорнильниця. Чим вони відрізняються? Чорнильниця просто є, а офіціант не тільки є, але й хоче кимось стати.

Людина буває зосереджена на буденному, наявному «в собі бутті» (*Anson*). Однак рано чи пізно зосередженість на наявному тут-і-тепер бутті приведе до «*нудоти*» (так, до речі, називається роман Сартра, в якому він намагався втілити власні філософські ідеї) і намагання вийти за межі такого буття, націлитися на те, чого немає, на те, що може бути, на «буття для себе» (*Pursula*). Незважаючи на те, що у світі існує необхідність, людина, яка здійснила вихід за межі наявного буття, «приречена» на свободу, – вона може впливати на майбутнє і є відповідальною за нього. Символічно в цьому контексті звучить один із висловів Сартра, окрім усього, ще й активного учасника легендарного антифашистського французького руху опору: «Ми ніколи не були такі вільні, як під час окупації».

У центрі творчості іншого видатного французького екзистенціаліста **Альбера Камю** (1913–1960) розкривається проблема абсурдності людського існування. Так само, як і його попередники, Камю розглядає людину, як таку, якій властиво складати плани, проектувати власне життя, намагатися стати кимось іншим, тобто виходити за власні межі. Однак смерть ставить крапку на цих сподіваннях, і тому Камю у романі «Сторонній» формулює своє знамените «прокляте питання»: «Чи варте життя, аби бути прожитим?». Філософ вважає, що варте. Він, фактично, закликає нас жити без сенсу. Безумовно, треба ставити цілі, складати плани, але при цьому пам'ятати, що вони ніколи не здійсняться. Незважаючи на всю абсурдність людського буття, людина має жити і робити свою справу, навіть усвідомлюючи її абсурдність. І внаслідок такого «бунту» абсурд зникає, «зживається». Саме прикладом такої «абсурдної людини» є самовіддана праця лікаря у місті, охопленого епідемією чуми (роман Камю «Чума»). Знаючи про абсурдність своїх дій, ця людина продовжує робити свою справу і, зрештою, чума відступає.

Приблизно таким «абсурдним бунтом» був на початку і французький рух опору, учасником якого – разом із Сартром – був і Камю, однак незважаючи на позірну абсурдність спротиву купки французьких патріотів могутній фашистській машині, – в результаті він переміг.

У наш час екзистенціалізм проник у найрізноманітніші сфери людського життя: науку, мистецтво, літературу. З нього проростають також два відносно самостійні напрями – *персоналізм* і *філософія діалогу*, з якими ми коротко ознайомимося далі.

4.12. Персоналізм

«Персоналізм», як уже зазначалося, витікає із екзистенціалізму. Ми знаємо, що розум робить нас людиною, однак *особистістю* нас робить неповторна воля, з якою пов'язані емоції й почуття. Таким чином, саме екзистенціалізм, який апелював до цих почуттів, а не до розуму, створив передумови для філософського дослідження особистості (лат. *persona*). Засновник персоналізму французький філософ **Емануель Мунь'є** (1905–1950) вважав, що раціональні, зіперті на розум економічні і політичні процеси, які

протікали у XX столітті, елімінували й залишили поза увагою окрему і неповторну людську особистість. Проте саме вона має стати початком і кінцем філософування.

Так **Бордер Паркер Боун** (1847–1910), **Мері Вайтон Калкінс** (1863–1930), **Альберт Корнеліус Кнудсон** (1873–1954), **Ральф Тайлер Флюеллінг** (1871–1960), **Вільям Штерн** (1871–1938), **Жан Лакруа** (1900–1986), Бердяєв й інші прихильники персоналізму змальовували особистість як самостійну, цілісну, духовно-стійку людську одиницю, розкривали її значення в історії людства.

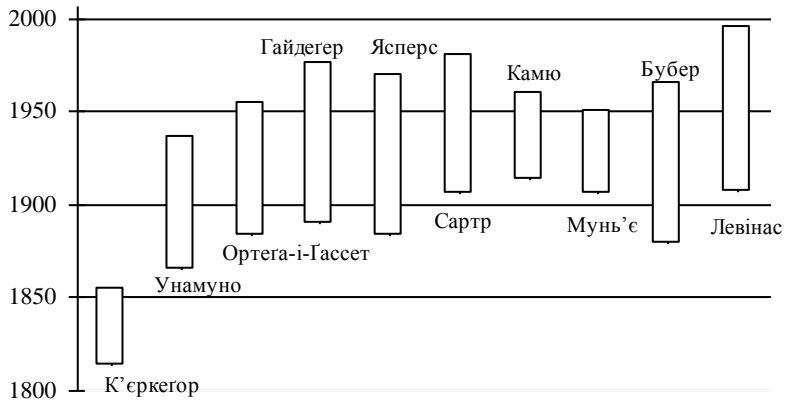
4.13. Філософія «діалогу»

«Філософія діалогу» – це напрям, який розглядає поняття «діалог» як одне із базових і центральних у філософії й людському житті. Дійсно, вміння «почути», «відчути» й зрозуміти іншого надзвичайно важливе у нинішньому світі, однак сам термін «діалог» тлумачиться представниками цього напрямку ширше ніж просто «розмова двох людей». «Діалогом» **Мартин Бубер** (1878–1965)¹⁷⁴, засновник напрямку, називає ставлення людини до універсуму, як до «рівного» самому собі. Тільки таке відношення буде, на думку мислителя, справжнім діалогом.

Емануель Левінас (1906–1995) розробляє дану проблему виходячи, подібно екзистенціалістам, з того, що людський розум не відіграє першорядної ролі у ставленні людини до інших людей. Декартівське «я мислю» (коли ми розглянемо його в контексті ставлення людини до інших людей) перетвориться у «я здійснюю свою владу», «я самовиражаюсь» і «я споживаю». «Монологічне» мислення ізольованого індивіда, на думку філософа, радикально відрізняється від «діалогічного» мислення, а тому Левінас оголошує курс на переорієнтацію мислення і філософії із суб'єктивності на інтерсуб'єктивність, тобто відносини між людьми.

¹⁷⁴ Основна праця Бубера називається «Я і Ти» («Ich und Du»).

Роки життя провідних представників екзистенціалізму, персоналізму та філософії діалогу

- Сьорен К'єркегор** (1815–1855)
- Мігель де Унамуно** (1864–1936)
- Хосе Ортега-і-Гассет** (1883–1955)
- Мартін Гайдегер** (1889–1976)
- Карл Ясперс** (1883–1969)
- Жан-Поль Сартр** (1905–1980)
- Альбер Камю** (1913–1960)
- Емануель Мунь'є** (1905–1950)
- Мартин Бубер** (1878–1965)
- Емануель Левінас** (1906–1995)

4.14. Філософська антропологія

Філософська антропологія – це сукупність некласичних філософських концепцій, переважно німецьких філософів, які виникли в результаті «антропологічного повороту», що мав місце у XX ст.¹⁷⁵. «Антропологічний поворот» – це, як ми вже знаємо, поворот до людини, а філософська антропологія, таким чином, – це філософія, яка вважає людину вихідною і кінцевою точкою будь-якого філософування. Дана течія бере початок у феноменології Гусерля, однак її засновником вважається німецький філософ, учень Гусерля, **Макс Шелер** (1874–1928), який вперше поставив центральне для філософської антропології питання: «Чим людина відрізняється від всього іншого суцього і, насамперед, від тварини?» На думку філософа, властивістю, яка відрізняє людину від тварини, є здатність осягати сутність, про яку писав Гусерль і на якій заснована вся феноменологія. Цю здатність здійснює не чуттєвість, не інстинкт і навіть не інтелект, а «дух». Тому ще однією важливою характеристикою людини є духовність.

До інших яскравих представників філософської антропології належать **Арнольд Гелен** (1904–1976), який вважав характерною і ексклюзивною ознакою людини *діяльність*, а також **Гельмут Плеснер** (1892–1985), який сформулював відомі «закони буття людини у світі», загальним смислом яких є те, що людину відрізняє від тварини незадоволеність своїм власним становищем і намагання вийти за свої власні межі, а також існування «посередника» між нею і буттям, яким є знаки, символи, емоції, мова тощо. В останньому пункті філософська антропологія наближається до екзистенціалізму.

4.15. Латиноамериканська філософія

Латиноамериканська філософія – це загальна назва близьких за змістом некласичних філософських концепцій в історії новітньої філософії Латинської Америки, які, з одного боку, намагалися подати латиноамериканську філософію як самостійну і так, що не

¹⁷⁵ Словосполучення «філософська антропологія» має й інше значення. Філософською антропологією називають окрему філософську дисципліну, яка вивчає людину. Про це йтиметься далі.

зводиться до європейської, а з іншого, – обертались довкола запитання: «Що є Латинська Америка?».

Цій течії поклав початок у 1943 р. іспано-мексиканський філософ **Гаос-і-Гонслес Пола** (1900–1969). Завдяки йому та іншим латиноамериканським філософам із 1947 р. у Мексиці почав постійно діяти семінар із іберо-американського мислення (з часом його було перетворено у Колехіо де Мехіко), з 1973 р. – Комітет з історії ідей, ще згодом було відкрито кафедру історії філософії в Національному автономному університеті Мексики і сформовано філософську групу «Гіперіон», лідером якої став учень Пола **Леопольдо Сеа** (1912–2004). Яскравими представниками латиноамериканської філософії стали також Е. Уранга, Х. Потріль'я, Х. Магрегор, Ф. Вега, А. Ардо, В. Альба, А. Віль'єгас, Ф. Ромеро і Р. Фрондісі, А. Саласар Бонті, Ф. Міро Кесада, Г. Франковіч, Ж. Круз Коста й інші мислителі практично з усього латиноамериканського континенту.

«Філософія латиноамериканської сутності», як іще називають цю течію, розглянувши всю духовну спадщину континенту, прийшла до висновку, що для неї визначальною була *«ідея Звільнення»* (політичного, соціального, національного, філософського). Хоча ця спадщина мислила себе як «периферійна» і «вторинна» відносно до європейської, однак завжди прагнула подолати цю «вторинність». Особливістю латиноамериканської філософії, на думку вищезазначених мислителів, є також те, що вона розвивалась під впливом зіткнення двох світів, Старого і Нового, і за характером своїм була антропоцентричною, культурнозумовленою, плюралістичною, і від самого початку свого існування – неklasичною.

Філософія латиноамериканської сутності не зводиться лише до аналізу історичного досвіду. Мета цього проекту – створення власного, відмінного від європейського типу філософування, який би міг бути принагідно включеним до світового надбання. Тому в пізній латиноамериканській філософії спостерігається поворот до «включеності» її в світовий контекст, із точки зору антропологічного надбання цієї філософії, тобто за твердженням Сеа, філософії людини поза будь-якими формами дискримінації.

Цікаво, що «філософія латиноамериканської сутності» демонструє дивовижну схожість на «філософію української ідеї», що із середини

XIX століття розвивалась у нас. Дійсно, у своїй основі (звільнення від дискримінації, пошук власної ідентичності) ці два типи філософування дуже подібні. Про філософію української ідеї йтиметься у наступній лекції.

4.16. Філософія в США. Прагматизм, неопрагматизм, інструменталізм

Філософія в Північній Америці, зокрема в США, розвивалась дещо іншими шляхами. Домінуючим напрямом тут був, народжений американським менталітетом, *прагматизм*. Його головну ідею висловив **Чарльз Пірс** (1839–1914)¹⁷⁶ і полягала вона в тому, що істинними є тільки ті ідеї, які перевірені на практиці. Цей напрям намагається дистанціюватися від ідеалізму й інших форм спекулятивного знання, не перевіреного практикою, а тому його можна віднести до неklasичної філософії. Серед найвідоміших представників цього напрямку можна назвати **Віль'яма Джеймса** (1842–1910), для якого істина ідеї зводиться до її «оперативної здатності» – можливості оперувати на практиці, **Джона Дьюї** (1859–1952), який витлумачив філософську ідею як інструмент пізнання і найменував свою версію прагматизму «*інструменталізмом*», та **Річарда Рорті** (1931–2007), представника *неопрагматизму*, який в прагматичній установці бачить можливість демонтувати поняття істини взагалі.

Багато американських мислителів XX ст. намагаються пов'язати прагматизм з обґрунтуванням суто американських цінностей: *лібералізму, плюралізму, свободи, рівності, недоторканості прав індивідів, демократії* тощо. З-поміж цих філософів можна назвати **Кларенса Ірвінга Льюїса** (1883–1964), **Ніколаса Рішара** (нар. 1928), **Віль'яма Бартлі** (1934–1990), **Роберта Нозіка** (1938–2002), **Джона Ролза** (1921–2002) й ін.

Зрештою, безумовною заслугою американської філософії є створення **Чарльзом Моррісом** (1901–1979) науки *семіотики* – теорії знакових систем, яка мала значний вплив на розвиток сучасної філософії.

¹⁷⁶ Основні праці Пірса: «Укріплення віри» («The Fixation of Belief»), «Як зробити наші ідеї чіткими» («How to Make Our Ideas Clear»).

4.17. Неосхоластика та неотомізм

«Другого життя» схоластичній філософії надали дві енцикліки «Aeterni Patris» Папи римського Лева XIII 1879 року та «Pascendi» Пія X 1907 року. Вони викликали дискусію про те, чи повинна католицька церква враховувати досягнення сучасної науки для коригування власної доктрини. Неосхоластика якраз і є спробою узгодити офіційну доктрину Ватикану з сучасними науковими досягненнями, а оскільки в основу доктринального ядра католицизму покладена філософія Томи Аквінського, то в межах неосхоластики з'явився напрям, який називають *неотомізмом*.

Неотомізм займається уточненням доказів існування Бога, досліджує межі людської раціональності, намагається інтегрувати у богослов'я сучасні наукові знання. Найяскравішими представниками неосхоластики та неотомізму стали **Дезире Мерсьє** (1851–1926), **Жозеф Марешаль** (1878–1944), **Жак Марітен** (1882–1973), **Етьєн Жільсон** (1884–1978).

4.18. Структуралізм і постструктуралізм

Структуралізм – філософський напрям, який визнає, що в основі матеріальної і духовної дійсності лежать *універсальні структури* – способи впорядкування цієї дійсності.

Клод Леві-Строс (1908–1990), засновник структуралізму, на основі дослідження мислення первісних людей, міфів й іншого антропологічного матеріалу встановив, що в основі мислення, культури та всієї дійсності в цілому лежать певні універсальні структури, незалежно від того, на якому рівні розвитку функціонує дане мислення чи дана культура. Структура – це спосіб здійснення мислення або культури. Це поняття близьке до кантівського, але якщо Кант розглядає апріорні структури нашого розуму, то Леві-Строс знаходить такі структури скрізь. Саме тому Поль Рікер назвав структуралізм Леві-Строса «кантіанством без трансцендентального суб'єкта».

Жак Лакан (1901–1981) спробував об'єднати структуралізм і психоаналіз. Основою для такого об'єднання стала людська мова. На думку Лакана, «структури мови говорять про несвідоме», тоб-

то дослідивши структури нашого мовлення, ми виявимо зміст не-свідомого.

Однак у ході розвитку структуралізму виявилось, що дійсність не така структурована, як вважали представники цього напрямку. Стало зрозумілим, що існує дещо поза структурами. Це визнання пов'язується із етапом розвитку даного напрямку, який дістав назву *постструктуралізм*. Один із найяскравіших постструктуралістів ХХ ст. – **Мішель Фуко** (1926–1984)¹⁷⁷. Він досліджував «епістемі», тобто структури історичної дійсності, які він тлумачить як «можливості» чи способи впорядкування історичної дійсності в той чи інший період. Однак він визнає, що в кожній з епох, що розгортається в межах тієї чи іншої структури, жили люди й відбувалися події, які не вписувалися в неї, проте також заслуговують на увагу дослідника.

Зрештою, слід вказати й на те, що постструктуралізм став основою найсучаснішого, вже *«постнекласичного»* філософування, яке ми називаємо *постмодернізмом*.

5. Що таке постнекласична філософія

Після Другої світової війни стало очевидним, що світ, культура та, власне, й філософія змінилися. Почали говорити про «постнекласичний» спосіб філософування. Слово «post» – префікс, що означає «після». Що ж таке «постнекласичне філософування»?

Насамперед, це філософія, яка підкреслює свою відмінність як від класичної, так і від некласичної філософії.

Класичній та некласичній філософії постнекласична філософія закидає спроби створити всезагальне філософське вчення, яке б пояснювало весь світ, чи то подати певну реальність (людину, мову, особистість) як «останню». На думку постнекласичних мислителів, такі всезагальні «проекти» (Платон, Гегель, Маркс), проголошуючи певний спосіб мислення і життя «єдино-правильним», намагаються нав'язати людині певну ідеологію, що, врешті-решт закінчуються голокостами, концтаборами, війнами, нациз-

¹⁷⁷ Фуко – автор відомих творів: «Безумство і цивілізація» («Folie et déraison»), «Порядок речей» («Les Mots et les choses»), «Археологія знання» («L'Archéologie du savoir»), «Історія сексуальності» («Histoire de la sexualité»), «Слова і речі» й ін.

мом і комунізмом. Тому некласична філософія не визнає якогось єдиного погляду на світ і сама не прагне ним стати. В принципі, й сама філософія оголошується такою, яка не може претендувати на статус єдиного світогляду, «науки наук», найвищої мудрості, а є разом із релігією, міфологією, наукою лише одним із способів осягнення світу.

На відміну від некласичної філософії постнекласична філософія не намагається бути ближчою до життя, але вона не повертається й до абстрактності та спекулятивності філософії класичної, – вона стверджує, що наблизитись до смислу життя можна тільки через безкінечні іронічні, ігрові та плюралістичні тлумачення дійсності, які не можуть бути раціональними.

Постнекласична філософія відмежовується від орієнтації філософії модернізму на створення чогось принципово нового. Вона доводить: усе, що можна сказати, вже було колись сказане.

Філософія постнекласична проголошує принципову різноманітність і плюралізм у житті й поглядах, вона не визнає ніяких установлених правил і норм, апелюючи до хаосу й розмаїття. Подібно до того як філософію некласичну інколи йменують «модернізмом», за філософією постнекласичною закріпився термін «постмодернізм».

Постмодернізм домінує в філософії, починаючи з другої половини XX ст., однак це не означає, що в цей період не було інших підходів або постмодерністські ідеї не зустрічалися раніше. В наш час спостерігається тенденція до відшукування постмодерністських ідей у все більш віддаленому минулому і, як пожартував із цього приводу Умберто Еко, – спроби «оголосити постмодерністом самого Гомера».

6. Постмодернізм – найсучасніший постнекласичний філософський напрям

Термін «постмодерн» як філософське поняття вперше вжив у 1979 році французький філософ **Жан-Франсуа Ліотар** (1924–1998) у своїй знаменитій книзі «Ситуація постмодерну: доповідь про знання»¹⁷⁸. Після цього дане поняття остаточно оформилося в працях американських філософів **Іхаба Хассана** (нар. 1925) і **Масуда Заварзаде**

¹⁷⁸ Фр. «La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir».

(нар. 1938)¹⁷⁹. На основі праць цих вчених і відбулося становлення специфічної «постмодерністської філософії»¹⁸⁰.

Постмодернізм – це досить неоднорідний напрям, що включає в себе величезне розмаїття поглядів та ідей, часом досить суперечливих між собою¹⁸¹. До нашого часу не склалося однозначного тлумачення терміну «постмодернізм». Ведуться також суперечки і про дату виникнення філософії постмодернізму. Одні дослідники датують народження постмодернізму 1980 роком, коли **Жак Деріда** (1930–2004)¹⁸² захистив у Сорбоні докторську дисертацію, в якій виклав основи «декострукції» – методу ревізії всієї попередньої філософії, що став головним методом постмодернізму. Інші дослідники вважають, що цей напрям викристалізувався принаймні на десятиліття раніше, ототожнюючи його з постструктуралізмом (Лакан, Фуко), який вперше вказав на «відсутність структури»,

¹⁷⁹ Ліотар був першим, хто дав філософське тлумачення цього терміну, однак саме слово «постмодернізм» використовувалося задовго до нього. Вперше його вжив Р. Ранвіц у книзі «Криза європейської культури» (1917), згодом Ф. де Оніза у 1934 р. назвав «постмодернізмом» авангардистську поезію початку 20-х років XX ст., ще пізніше в 1939–1947 рр. це слово використовував і Арнольд Тойнбі для позначення історичного періоду, що охоплював час після Другої світової війни, який, на його думку, радикально відрізняється від Модерну (Нового часу). В 60–70 роках слово «постмодернізм» застосовували для позначення нових тенденцій в архітектурі, мистецтві, економіці та суспільстві в цілому, однак філософською категорією це слово стало лише завдяки Ліотару. Яскравими представниками постмодернізму були Жак Лакан, Жак Деріда, Мішель Фуко, Роланд Барт, Жорж Батай, Жан Бордїяр, Пітер Клоссовскі, Моріс Мерло-Понті, Юлія Кристева, Жиль Дельоз, Фелікс Гваттарі, Рене Жирар.

¹⁸⁰ Терміни «постмодерністська філософія» і «філософія постмодерну» не тотожні. Термін «постмодерністська філософія» вказує на особливий спосіб філософування, а «філософія постмодерну» – це термін більш історичний і вказує на філософію, що розвивалась у певний історичний період, який настав «після» періоду Модерну (Нового часу). Для одних дослідників – це повоєнний час, для інших – останні 25–35 років.

¹⁸¹ У широкому розумінні «постмодернізмом» називають комплекс філософських і теоретичних уявлень у сучасному культурному житті Заходу, що проявляється в різних сферах гуманітарного знання, мистецтва і літератури. У вузькому – найсучасніший постнекласичний філософський напрям.

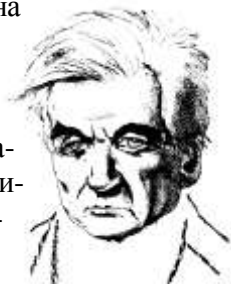
¹⁸² Деріда – автор творів «Мова і явища» («La Voix et le phénomène»), «Письмо і відмінність» («L'écriture et la différance»), «Грамотологія» («De la Grammatologie»), «Диссимінація» («La Dissémination»).

тобто притаманні дійсності хаос і різноманітність – центральне поняття філософії постмодернізму¹⁸³.

Однак якими б не були думки з цього приводу, можна стверджувати, що постмодернізм виник тоді, коли у свідомості філософів з'явилося радикальне відмежування як від класичної, так і від не-класичної філософії й намагання сформуванню принципово новий стиль філософування, хоча, з одного боку, на відміну від модернізму постмодерністи сприймають власні погляди на основі установки, яку вони називають «*deja-vu*» (фр. «вже бачене»), тобто не вірять у будь-яку новизну.

Всій попередній традиції постмодерністи закидають «універсалізм», тобто намагання створити узагальнюючу теорію чи вчення, яке пояснює весь світ. Постмодерністи називають таке всезагальне вчення (наприклад, філософію Платона чи Гегеля) «маскою догматизму», тобто замаскованою ідеологією, що покликана підпорядкувати неповторну людську особистість якійсь всезагальній меті: «державі», «Богові», «ідеям» тощо. Постмодернізм свідомо відмовляється від створення всепояснюючих і всезагальних вчень на зразок «метафізики», проголошуючи власні погляди «*постметафізичним мисленням*». Чи не найзнаменитіший філософ-постмодерніст Деріда у своїй вищезгадуваній докторській дисертації розробив метод «*деконструкції*», за допомогою якого можна визначити, виділити та відкинути аксіоми, на яких базувалася вся європейська метафізика¹⁸⁴, і перейти до мислення поза даними аксіомами.

Постмодерністи фіксують у сучасному світі тотальну «семіотизацію» буття, або, як вони висловлюються, «симуляцію» (фр. *simulati-*

Жак Дерріда

(1930–2004) –

найавторитетніший
представник постмодернізму,
винахідник “деконструкції” –
методу ревізії всієї
попередньої філософії.

¹⁸³ Зараз очевидним і безумовним є те, що постмодернізм – це прямий спадкоємець постструктуралізму, однак на нього мали вплив й інші напрями і вчення XIX–XX століть. Ідейні витоки простмодернізму можна знайти у філософії Ніцше, психології, неомарксизмі, феноменології, філософії Гайдегера, семіотиці, філософії діалогу, теорії мовних ігор і навіть у філософії Канта.

¹⁸⁴ Аксіоми, як відомо, – це твердження, які не доводяться, а сприймаються на віру.

оп), тобто потужне і невтримне розширення знаково-символічної сфери (мови, письма й ін.) впритул до того, що ця сфера здобуває статус єдиної і самодостатньої реальності. Лейтмотивом постмодернізму є відомий принцип Деріди: «нічого не існує поза текстом»¹⁸⁵. Увесь світ, людина, література, історія тощо – це нескінченний безмежний текст, причому на відміну від аналітичної філософії та герменевтики у постмодернізмі знаки можуть бути «пустими», тобто такими, що, за словами **Жана Бодріяра** (1929–2007), «взагалі не співвідносяться з якою б то не було реальністю».

У концепції так званої «*постмодерністської чуттєвості*» проголошується сприйняття світу як «хаотичного і розмаїтого». Таким чином, заперечується намагання попередньої філософії знайти у цьому світі першопричину («*теоцентризм*») і мету («*теолеоцентризм*»).

У який спосіб можна пізнати цю семіотизовану, хаотичну і різноманітну реальність?

Насамперед, як пише італійський постмодерніст **Умберто Еко** (нар. 1932), «іронічно і без наївності»¹⁸⁶. Саме «*іронія*» стає однією із головних пізнавальних установок постмодернізму. Що ж таке «іронія»? Це фігура, побудована на розбіжності смислу висловлювання і замислу, тобто того, що «є» і того, що «висловлюється». На противагу «серйозності» модернізму, який намагався бути «ближчим до реальності» і називати «речі своїми іменами», постмодерністи обстоюють право називати речі «будь-якими іменами», чим створюють можливість для безкінечної розмаїтості тлумачень. Але саме завдяки цій мозаїці інтерпретацій ми й маємо змогу наблизитися до смислу.

Постмодернізм ставить під сумнів намагання в усьому бачити «логічний смисл» («*логоцентризм*»). Вчення, які проголошують логічне мислення основою пізнання, слугують, на їх думку, «*імперіалізму розуму*». Постмодерністи свідомо намагаються відмежувати-

¹⁸⁵ Derrida J. Of grammatology.– Baltimore, 1976.– LXXXVII.– P. 158.

¹⁸⁶ Эко У. Заметки на полях «Имени розы» // Иностранная литература.– 1988.– № 10.– С. 88–104.

ся від цього імперіалізму¹⁸⁷, постійно наголошуючи на спонтанності думки, фантазії та уяви, а також на роботі несвідомого.

Однією з найбільших вад логоцентризму, на думку постмодерністів, є «бінаризм» – сприйняття всієї дійсності через подвійні опозиції («істина – хибна», «добро – зло», «чоловіче – жіноче» «внутрішнє – зовнішнє» тощо). На думку постмодерністів, хаотичний і розмаїтий світ у такий спосіб моделювати неможливо – і тому на зміну бінаризму вводиться поняття «складка» (фр. *pli* – «згин», «заломлення»), систематичну розробку якої здійснив французький філософ **Жиль Дельоз** (1925–1995). Смісл терміну «складка» можна пояснити, коли розглянути лінію, що заломилася в якійсь точці. З одного боку, – це дві різні лінії, а з іншого, вони мають точку дотику, що символізує їх взаємозв'язок. До речі, в поле критики постмодерністів потрапляє й «хибна» гендерна протилежність між чоловіком та жінкою, а також так званий «фалоцентризм» – засилля чоловічого начала у західно-європейській культурі¹⁸⁸.

З усіх наведених вище поглядів впливає також специфічне сприйняття постмодерністами людини та суспільства. На їхню думку, поняття «особистість» і навіть поняття «суб'єкт» абсолютно позбавлені сенсу, оскільки людська свідомість – це сума текстів, причому текстів не самостійних, а таких, що «вже були». Окрім того, якщо хибним є протиставлення внутрішнього і зовнішнього («складання»), то «внутрішній світ людини» є не що інше, як «хибна внутрішність смислу уже всуціль опрацьована його ж власним зовнішнім»¹⁸⁹ (Деріда). З усього цього впливає твердження постмодерністів про неіснування суб'єктивної особистості, тобто, за словами Фуко «смерть суб'єкта». Через людину, за висловом французького філософа, «говорить мова», тобто висловлюються різні, вприсутнені в людині «дискурси»¹⁹⁰ та набори типових фраз, десть і колись почутих

¹⁸⁷ Називаючи цю позицію «логотомією».

¹⁸⁸ Деріда ввів у філософію цікаве поняття «Онто-тео-теле-фало-фоно-логоцентризм», яке відбиває у загальному вигляді всі вади класичної культури. «Фоноцентризм» – означає орієнтацію західноєвропейської культури на вголос озвучене мовлення, яка на його думку, сприяє некритичному сприйняттю тих чи інших тез.

¹⁸⁹ Деррида Ж. Позиції.– М.: Академический Проект, 2007.– С. 40.

¹⁹⁰ Словом «дискурс» (лат. «discursus», від «discure» – «блудити») постмодерністи позначають артикуляцію у мові чи інших засобах змісту свідомості, яка визначається домінуючими в тій чи іншій соціокультурній традиції типом раціональності.

і засвоєних. Автор письмового тексту також не говорить сам від себе, а одягає на себе, за висловом **Роланда Барта** (1915–1980), «авторську маску». Тому філософ проголошує *«смерть автора»*, від якої недалеко і до *«смерті читача»*. Оскільки суб'єкта не існує, то не існує і його бінарної протилежності об'єкта (так звана концепція *«вкраденого об'єкта»*).

Постмодерністи поставили під сумнів і поняття «суспільство», замінивши його висловом «простір соціального тексту», а також відкинули теорію суспільного прогресу. Голокост та дві світові війни, нацизм і комунізм, на їх думку, ставлять під сумнів прогрес людства. Постмодерністи також оголошують себе соціальними «маргіналами» (від. лат. «margo» – «край», «межа»), тобто продукують своєрідне самовідчуття творчої інтелігенції кінця XX – поч. XXI ст., яке полягає у свідомому орієнтуванні власної позиції на периферійність, відокремленість від суспільства і моралі. (Наприклад, Мішель Фуко прославився не тільки своїми безсмертними ідеями, але й своєю поведінкою, екстравагантною стрижкою наголо, дизайнерськими окулярами та бісексуалізмом, який фактично і став причиною його смерті від СНІДу в 1984 р.).

Мішель Фуко
(1926-1984) –
символ постмодернізму

Постмодернізм не визнає якихось історичних магістральних ідей, що домінують у культурі, тобто *«метанарративів»* (лат. «narrare» – «вербальне викладення», «переказ»), – вони свідомо надають своїм творчим пошукам іронічного та ігрового характеру, проникаючи в найрізноманітніші сфери дійсності; від поштової листівки – до операційної системи Windows, від Гегеля і Ніцше – до історії сексуальності.

Постмодернізм не можна охарактеризувати якимись провідними течіями чи ідеями, однак цілком справедливим є, з нашого погляду, визначення, яке дав постмодернізму німецький філософ **Вольфганг Вельш** (нар. 1944): «постмодерн... розуміється як стан радикальної плюральності, а постмодернізм – як його концеп-

ція»¹⁹¹. Дійсно, філософію постмодернізму можна назвати філософією розмаїтості і плюралізму. Вона не визнає чогось уніфікованого й сталого, вона не визнає єдиної істини й єдиного уявлення про світ, вона критична та іронічна.

Спектр оцінок постмодернізму коливається від патетичних захоплень до суцільного заперечення, однак безсумнівним і цінним є те, що ця філософія поставила проблеми, які ніхто ніколи не ставив, продемонструвала нам неможливість мислити так, як ми мислили раніше, необхідність зміни традиційних установок і навіть філософської мови («дежа-ву», «маска догматизму», «постметафізичне мислення», «симуляція», «хора», «постмодерністська чуттєвість», «теоцентризм», «телеоцентризм», «іронія», «логоцентризм», «імперіалізм розуму», «логомахія», «бінаризм», «складка», «складання», «фалоцентризм», «смерть суб'єкта», «дискурс» «смерть автора», «смерть читача», «вкрадений об'єкт», «проективність», «адміністрування», «маргінальність», «метанарратив» – ці та багато інших понять запроваджені постмодерністами).

Отже, цю філософію можна розглядати як своєрідний фермент усієї західноєвропейської думки, без якого не обійдеться подальше філософування. Не можна не враховувати таких благосних вчинків постмодернізму, як критика ідеологій, інтерес до хаосу й різноманітності тощо, яких попередня філософія цуралася повсякчас. Однак слід зауважити, що постмодернізм став більше критичним проектом, аніж творчим, а нівеляція таких понять як «добро і зло», «прекрасне і потворне» призвело до втрати людиною орієнтирів у цьому світі. Тому багато хто із сучасних мислителів розглядає постмодернізм як вже завершений етап у філософуванні, називаючи сучасну філософську ситуацію «**after-postmodernism**».

Англійське слово «after» означає одночасно «після», «за», «по той бік», а також «згідно». У даному випадку мова йде про філософування «після» постмодернізму, але й «згідно» з його досягненнями. Дійсно, найсучасніша філософія, яка називає себе after-postmodernism, мислить і на противагу, і «згідно» постмодернізму.

¹⁹¹ Welsch W. «Postmoderne». Genealogie und Bedeutung eines umstrittenen Begriffs // «Postmoderne» oder Der Kampf um die Zukunft. Hrsg. von R. Kemper.– Frankfurt in M., 1988.– S. 9–36.

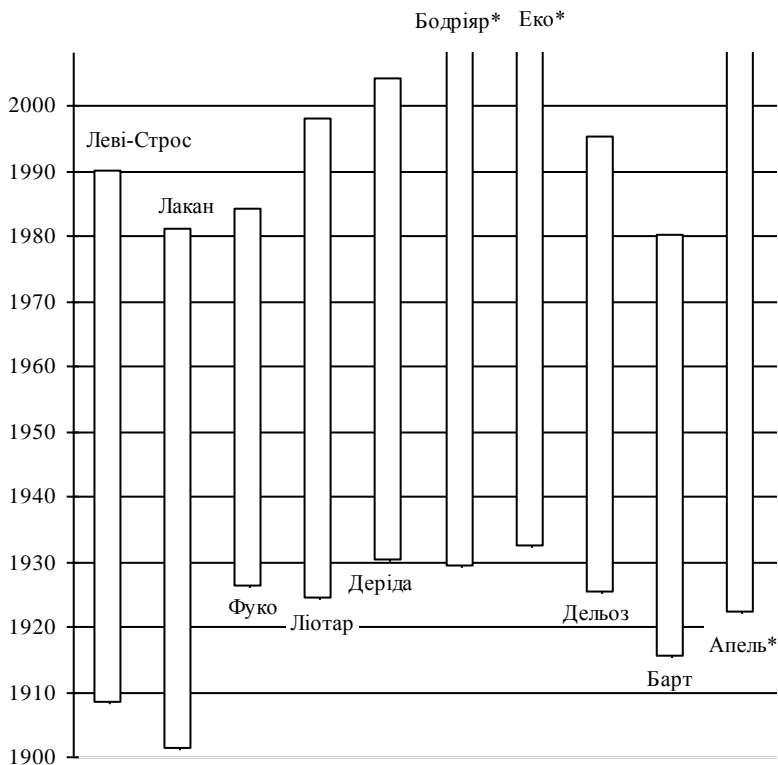
Тому в найзагальнішому вигляді переосмислення постмодернізму відбувається нині двояко.

По-перше, через часткову реставрацію класичної філософії у так званому «неокласицизмі» (М. Готдінгер та ін.), який проголошує «культурний класицизм у постмодерністському просторі». Прихильники цієї філософії, не відкидаючи позитивних надбань постмодернізму, намагаються відновити деякі, в запалі зметені мітлою постмодернізму, ідеї, наприклад, «*повернути втрачене значення*», тобто відновити зв'язок між знаком і дійсністю.

По-друге, через часткову реставрацію неklasичної філософії, тобто спробу віднайти ще якусь «останню реальність», як це робила філософія неklasична. Існують спроби замінити постмодерністську «текстуальну реальність», на іншу «*комунікативну реальність*», яка якраз і оголошується «останньою». Це реалізується у «*комунікативній філософії*» **Карла-Отто Апеля** (нар. 1922) й мотивується цей погляд тим, що комунікація виходить у сучасному світі на передній план (для позначення цієї тенденції вже навіть використовують термін «комунікативний поворот»). У межах комунікативної філософії також відбувається відновлення деяких знищених постмодернізмом понять, як, наприклад, «*воскресіння суб'єкта*», тобто «виявлення суб'єкта в контексті вербальних практик».

Якими шляхами піде далі філософія можна лише здогадуватись, однак очевидним є те, що всі наступні ідеї будуть тою чи іншою мірою коригуватися із постмодернізмом.

Роки життя провідних представників структуралізму, постструктуралізму, постмодернізму та after-postmodernism-y

Клод Леві-Строс (1908–1990)

Жак Лакан (1901–1981)

Мішель Фуко (1926–1984)

Жан-Франсуа Ліотар (1924–1998)

Жак Дерріда (1930–2004)

Жан Бодр'яр (1929–2007)

Умберто Еко (нар. 1932)

Жиль Дельоз (1925–1995)

Роланд Барт (1915–1980)

Карл-Отто Апель (нар. 1922)

Питання до семінарського заняття

1. Що таке неklasична філософія?
2. Перші спроби подолання Гегелівської філософії. Артур Шопенгауер.
3. Фрідріх Ніцше як пролог до неklasичної філософії XIX–XX ст.
4. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм.
5. Аналітична філософія («філософія мови»).
6. Гегельянство та неогегельянство.
7. Марксизм та неомарксизм.
8. Спiритуалізм.
9. Фройдизм та неофройдизм.
10. Неокантіанство.
11. Німецький історизм.
12. Феноменологія.
13. Філософська герменевтика.
14. Екзистенціалізм.
15. Персоналізм.
16. Філософія «діалогу».
17. Філософська антропологія.
18. Латиноамериканська філософія.
19. Філософія в США. Прагматизм, неопрагматизм, інструменталізм.
20. Неосхоластика та неотомізм.
21. Структуралізм і постструктуралізм.
22. Що таке постнеklasична філософія?
23. Постмодернізм – найсучасніший постнеklasичний філософський напрям.

Завдання, вправи, тести

1. Відмітьте знаком «+» ті риси, які, на вашу думку, притаманні класичній, неklasичній та постнеklasичній філософії, і знаком «-» ті риси, які їм не притаманні

	Класична філософія	Неklasична філософія	Постнеklasична філософія
Симетрія			
Гармонійність			
Завершеність			
Раціональність			
Намагання пояснити все (універсалізм)			
Переконання у існуванні єдиної істини			

2. Вставте пропущені слова

Якщо у Гегеля вся дійсність – це раціональний об'єктивний Дух, то у Шопенгауера – це сліпа, ..., .., яка породжує ..., пожирає сама себе і прямує в ...

Подібно Шопенгауеру, Ніцше тлумачить дійсність як ..., яка народжує ..., однак він веде мову не тільки про світову, але й про людську Ця ... є, насамперед, «... до влади». Таке прагнення розглядається філософом як цілком «природне», а все те, що заважає йому, повинне бути відкинутим. У майбутньому має з'явитися ..., яка не соромитиметься своєї ... до влади.

3. З'єднайте назви філософських напрямів з іменами їх засновників

Персоналізм	К'єркегор
Позитивізм	Пола
Філософська антропологія	Пірс
Прагматизм	Фройд
Марксизм	Дьюї
Структуралізм	Леві-Строс
Феноменологія	Гусерль
Інструменталізм	Шелер
Філософська герменевтика	Конт
Фройдизм	Маркс
Латиноамериканська філософія	Бубер
Екзистенціалізм	Мунь'є
Філософія діалогу	Шлейєрмахер

4. Заповніть прогалини термінами постмодернізму

Метод ревізії всієї попередньої філософії, що дає змогу визначити та відкинути аксіоми, на яких спирається європейська метафізика, називається методом ...

Намагання класичної й неklasичної філософії створити узагальнюючу теорію або вчення, яке пояснює весь світ, називається ...

Потужне і невтримне розширення знаково-символічної сфери (мови, письма й ін.) включаючи те, що ця сфера здобуває статус єдиної і самодостатньої реальності, називається ...

Сприйняття світу як хаотичного і розмаїтого називається ...

Намагання попередньої філософії знайти у цьому світі першопричину називається ...

Намагання попередньої філософії знайти у цьому світі мету називається ...

Намагання попередньої філософії в усьому бачити «логічний зміст» називається ... Одна з найбільших вад сприйняття попередньою філософією всієї дійсності через подвійні опозиції («істина – хіба», «добро – зло», «чоловіче – жіноче» «внутрішнє – зовнішнє») тощо) називається ... На зміну ... постмодерністи вводять поняття ... Неіснування суб'єктивної особистості називається ... Автор письмового тексту не говорить сам від себе, а одягає на себе ... Оскільки суб'єкта не існує, то не існує і його бінарної протилежності ..., і ця концепція називається концепцією ...

Постмодерністи намагаються замінити поняття «суспільство» на поняття «...»

Постмодерністи оголошують себе соціальними ..., тобто свідомо орієнтуються на периферійність, відокремленість від суспільства і моралі.

Історичні магістральні ідеї, що домінують у культурі й визначають знання, соціальні інститути чи певний спосіб мислення, називаються ...

Постмодерністи заперечують існування чого б то не було нового у філософії чи мистецтві й називають це ...

5. Виберіть із п'яти варіантів відповіді один правильний

- Ідею про те, що людина має «перевищити саму себе» і стати надлюдиною, висував:
 - Гайдегер;
 - Шопенгауер;
 - Конт;
 - Кант;
 - Ніцше.
- Засновником позитивізму є:
 - Конт;
 - Шопенгауер;
 - Маркс;

- г) Ніцше;
 д) Гайдегер.
3. Засновником феноменології є:
 а) Гайдегер;
 б) Гусерль;
 в) Шелер;
 г) Конт;
 д) Ніцше.
4. Засновником екзистенціалізму є:
 а) Гайдегер;
 б) Гусерль;
 в) К'єркегор;
 г) Конт;
 д) Ніцше.
5. Філософією розмаїтості й плюралізму називають:
 а) постмодернізм;
 б) марксизм;
 в) фрейдизм;
 г) екзистенціалізм;
 д) феноменологію.

Література:

1. Современная западная философия: Словарь.– М., ИПЛ, 1991.
2. История современной зарубежной философии. Компаративистский подход.– СПб, 1997.
3. Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрями. Хрестоматія. - К.: Ваклер, 1996.– С. 328–358.
4. *Ильин И.П.* Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм.– М., 1996.
5. *Ильин И.П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа.– М: Интрада.– 1998.
6. Энциклопедия постмодернизму.– К.: Основы, 2003.– 503 с.

Тексти, першоджерела:

1. *Ніцше Фрідріх.* Жадання влади/ пер. з нім.– К.: Основы, 2003.– 437 с.
2. *К'єркегор С.* Страх и трепет.– М., 1993.
3. *К'єркегор С.* Наслаждение и долг.– К., 1994.
4. *К'єркегор С.* Повторение.– М., 1997.
5. *Хайдеггер М.* Разговор на проселочной дороге.– М., 1991.
6. *Хайдеггер М.* Работы и размышления разных лет.– М., 1993.
7. *Ясперс К.* Философская автобиография // Западная философия: итоги тысячелетия.- Екатеринбург, 1997.– С.19–75.
8. *Сартр Ж.-П.* Нудота. Мур.Слова.– К., 1993.
9. *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо // Сучасна зарубіжна філософія. Хрестоматія.– К., 1996.
10. *Сімона де Бовуар.* Друга стаття. У 2 Т. / пер. з франц.– К.: Основы, 1994.– 779 с.
11. *Камю А.* Вибрані твори у 3-х томах.– Харків, 1996–1997.
12. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод.– М., 1988.

13. *Рікер П.* Герменевтика, етика, політика.– М., 1995.
14. *Рікер П.* Конфлікт інтерпретацій.– М., 1995.
15. *Марштен Ж.* Філософія в мирі.– М., 1994.
16. *Вітгенштайн Л.* Tractatus Logico-philosophicus. Філософські дослідження/ Пер. з нім. – К.: Основи, 1995.– 331 с.
17. *Карнап Р.* Значение и необходимость.– М., 1959.
18. *Карнап Р.* Філософские основания физики.– М., 1971.
19. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. Тт.1–2.– К.: Основи, 1994.
20. *Поппер К.* Злиденність історизму.– К., 1994.
21. *Леві-Строс Клод.* Структурная антропология.– М., 1983.
22. *Фуко Мішель.* Наглядати і карати: Народження в'язниці.– К., 1998.
23. *Фуко Мішель.* Археологія знання.– К., 1996.
24. *Фуко Мішель.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности.– М., 1996.
25. *Фуко Мішель.* История безумия в классическую эпоху.– СПб., 1997.
26. *Фуко Мішель.* Рождение клиники.– М., 1998.
27. *Фуко Мішель.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук.– М., 1977.
28. *Фуко Мішель.* Що таке автор? // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки.– Львів, 1996.– С.442–456.
29. *Бодріяр Ж.* Симулярки і симуляція/ Пер. з франц. – К.: Основи.– 2004.– 230 с.
30. *Делез Жиль.* Логика смысла.– М., 1995.
31. *Делез Жиль.* Различие и повторение.– СПб., 1998.
32. *Делез Жиль.* Складка. Лейбниц и барокко.– М., 1998.
33. *Делез Жиль.* Гваттарі Фелікс. Капіталізм і шизофренія.– Київ, 1996.
34. *Деріда Ж.* Письмо та відмінність/ Пер. з франц.– К.: Основи, 2004.– 602 с.
35. *Дерріда Жак.* Позиції. Бесіди з Анрі Райсом, Юлією Крістевою, Жаном Луї Удбіном, Гі Скарпетта.– К., 1994.
36. *Крістева Ю.* Самі собі чужі.– К.: Основи, 2004.– 262 с.
37. *Джеймісон Ф.* Постмодернізм, чи культурна логіка пізнього капіталізму.– 1991.

ЛЕКЦІЯ 6. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ. ФІЛОСОФІЯ «СРІБНОГО ВІКУ» РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі

Українська філософія була особливим феноменом на тлі всього світового філософського процесу, тому її історію доцільно розглянути окремо.

Перші філософські ідеї з'явилися в Україні у період Київської Русі¹⁹². Вони були переважно візантійського походження, хоча не можна виключати й західноєвропейський вплив. У IX столітті в Русь із Візантії були запрошені дві освічені особи, які стали засновниками слов'янської писемності. Це – Кирило і Мефодій. Кирило був, якщо говорити сучасною мовою, «професійним» філософом, тобто випускником Магнаврської школи у Константинополі, яка готувала філософів. Його називали **Константин Кирило Філософ** (826–869).

Історія зберегла визначення філософії, яке дав свого часу Кирило. Філософія, на його думку, – це «божих і людських речей

¹⁹² У дійсності державного утворення з такою назвою не існувало, сучасники вживали назву «Русь», або «Руська земля». Слово «київська» додали значно пізніше, щоб відрізнити його від Московської Русі.

розуміння як може людина наблизитися до Бога, яке ділами учить людину образом і подобою бути тому, хто її створив»¹⁹³.

У даному визначенні ми знаходимо дві важливі ідеї, які окреслять сутність української філософії на довгі віки.

Перша ідея втілена в словах «образом і подобою бути...». Уявлення про філософію як уподібнювання Богу сягає витокami Платона¹⁹⁴, щоправда «християнізованого»¹⁹⁵, і це важливо, оскільки для всієї подальшої української філософії надзвичайно привабливим буде *християнський платонізм*.

Друга ідея, втілена в словах, – «ділами учить». Це також важливий момент, тому що упродовж століть українська філософія наповняла не стільки на мудромu філософському вченні, скільки на мудромu філософському житті, тобто була «*практичною*» за своїм характером.

У X столітті нашої ери зав'язалися тісні стосунки Русі з Візантією. Для Візантії вони проявлялися у військовій підтримці з боку Русі, а для Русі – в запровадженні у 988 році візантійського варіанту християнства (православ'я). У Русь із Візантії починають проникати книги, що містять чимало фрагментів та ідей із Платона, Арістотеля, представників східної патристики тощо. Якою мірою Русь засвоїла ці ідеї, не з'ясовано, однак факт знайомства давньоруських інтелектуалів із надбаннями світової філософії неzapеречний. Зберігся унікальний твір, в якому київський митрополит **Климент Смолятич** (? – після 1164) виправдовується перед пресвітером Фомою у звинуваченні, що він «філософію пише» і черпає ідеї «від Гомера, і від Арістотеля, і від Платона».

Однак сприйняття цих ідей було специфічним. Однією з найхарактерніших рис давньоруської філософії було уявлення про універсальну єдність матеріального та ідеального, і таке уявлення було не випад-

¹⁹³ Це визначення міститься у IV розділі «Пространного житія Константина Кирила Філософа» Климента Охрицького.

¹⁹⁴ У діалозі «Теетет» Платон пише: «слід намагатися якомога швидше втекти звідси туди (на той світ. – О.К.). Втеча – це посильне уподібнення богу, а уподібнитися богу – означає стати розумно справедливим і розумно благочесним» (Платон, Теетет 176 b – c.)

¹⁹⁵ Слова «тому, хто її створив» вказують на християнське уявлення про Бога, оскільки, як ми знаємо, у Платона уявлення про створення Богом людини не було.

ковим і небезпідставним. Справа в тім, що Київська Русь отримала християнство в той час, коли її міфологія була на вершині свого розвитку, а міфологічна свідомість, як ми знаємо, не розділяє ідеального та матеріального взагалі, – для неї вся матерія є одухотвореною, наповненою ідеальними божествами. Це і наклало відбиток на всю давньоруську філософію. Один із найвидатніших мислителів Русі **Кирило Туровський** (1130–1182) у «Притчі про людську душу і тіло» змальовує образ ідеальної душі (сліпця) і матеріального тіла (хромця), які нерозривно пов’язані одне з одним. Душа (сліпець) назавжди приречена сидіти на плечах у тіла (хромця). Таким же нерозривними мисляться і чуттєве та раціональне пізнання, які об’єднуються в людському серці.

Уявлення про суспільство у Київській Русі також перебували, у значній мірі, під впливом візантійської філософії, яка, по-перше, вважала, що люди не є рівними між собою, тобто суспільство є ієрархізоване, таке, що складається з різних прошарків людей, які мають різний статус і різні права, а по-друге, – що будь-яка влада походить від Бога. Таких поглядів дотримувався зокрема митрополит **Іларіон** (сер. XI ст.), автор «Слова про Закон і Благодать» – першого давньоруського оригінального тексту, наповненого філософськими ідеями.

Такою у найзагальніших рисах була філософія періоду Київської Русі. Насамкінець слід зауважити, що давньоруська філософія за своїм характером не мала типової для Заходу професійної форми, тобто всі розглянуті вище ідеї втілювались у літературних текстах, «словах», «повчаннях», «літописах» тощо. Лише у XVII столітті, коли було створено Києво-Могилянську академію, філософія набула «професійних» рис, хоча її фундаментальні засади залишилися незмінними.

2. Філософські ідеї в українській культурі Польсько-Литовської доби (XV – поч. XVII ст.)

Кінець XV – початок XVI століття характеризується зміною як політичних, так і філософських орієнтирів. У 1452 р. Волинь стає провінцією Польсько-Литовської держави, 1471 р. такою ж провінцією стає Київ та прилеглі до нього території. Київська Русь втрачає незалежність.

Польсько-Литовська держава, як відомо, була державою європейською, такою, що перебувала не під впливом східного «візантизму», а під впливом західноєвропейської культури, а тому після приєднання до неї в Україну починають проникати ідеї західноєвропейської філософії, передусім філософії Відродження.

Цьому сприяли мислителі українського походження, які навчались, а інколи навіть і викладали у західних університетах. Це – **Юрій Котермак-Дрогобич** (бл. 1450–1494), **Лукаш із Нового Міста** (? – бл. 1542), **Павло Русин** (?–1517) й ін. В Україну були занесені ідеї, які не були типовими ні для Візантії, ні для Київської Русі – ідея суспільної рівності, суспільної домовленості, природного права тощо. Найбільш сповна ці ідеї розроблені у творах **Станіслава Оріховського-Роксолана** (1513–1566), а також у так званому «Апокрисисі» **Христофора Філалета** (? – після 1650).

Однак серед мислителів того часу знайшлися і противники поширенню західноєвропейських філософських ідей. Ситуація загострювалася ще й тим, що Польсько-Литовську державу ототожнювали з католицизмом, а Київська Русь була державою православною. Тому цей протест був ще й опором проти експансій католицької церкви та «унії» (об'єднання православної та католицької церков). Особливо відзначився ортодоксальним візантизмом так званий *Острозький культурно-освітній центр*, заснований у 1576 році князем Константином Острозьким, що включав у себе першу в Східній Європі школу-колегію¹⁹⁶, науково-літературний гурток і, знову ж таки, першу у східній Європі типографію, якою керував знаменитий «першодрукар» Іван Федоров. У різний час із Острозьким культурним центром була пов'язана творчість таких відомих в Україні мислителів, як **Кирило Лукаріс** (1572–1638), **Клірик Острозький** (роки життя невідомі), **Василь Суразький** (сер. XVI ст. – між 1604–1608), **Іван Княгиницький** (? – 1621/22), **Стефан Зизаній** (бл. 1555–1600), **Мелетій Смотрицький** (бл. 1575–

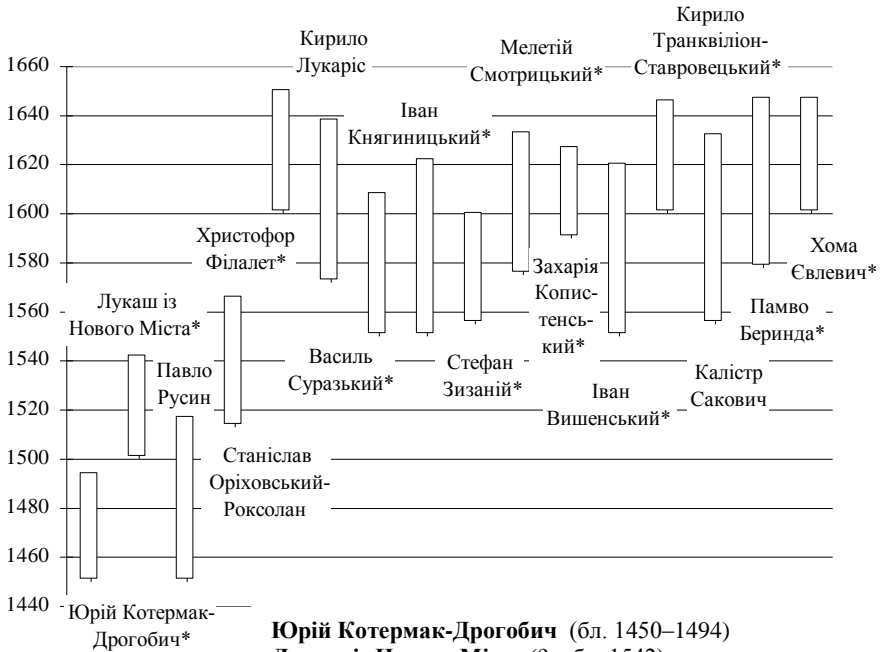
¹⁹⁶ Острозька колегія виникла у 1583 р. Зовні вона нагадувала європейські колегії, хоча й обстоювала візантійські цінності. Замість традиційного для Європи тримовного греко-латино-гебрайського навчання, колегія була слов'яно-греко-латинською, хоча гебрайська мова також вивчалася на пристойному рівні.

1633), **Захарія Копистенський** (бл. 1590–1627) і, чи не найвизначнішого із них **Івана Вишенського** (бл. 1550 – бл. 1620). Дані мислителі прославилися своїми полемічними творами, спрямованими проти західноєвропейських ідей.

Своєрідним «оплотом» візантизму стали також православні *братства* – організації, що виникли в останню чверть XVI – на поч. XVII ст. для боротьби проти покатоличення, серед яких найвідомішими було Львівське Успенське братство, до якого належали **Кирило Транквіліон-Ставровецький** (? – не пізніше 1646), **Памво Беринда** (ймов. 1555/60–1632) та ін., та Київське братство, представлене іменами **Калістра Саковича** (1578–1647), **Хоми Євлевича** (? – не пізніше 1647) й ін. Свої ідеї ці мислителі черпали у представників візантійської патристики – Василя Кесарійського, Йоанна Златоуста, Григорія Ніського, Йоанна Дамаскіна, Івана, ексарха Болгарського, Теофілакта Болгарського, а також у перекладених творах надзвичайно популярного в той час візантійського філософа Псевдо-Діонісія Ареопагіта¹⁹⁷. На відміну від європейських гуманістичних ідей рівності та природного права ці мислителі, як і Псевдо-Діонісій, розвивали вчення про нерівність та ієрархію, яка притаманна як божественній сфері, так і сфері людського буття. Значний вплив на українських філософів візантійського спрямування мали також ідеї візантійського ісихазму (священного мовчання), які Україна отримала завдяки перекладам творів Григорія Палами. Отже, в XV – на поч. XVI ст. в Україні виникло протистояння традиційних візантійських та західноєвропейських ідей завдяки перебуванню України у складі Польсько-Литовської держави. Цей конфлікт до певної міри зберігся й до наших днів.

¹⁹⁷ Цей мислитель жив у V або на початку VI ст. н.е. Він написав чотири знаменитих трактати: «Про божественні імена», «Про небесну ієрархію», «Про церковну ієрархію», «Про містичне богослов'я», які видав за твори Діонісія Ареопагіта – діяча періоду античності. Однак аналіз тексту показав, що ці праці набагато пізніші, а тому їх автора стали називати Псевдо-Діонісієм Ареопагітом. Справжнє ім'я автора творів невідоме.

Роки життя провідних українських філософів Польско-Литовської доби

Юрій Котермак-Дрогобич (бл. 1450–1494)

Лукаш із Нового Міста (? – бл. 1542)

Павло Русин (?–1517)

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566)

Христофор Філалет (? – після 1650)

Кирило Лукаріс (1572–1638)

Василь Суразький (сер. XVI – між 1604-1608)

Іван Княгиницький (? – 1621/22)

Стефан Зизаній (бл. 1555–1600)

Мелетій Смотрицький (бл. 1575–1633)

Захарія Копистенський (бл. 1590–1627)

Іван Вишенський (бл. 1550 – бл. 1620)

Кирило Транквіліон-Ставровецький (? – не пізніше 1646)

Памво Беринда (ймов. 1555/60–1632)

Калістр Сакович (1578–1647)

Хома Євлевич (? – не пізніше 1647)

3. Філософія в Києво-Могилянській академії. Григорій Сковорода

3.1. Філософія в Києво-Могилянській академії

1632 року завдяки об'єднанню школи Київського братства і гімназії при Києво-Печерській Лаврі було засновано перший вищий навчальний заклад на території Східної Європи, який ми нині називаємо Києво-Могилянська академія, вшановуючи тим самим ім'я митрополита **Петра Могили** (1596–1647), котрий доклав чимало зусиль для створення та становлення даного закладу¹⁹⁸.

Значення Києво-Могилянської академії для української філософії є непересічним з огляду на два важливих моменти: по-перше, вона спробувала об'єднати західноєвропейські філософські ідеї та цінності з традиційними для України візантійськими ідеями, а по-друге, в ній зародилося те, що ми називаємо українською професійною філософією¹⁹⁹.

Дійсно, лише з виникненням цього закладу в Україні почалося професійне і систематичне викладання філософії Платона, Арістотеля та інших філософів, яке проводилося професорами, що мали зарубіжну університетську філософську освіту, володіли класичними (і не лише класичними) іноземними мовами, філософською та науковою термінологією. Однак незважаючи на це, у Києво-Могилянській академії збереглися традиції, закладені ще в часи Київської Русі. Так, єдність матеріального й ідеального світів полягала тепер у широко пропагованій філософії пантеїзму, яка вчить, що ідеальний Бог «розчинений» у матеріальній природі і навіть до певної міри залежить від неї. Такий погляд обстоювали професори **Інокентій Гізель** (бл. 1600–1683), **Теофан** (справжнє

¹⁹⁸ Від заснування даний навчальний заклад називався по-різному: «Києво-братська колегія», «Києво-Могилянська колегія», «Київська академія» та «Академія Могило-Зборовська». Статус вищої школи і титул «академії» він отримав у 1658 р.

¹⁹⁹ Навчальні курси в цьому навчальному закладі були вибудовані на кшталт західноєвропейських університетів. У 1-4 класах студенти засвоювали грецьку, латинську, давньослов'янську, книжну українську, польську, німецьку, французьку та давньоєврейську мови, а також арифметику, геометрію і музику. П'ятого року вивчалася поетика, 6 – риторика, 7-8 – філософія, яка складалась із логіки, фізики і метафізики, 8-12 рік – теологія. Однак у змісті навчання були представлені як західноєвропейські філософські ідеї, так і візантійські. За характером цей заклад був православний.

ім'я Єлісій) **Прокопович** (1677–1736), **Георгій Щербацький** (1725–1754) та ін.

Дійсність тлумачилася цими професорами як така, що складається з п'яти світів: 1) божественного; 2) інтелегібельного (думки Бога, як у Августина); 3) ангельського (світу ангелів); 4) макрокосму (Всесвіту); 5) мікрокосму (людини).

Професорами Києво-Могилянської академії визнавалася також єдність віри і розуму, чуттєвого й інтелектуального пізнання, що продовжувало традиції «філософії серця».

Протягом XVII–XVIII та початку XIX століття Києво-Могилянська академія була чи не єдиним світочем філософського знання в усій Східній Європі.

Найвидатнішим випускником Києво-Могилянської академії, а можливо, й найвидатнішим українським філософом усіх часів був Григорій Сковорода.

3.2. Філософія Григорія Сковороди

Григорій Савич Сковорода (1722–1794) народився у селі Чорнухах на Полтавщині²⁰⁰. У 1738 році він вступив до Києво-Могилянської академії, де навчався (із перервами) 10 років. Сковорода досконало знав Платона, грецьку та латинську патристику, був знайомий із сучасними йому науковими досягненнями, володів десятком іноземних мов, у тім числі досконало давньоєврейською,

²⁰⁰ Сковорода написав кілька творів, які за формою нагадують платонівські діалоги: Наводимо їх перелік:

1. Убуждешся видіша славу его». 2. «Да лобжет мя от лобзаній уст своих!». 3. «Начальная дверь ко христіанскому добронравію». 4. «Наркісс. Разгагал о том: узнай себе». 5. «Симфонія, нареченная книга Асхань, о познанні самого себе». 6. «Бесѣда, нареченная двое о том, что блаженным быть легко». 7. «Діалог, или разглагол о древнем мірѣ». 8. «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни [Разговор дружескій о душевном мірѣ]».	9. «Кольцо». 10. «Разговор, називаемій алфавит, или букварь мира». 11. «Книжечка о чтеніи священн[а]го писанія, нареченна Жена Лотова». 12. «Брань архистратига Михаила со Сатаню о сем: легко быть благим». 13. «Пря Бѣсу со Варсавою». 14. «Благодарный Еродий». 15. «Убогий Жайворонок». 16. «Діалог. Имя ему – Потоп зміин».

Окрім цих філософських творів, Сковорода був автором віршів, байок, листів та перекладів із Плутарха і Цицерона. Повним і найбільш авторитетним виданням творів філософа є двотомна книга *Сковорода Г.* Твори в 2-х томах.– К.: Видавництво АН Української РСР, 1961.– Т. 1, 2.

грецькою і латиною. Його філософію можна кваліфікувати як оригінальний християнський платонізм, що спирався на традиції Київської Русі.

Григорій Сковорода

(1722–1794) –

найвидатніший український філософ,
творець унікального філософського
вчення про “дві натури і три світи”.
Невідомий автор XIX століття написав
про нього такі рядки:

“Любитель простоты и истинной свободы,
безъ лести другъ прямой, довольный всѣмъ всегда
Достигъ наверхъ наукъ, познавши духъ природы,
Достойный для сердець примѣръ. Сковорода.

Як і в давньоруській культурі, філософія тлумачиться Сковородою як практична мудрість, тобто не тільки мудре вчення, але й мудре життя. Сковорода поділяє пантеїстичні погляди професорів Києво-Могилянської академії, а також розвиває уявлення про *серце*, як орган, де поєднуються розум і чуття.

Дійсність, на думку Сковороди, складається з двох «натур» – *видимої* (матерія, людське тіло тощо) і *невидимої* (душа, Бог, прихований смисл): «Весь світ складається із двох натур: одна видима, друга невидима. Видима називається твар, а невидима – Бог», – пише Сковорода²⁰¹.

Дійсність також складається із трьох світів: *Великий світ* (Макрокосм, або Всесвіт), *Малий світ* (Мікрокосм, або Людина) і *Символічний світ* (Біблія).

У Всесвіті видимою натурою є матерія, а невидимою – ідея (форма)²⁰², в Людині видимою натурою є тіло, а невидимою – душа, у Символічному світі видимою натурою є знаки (літери), а невидимою – смисл²⁰³. Символічний світ – це сфера знаків і

²⁰¹ Сковорода Г. Наркіс. Разглагол о том: узнай себе // Сковорода Г. Твори в 2-х томах. – К., 1961. – Т. 1. – С. 57.

²⁰² Це поняття запозичене безсумнівно у Платона.

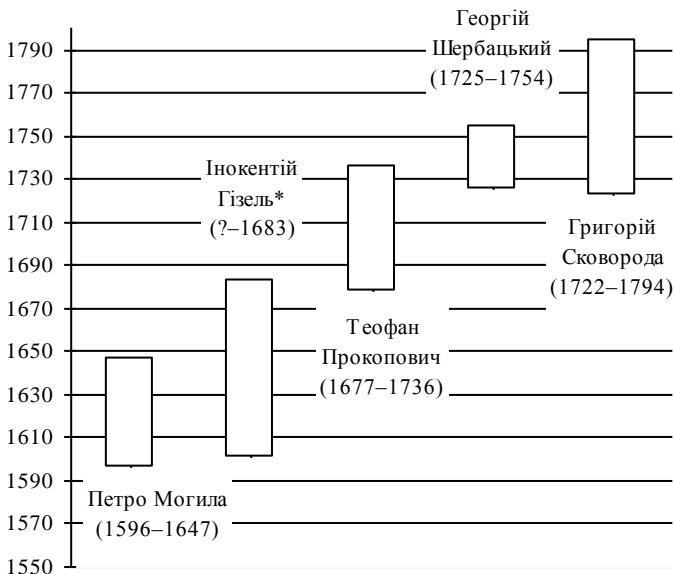
²⁰³ Ось цитата зі Сковороди, яка ілюструє це співвідношення: «Всѣ три мыры состоят из двох едино составляющих естеств, называемых *матерія* и *форма*. Сіи формы у Платона называются идеи, сирѣч видѣнія, виды, образы. Они суть первородныя мыры нерукотворенныя, тайныя веревки, преходящую сѣнь, или матерію, содержащія. Во великом и в малом мырѣ вещественный вид дает знать о утаеных под ним формах, или вѣчных образах. Такожде и в символичном, или бібличном, мырѣ, собраніе тварей составляет матерію. Но божіе естество, куда знаменіем своим ведет тварь, есть *форма*. Убо и в сем мырѣ есть матерія и форма, сирѣчъ плоть и дух, стѣнь и истина, смерть и жизнь» (Сковорода Г. Потоп змін // Сковорода Г. Твори в 2-х томах. – К., 1961. – Т. 1. – С. 539).

символів, про яку чи не вперше в історії світової філософії написав Сковорода.

Світ	Натура	
	видима	невидима
Великий світ (Макрокосм, або Всесвіт)	матерія	ідея (форма)
Малий світ (Мікрокосм, або Людина)	тіло	душа, Дух
Символічний світ (Біблія)	знаки, літери	смысл

Метою людини є рух до невидимої натури, насамперед, у самому собі. Слідом за Сократом й іншими філософами, Сковорода проголошує знаменитий принцип: «Пізнай самого себе». У самопізнанні людина відкриває божественний задум в самій собі і працю, для якої її призначив Бог. Таку працю Сковорода називав «сродною» (спорідненою) працею. Якщо людина буде їй слідувати, то в суспільстві настане гармонія і лад.

Вчення Сковорода є унікальним явищем не тільки в українській, але й у всій світовій філософії, а самого мислителя можна вважати найвидатнішим українським філософом усіх часів.

4. Українська академічна філософія. Памфіл Юркевич

4.1. Українська академічна філософія

«Академічною філософією» називають професійну філософію, що розвивалася в Україні в ХІХ столітті переважно у вищих закладах освіти і насамперед у Київській духовній академії (так стала називатися закрита у 1817 і реформована у вищий духовний заклад у 1819 році Києво-Могилянська академія).

Українська академічна філософія мала одну характерну рису – *інтерес до Канта та німецького ідеалізму*.

У ХІХ ст. більша частина України вже перестала бути частиною Польсько-Литовської держави, а починаючи з ХVІІ ст., поступово поневолювалася Росією, причому в ХІХ ст. цей процес практично завершився.

На відміну від європейської Польсько-Литовської держави, неосвічена Росія відверто зневажала філософію і всіляко гальмувала духовний розвиток України, однак не зважаючи на це, філософське життя не припинилося. По всій Україні діяли своєрідні «центри», де тривала трансляція найновіших філософських досягнень, якими на той час і були Кант та німецький ідеалізм. Серед цих центрів необхідно згадати *гурток, що діяв у Кременчуці*, очолюваний В. Пасеком, і *гурток, що функціонував у с. Попівка Сумського повіту*, який разом із поглядами просвітників поширював ідеї Канта й інших німецьких філософів. Один із членів цього гуртка – Василь Каразін – ініціював у 1805 році відкриття *Харківського університету*, де за рекомендацією видатного поета, просвітителя, вченого і філософа Йоганна Вольфганга Гете став працювати блискучий німецький філософ **Йоганн Баптист Шад** (1758–1834), роботи якого високо цінував навіть сам Фіхте.

Іншими центрами академічного філософського життя були:

- відкритий у 1834 році *Київський університет* (Університет Святого Володимира, як він тоді називався), де працювали **Олексій Микитович Гіляров** (1837–1905), творець «синехологічного спиритуалізму» – системи, що, подібно Шеллінгу, проголошувала Всесвіт живим і одухотвореним, **Георгій Іванович Челпанов** (1862–1936), який обстоював неможливість існування ідеального без матеріального і навпаки, **Василь Васильович Зінківський** (1881–1962) – автор психологічних і філософських праць.

- *Миколаївська ітурманська школа*, викладач якої **Яків Рубан** (бл. 1760–1806) перекладає «Основи метафізики моральності» Канта.

- *Рішельєвський ліцей* в Одесі (з 1865 року – Новоросійський університет), де працювали шеллінгіанці **Йосип Міхневич** (1809–1885) та **Микола Курляндцев** (1802–1835), який переклав «Вступ до уможливної фізики» Шеллінга.

- *Ніжинський ліцей*, де ідеї німецької філософії поширював П.Г. Білоусов.

Осередки філософування існували й на Західній Україні, яка тоді перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Це був, насамперед, *Львівський університет*, де працювали **Петро Лодій** (1764–1829) – популяризатор філософії Хр. Баумгартена та **Василь Довгович** (1783–1849) – поширювач ідей Канта.

Однак саме у творах професорів *Київської духовної академії* **Івана Скворцова** (1795–1863), **Василя Карпова** (1798–1867), **Петра Авсенєва** (1810–1852), **Ореста Новицького** (1806–1884), **Сильвестра Гогоцького** (1813–1899), з одного боку, продовжуються розвиватись ідеї єдності розуму і віри, чуттєвого і раціонального пізнання, що сягають витокami ще Київської Русі, а з іншого, – з'являються *перші спроби об'єднати християнський платонізм із німецьким ідеалізмом*. Цей синтез стане *наріжним каменем* не тільки української філософії XIX століття, але й *російської філософії* так званого «срібного віку», тобто другої половини XIX – першої половини XX ст.

Найвидатнішим філософом, життя якого було пов'язане з Київською духовною академією, став Памфіл Юркевич.

4.2. Філософія Памфіла Юркевича

Памфіл Данилович Юркевич (1826–1874)²⁰⁴ народився в с. Ліпляве Золотоношинського повіту Полтавської губернії. Майже чотирнадцять років провів у стінах Київської духовної академії, пройшовши шлях від студента до ординарного професора.

Його філософію можна розглядати, як найпослідовніший синтез платонізму з німецьким ідеалізмом, насамперед філософії Гегеля.

²⁰⁴ Юркевич написав порівняно невелику кількість творів, серед яких: «Ідея», «Розум, згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта» й ін.

Як і Гегель, Юркевич визнає всю дійсність *Духом*. В основі Духу лежить *Ідея*²⁰⁵. Вся дійсність утворюється рухом і розвитком Ідеї, однак сама вона почала рухатися завдяки *Богу*.

Процес пізнання здійснюється у трьох формах: 1) *чуттєве споглядання*, 2) *пізнання через поняття*, 3) *пізнання через ідею*, де чуттєве пізнання і понятійне мислення зливаються. Юркевич сперечається з Кантом, із філософії якого нібито випливає неможливість пізнати Ідею, віддаючи перевагу Платону, який таку можливість допускає. Однак перед Богом, вищою субстанцією, розум поступається. Пізнати Бога можна тільки *серцем*.

Памфіл Юркевич
(1826–1874) –

єдиний висококваліфікований філософ України й Росії середини XIX ст., погляди якого стали найпопулярнішим синтезом платонізму й німецького ідеалізму, протєча російської «філософії всеєдності»

5. Філософія «срібного віку» російської культури

У 1861 році Юркевич від'їжджає до Москви, щоб очолити кафедру філософії Московського університету. Це найвища «філософська» посада в Росії, однак Юркевича беруть на неї без зайвих вагань. До цього філософія в Росії була 10 років офіційно заборонена²⁰⁶, і на той час Юркевич виявився єдиним висококваліфікованим філософом у всій безмежній Росії.

У Москві він фактично постав біля витоків «філософії всеєдності» – єдиного великого здобутку російської філософії взагалі.

Учнем Юркевича і продовжувачем його ідей стає найвидатніший філософ Росії всіх часів **Владімір Соловйов** (1853–1900), який, як і Юркевич, намагається об'єднати гегелівську філософію з християнським платонізмом, розум із вірою, а мислення з чуттєвим пізнанням. В основі дійсності, за Соловйовим, знаходиться *Бог-Логос*, який є «ідеальною всеєдністю». Далі, подібно гегелівському перетворенню-протипокладанню ідеї в природу, Бог-Логос Соловйова протипокладає собі *Софію-Природу*, яка є основою множинності. Далі в тривалому процесі становлення дійс-

²⁰⁵ Цією тезою Юркевич наближається до Платона.

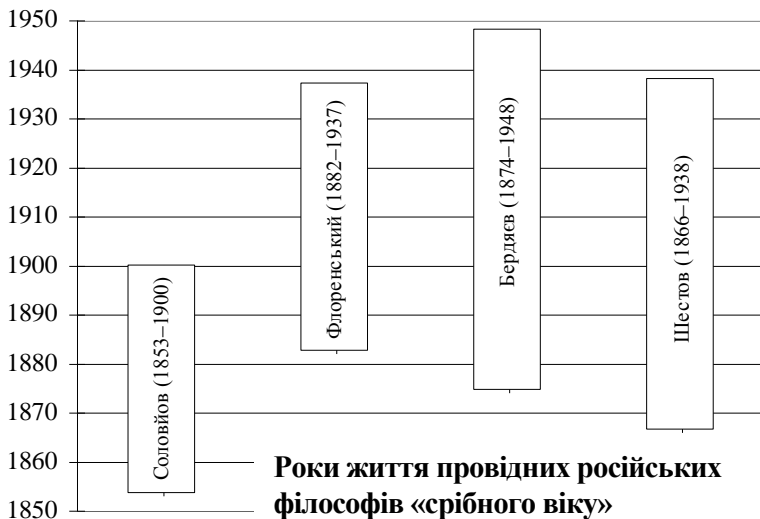
²⁰⁶ Приводом до заборони став безпрецедентний за своєю безглуздістю аргумент тодішнього міністра освіти Росії: «Користь від філософії не доведена, а шкода цілком можлива».

ність знову наближається прямує до нині уже не ідеальної, а «реальної всеєдності», проходячи послідовно: 1) несвідомий потяг до кінцевої мети; 2) свідомий потяг та 3) абсолютне буття, яким є буття людини до гріхопадіння або «боголюдини». Останній момент нагадує вчення Шеллінга про ступені свідомості природи та ніцшеанську теорію «надлюдини».

«Всеєдність» вбачає Соловйов і у пізнанні, яке, на його думку, має поєднати в собі емпірично-раціональні моменти і містично-абсолютні – філософію, науку і релігію і стати «теософією».

Серед послідовників «філософії всеєдності» були **Павел Флоренський** (1882–1937), який вважав, що світ рухається від першопочаткового хаосу до всеєдності, **Ніколай Бердяєв** (1874–1948), який на основі ідеї всеєдності виступав проти поділу буття на суб'єкт і об'єкт, **Лев Шестов** (1866–1938), за яким людський розум не в змозі повністю пізнавати світ і лише засмічує його раціональними формальними схемами.

Отже, в російській філософії «срібного» віку головні ідеї української думки, такі, як єдність матеріального й ідеального, розуму і віри, мислення і чуття, а також німецького ідеалізму та християнського платонізму знайшли своє продовження й остаточне оформлення.

6. Філософія «української ідеї»

Окрім «академічної», в Україні в XIX–XX ст. існував ще один тип філософії – «філософії української ідеї».

«Українською ідеєю» називається усвідомлення українцями самих себе, як нації, що має власні відмінні від усіх інших націй традиції, історію і призначення, а філософією української ідеї – «всі форми філософської рефлексії над національною (*українською* – О.К.) ідеєю»²⁰⁷.

Виникнення «філософії української ідеї» пов’язують із так званим «Кирило-Мефодіївським товариством» – таємною організацією, що виникла в Києві у 1845 р., до складу якого входили відомі українські мислителі та літератори того часу: **Микола Костомаров** (1817–1885), **Пантелеймон Куліш** (1819–1897), **Тарас Шевченко** (1814–1861) й ін. Саме у Кирило-Мефодіївському товаристві «Україна... уперше постає як самостійна філософська проблема»²⁰⁸. У творі Костомарова «Закон Божий: Книга буття українського народу» переповідається одна із частин Старого Заповіту Біблії, в якій викладено історію походження різних народів. Про український народ у Святому Письмі не йдеться, однак Костомаров «виправляє» біблійну книгу таким чином, що в ній з’являється український народ, який розуміється як окрема метафізична спільнота, що має власну історію і призначення. Окрім того, саме цьому народові у майбутньому належатиме, на думку Костомарова, роль бути нацією-поводирем християнського світу.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства у 1847 році філософія української ідеї не вмирає, а продовжує розвиватися у діяльності організацій, які називалися «*громадами*». Першу «громаду» заснували у Петербурзі у 1855 році колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства. Згодом аналогічні «громади» з’явилися у Києві, Полтаві, Харкові, Одесі. Після сумнозвісного Валувського указу 1863 року про обмеження для української мови громади було знищено. Однак за короткий час свого існування вони зробили значний внесок у розвиток філософії української ідеї,

²⁰⁷ *Забужко О.С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основи, 1993. – С. 9.

²⁰⁸ Там само. – С. 8.

який полягав, за словами українського філософа Вілена Горського, у «виокремленні України як суб’єкта історичного процесу із суверенними культурними запитами». До громад належало чимало видатних діячів того часу, серед яких виділялися **Михайло Драгоманов** (1841–1895) – автор політичної програми українського національно-визвольного руху та **Олександр Потебня** (1835–1891) – видатний лінгвіст, який чи не вперше дослідив проблему взаємозв’язку мислення і мови.

Своєрідною реакцією на російські репресії проти української мови і культури стала в 70-х роках XIX ст. активізація філософії української ідеї на західних землях України, які були тоді частиною більш цивілізованої і ліберальної Австро-Угорської імперії.

У 1873 році у Львові створюється подібне до громад «Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка», а згодом – «Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка». 25 лютого 1890 року в Петербурзі на роковини Шевченка **Трохим Зінківський** (1861–1891) виголошує промову під назвою «Молода Україна, її становище і шлях», яка дає ім’я новому поколінню української інтелігенції, що здійснює подальший розвиток філософії української ідеї. Серед представників «Молодої України» слід назвати доктора філософії **Івана Франка** (1856–1916), який розглядає «українську ідею» не лише як самоусвідомлення українцями власної окремішності, але й як «ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного... життя і розвою нації», де кожна людина має відчувати в серці і розумі. Франко ганьбить представників власної нації за те, що вони інертні, ліниві та індивідуалістичні «при одночасній відсутності індивідуальностей, як таких». Своєрідним стимулятором, «будителем» нації має стати «інтелігенція», яка покликана підвести Україну з колін. До «Молодої України» належали також **Леся Українка** (1871–1913), яка у своїх поглядах, подібно до Франка, наголошувала на особистості «героя», який повинен пробудити націю. Вона вважала, що «свободний розвій кожного буде услов’м свободного розвою всіх», та **Микола Міхновський** (1873–1924), який обстоював політичну самостійність України.

У 20–30-х роках ХХ ст. філософію української ідеї продовжували розвивати діячі так званого «розстріляного відродження»²⁰⁹ – **Микола Зеров** (1890–1937), **Микола Скрипник** (1872–1933), **Микола Хвильовий** (справжнє прізвище Фітільов, 1893–1933) та ін.

Саме тоді загострюється дискусія навколо проблеми вибору культурних орієнтирів для України – чи то європейських, чи то російських. На думку Хвильового, у світі гряде «азіатський ренесанс», на чолі якого має стати Україна, адже вона, перебуваючи роками у сплячці, накопичила великий запас активності²¹⁰. Однак це можливо тільки тоді, коли Україна пройметься духом Європи з її ідеалами активної людини і віддалиться від Росії та її «пасивної страждальності». Очолити ренесанс Україна може також тільки тоді, коли вона сформується як незалежна політична держава і нація.

Після знищення «українського відродження» в 30-х роках розвиток «філософії української ідеї» на самій території України став неможливий, а тому він продовжився в еміграції. Найбільш яскравим представником філософії української ідеї цього періоду є, безсумнівно, **Дмитро Донцов** (1883–1973), який, наслідуючи Ніцше, проголошує «волю до влади» головним устремлінням людини, але надаючи цій волі «національного» тлумачення, тобто називаючи її «найвищою функцією нації». Реалізувати цю функцію якраз і повинні українці, об’єднавши свій розум із «національним інстинктом» і подолавши «драгоманівщину» («малоросійське самоприниження»)²¹¹ та «соціалізм», який закликає до безглуздої рівності всіх людей та відкидає цілком природну для суспільства

²⁰⁹ 20–30-і роки ХХ ст. характеризувалися злетом усього українського. Театр Леся Курбаса «Березіль», численні літературні організації і групи (як, наприклад, «ВА-ПЛІТЕ»), одеська кіностудія, де вперше почали знімати українське кіно, переклади світової класики Миколи Зерова, численні газети та журнали українською мовою дійсно створили феномен, який можна охарактеризувати терміном «відродження», однак у 30-х роках майже вся українська інтелігенція, причетна до цього відродження, була знищена у сталінських концтаборах або розстріляна. Саме тому цю прекрасну і водночас гірку сторінку нашої культури ми називаємо «розстріляним відродженням».

²¹⁰ Хвильовий називає це «пасіонарний запас».

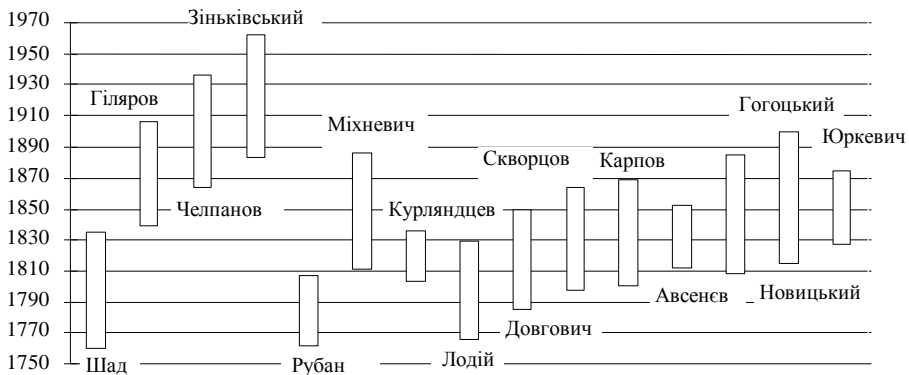
²¹¹ Саме Драгоманов, на думку Донцова, став виразником такого самоприниження, за що Донцов його критикує.

нерівність, тобто поділ людей на «нижчих» і «вищих» (ніцшеанських «надлюдей»).

«Філософія української ідеї» дожила аж до краху Радянської Союзу в 1991 році й органічно вписалась у канву української філософії сьогодення. Важко сказати, чи була вона «професійною», адже поряд із «професійними» трактатами, що використовували ідеї позитивізму, філософії Ніцше, вона втілювалася у віршах, полемічних статтях і літературній прозі. Її термінологія була нечіткою («пасіонарний запас», «пасивна страждальність», «національний інстинкт» тощо), а засадничі принципи розмитими.

Однак це було яскраве явище нашої духовності, без якого неможливо свідчити про українську філософію XIX–XX стт.

Роки життя провідних українських філософів другої половини XVIII – першої половини XX ст.

Йоганн Баптист Шад (1758–1834)
Олексій Гіляров (1837–1905)
Георгій Челпанов (1862–1936)
Василь Зінківський (1881–1962)
Яків Рубан (бл. 1760–1806)
Йосип Міхневич (1809–1885)
Микола Курляндцев (1802–1835)
Петро Лодій (1764–1829)

Василь Довгович (1783–1849)
Іван Скворцов (1795–1863)
Василь Карпов (1798–1867)
Петро Авсенев (1810–1852)
Орест Новицький (1806–1884)
Сильвестр Гогоцький (1813–1899)
Памфіл Юркевич (1826–1874)

7. Українська філософія часів СРСР

Після російського марксистського перевороту 1917 року в Україні була запроваджена єдина офіційна філософія, що являла собою спрIMITизований марксизм і називалася «марксизм-ленінізм». Будь-яке філософування відмінне від нього могло закінчитися розстрілом або концтабором, а філософ почав розглядатися як слухняний інструмент у руках влади, покликаний сприяти ідеологічній «обробці» населення.

Цей переворот став більшою катастрофою для української філософії, ніж десятилітні заборони та імператорські укази. У 1918 р. була закрита Київська духовна академія, а згодом повністю зруйнована філософська освіта, з якої було вигнано грецьку, латину, а згодом й інші іноземні мови. У 30-х роках ХХ ст. було остаточно знищено дореволюційних професорів високого рівня підготовки і кваліфікації, після чого в Україні фактично не залишилося професійних філософських кадрів. Викладання філософії у Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка, який, починаючи з повоєнних часів, став єдиним українським закладом, де здійснювалася професійна підготовка філософів, звелось до марксизму-ленінізму.

У 1937 році в Україні створюється Інститут філософії і природознавства, однак уже у 1939 практично всіх співробітників цього закладу було заарештовано. Відновив він роботу лише у 1946 році, однак нічого суттєвого для розвитку української філософії не додав.

Відносно пожвавлення філософського життя в Україні пов'язують із приїздом у 1958 році в Україну **Павла Васильовича Копніна** (1922–1971), який став директором Інституту філософії Академії Наук УРСР. Він започаткував в Україні дослідження в галузі логіки, теорії та методології пізнання, які мали певну філософську новизну і цінність. Принаймні, книга «Логіка наукового пізнання» (1965), написана Копніним та іншими співробітниками інституту, була перекладена на кілька іноземних мов.

З іншого боку, Копнін ініціював також дослідження в галузі історії української філософії, зокрема створив групу для дослідження латиномовної письмової спадщини професорів Києво-Могилянської академії, яку очолила **Валерія Михайлівна Нічик** (1928–2002). Однак у 70-х роках інститут знову зазнав репре-

сій за звинуваченнями в «українському буржуазному націоналізмі». Певним досягненням інституту було також освоєння спадщини німецького ідеалізму школою **Володимира Іларіоновича Шинкарука** (1928–2002) і навіть створення власної концепції філософії як «смыслотворчості буття» **Сергієм Борисовичем Кримським** (нар. 1930).

Інститут філософії і нині залишається в авангарді наукових філософських досліджень в Україні. З 2002 року цей заклад очолив відомий український філософ **Мирослав Володимирович Попович** (нар. 1930).

8. Сучасна українська філософія

Після краху Радянського Союзу в 1991 році настав якісно новий етап у розвитку української філософії. Руйнування ідеологічних заборон стимулювало виникнення найрізноманітнішого спектру сучасних філософських досліджень. У наш час в Інституті філософії АН України та Київському національному Університеті ім. Т.Г. Шевченка досліджуються найрізноманітніші напрями зарубіжної та української філософії, сучасна комунікативна філософія, філософія релігії, філософія культури, філософська антропологія тощо.

У 1992 році було відроджено Києво-Могилянську академію, до якої одразу ж запросили авторитетного українського філософа **Вілена Сергійовича Горського** (1931–2006), який став фундатором філософської освіти, засновником кафедри філософії та релігієзнавства, а згодом і засновником справжньої наукової школи з дослідження української філософії, що почала діяти в цьому закладі. Зараз у стінах Національного університету «Києво-Могилянська академія» відроджується втрачена після марксистського перевороту система високоякісної європейської освіти, що включає вивчення класичних текстів та оволодіння іноземними мовами, в тім числі давньогрецькою та латиною. До викладання постійно залучаються провідні фахівці з-за кордону.

У наш час в Україні формується нове покоління молодих українських філософів, які, з одного боку, вже не мають на собі тягаря комуністичної ідеологічної обробки, а, з іншого, – отримують близьку до європейських взірців філософську підготовку, в тім числі й у зарубіжних університетах. Все більше з'являється молодих

філософів, здатних працювати із латиномовними, грецькомовними, давньослов'янськими джерелами і навіть із філософськими текстами, написаними на санскриті чи японською мовою.

Отже, з нашого погляду, сучасна українська філософія хоча й повільно, але впевнено набирає обертів і має всі підстави в недалекому майбутньому дати світові взірці філософування.

Питання до семінарського заняття

1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.
2. Філософські ідеї в українській культурі Польсько-Литовської доби.
3. Філософія в Києво-Могилянській академії.
4. Філософія Григорія Сковороди.
5. Українська академічна філософія.
6. Філософія Памфіла Юркевича.
7. Філософія «срібного віку» російської культури (В. Соловйов, П.Флоренський, М. Бердяєв, Л. Шестов).
8. «Філософія української ідеї».
9. Українська філософія часів СРСР.
10. Сучасна українська філософія.

1. З’ясуйте і вкажіть справа від кожної дати назву історично-важливої для української філософії події

1 700		2 000	1 992 р. – 1 991 р. –
		1 990	
	1 632 р. –	1 980	
1 600		1 970	
	1 576 р. –	1 960	1 958 р. –
		1 950	1 946 р. –
1 500		1 940	1 937 р. –
	1 471 р. –	1 930	
		1 920	1 918 р. – 1 917 р. –
1 400		1 910	
		1 900	
1 300		1 890	1 890 р. –
		1 880	1 873 р. –
1 200		1 870	1 863 р. – 1 861 р. –
		1 860	1 855 р. –
1 100		1 850	1 845 р. –
		1 840	1 834 р. –
		1 830	
1 000	988 р. –	1 820	1 819 р. – 1 817 р. –
		1 810	1 805 р. –
900		1 800	

2. Заповніть таблицю, що стосується вчення Григорія Сковороди про дві натури і три світи

	Натура	Видима	Невидима
Світ			
Великий світ (Макрокосм, або Всесвіт)			
Малий світ (Мікрокосм, або Людина)			
Символічний світ (Біблія)			

3. Вставте пропущені слова

Як і Гегель, Юркевич визнає всю дійсність В основі ... лежить Уся дійсність утворюється рухом і розвитком ..., однак сама вона почала рухатися завдяки

Процес пізнання здійснюється у трьох формах:

- 1),
- 2),
- 3), де чуттєве пізнання і понятійне мислення об'єднуються.

Пізнати Бога можна тільки

4. Вставте пропущені слова

Після російського марксистського перевороту 1917 року, в Україні була запроваджена єдина офіційна філософія, що називалася ...-....

Єдиним навчальним закладом, де за часів СРСР здійснювалася підготовка професійних філософів, був

Науково-дослідною установою, де, не зважаючи на репресії, здійснювали філософські дослідження, був

Відносно поживлення філософського життя в Україні пов'язують із діяльністю в 60–70 роках ХХ ст. директора Інституту філософії на прізвище

Групу для дослідження латиномовної письмової спадщини професорів Києво-Могилянської академії очолила

Після розвалу Радянського Союзу кафедру філософії у відродженій Києво-Могилянській академії створив

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей, один правильний

1. Перше в українській філософії визначення філософії належить:
 - а) Григорію Сковороді;
 - б) Памфілу Юркевичу;
 - в) Кирилу Туровському;
 - г) Константину Кирилу Філософу;
 - д) Івану Франку.
2. Хто із зазначених нижче українських філософів Литовсько-Польської доби був автором «Апокрисису»?
 - а) Григорій Сковорода;
 - б) Кирило Лукаріс;
 - в) Кирило Туровський;
 - г) Христофор Філалет;
 - д) Микола Міхновський.

3. Що було визначальною ідеєю у філософії професорів Києво-Могилянської академії?
 - а) атеїзм;
 - б) пантеїзм;
 - в) гілозоїзм;
 - г) матеріалізм;
 - д) агностицизм.
4. Хто автор вчення про дві натури і три світи?
 - а) Григорій Сковорода;
 - б) Кирило Лукаріс;
 - в) Кирило Туровський;
 - г) Христофор Філалет;
 - д) Микола Міхновський.
5. Хто із вказаних нижче українських філософів вніс значних вклад у дослідження творчості професорів Києво-Могилянської академії?
 - а) Мирослав Попович;
 - б) Сергій Кримський;
 - в) Вілен Горський;
 - г) Валерія Нічик;
 - д) Анатолій Колодний.

Література:

1. Горський В. С. Історія української філософії. – К., 2000.
2. Історія філософії на Україні: У 3-х т. – К., 1992.
3. Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
4. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посіб. – К., 1999.
5. Огородник І. В., Русин М. Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997.
6. Федів Ю., Мозгова Н. Історія української філософії: Навч. посіб. – К.: Україна, 2001.
7. Філософська думка України: Біобібліографічний словник. – К., 2002.
8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
9. Горський В. С. Філософские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII вв. – К., 1988.
10. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.). – К., 1993.
11. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні й реформаційні ідеї на Україні. – К., 1990.
12. Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988.
13. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990.
14. Ткачук М. Л. Київська академічна філософія XIX – початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження. – К., 2000.
15. Пітч Р. Найголовніші елементи філософії П. Д. Юркевича // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 9.
16. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К., 1973.
17. Юркевич П. Д. Вибране. – К., 1993.
18. Юркевич П. Из рукописной спадщини / Упоряд., перекл. укр. і комент. М. Ткачук. – К., 1999.

ЛЕКЦІЯ 7. ОНТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМА БУТТЯ

1. Людина і буття

Онтологія – це розділ філософії, який вивчає буття. Слово онтологія походить від грецьких слів « $\tau\acute{\omicron}\varsigma\ \eta\upsilon\upsilon\omicron\varsigma$ », « $\tau\acute{\omicron}\varsigma\ \eta\upsilon\upsilon\omicron\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon$ », що близькі за змістом до слів «буття», «сущє», та грецького слова « $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ », яке традиційно перекладають як «розум», «вчення», «слово». Отже онтологія – це вчення про буття. Вважається, що першим філософом, який звернувся до проблеми буття, був давньогрецький філософ Парменід із міста Елеї. Ми пам'ятаємо що, шукаючи першооснову світу і спостерігаючи його розмаїтість і рухомість, він показав, що про світ ми можемо з упевненістю сказати тільки одне: він є, тобто *існує*, а першооснотою світу є його *буття*. Сам Парменід слова «онтологія» не вживав. Не вживали тривалий довгий час після нього, по-різному йменуючи філософські погляди на буття: «мудрість» (Платон), «перша філософія» (Арістотель), «метафізика» тощо. Вперше слово «онтологія» вжив німецький філософ професор Марбурзького університету **Родольф Гокленій** (1547–

Родольф Гокленій
(1547–1628) – вважають,
що саме він вперше вжив
термін «онтологія»

1628) у своєму філософському словнику, що вийшов друком у 1613 році²¹². Професор Берлінського університету Християн Вольф вперше почав викладати курс під назвою «Онтологія». Саме завдяки його зусиллям «онтології», як самостійні філософські дисципліни, почали поширюватися в той час в усіх університетах світу²¹³.

Що ж таке буття? *Буття* – це все, що існує, суще в цілому. Термін «*суще*» позначає кожну існуючу у світі річ окремо. Це те, що існує частково. Існує, наприклад, людина, тварина, сонце, небо, тому можна сказати, що сонце, небо, людина є сущими, існуючими (онтичним). А коли узяти все суще взагалі, то його слід означувати поняттям буття (онтологічне). Слова «суще» та «існуюче» є, по суті, синонімами, відмінність між ними суто граматична. Окрім слова «існуюче», ми можемо вживати такі його форми, як «існування», «існувати». З'ясуємо також смисл поняття «існування». *Існуванням* називається все розмаїття речей. Ці поняття, які в буденній мові досить часто вживаються як синоніми, в онтології слід розрізнати. Отже, про окрему річ (людину, стіл, стілець)

²¹² Lexicon philosophicum, quo tanquam clave philisophiae fores aperiunter. Fransofurti, 1613.

²¹³ Після Парменіда проблема буття стала однією з найголовніших у філософії. Своє вчення про буття створив Платон, який однак не вживав слова «онтологія», Арістотель також велику увагу приділяв проблемі буття, хоча називав своє вчення просто «мудрість» або «перша філософія». В I ст. до н.е. послідовник Арістотеля Андронік Родоський вирішив упорядкувати і заново переписати увесь корпус трактатів свого вчителя за науковими галузями, які зараз відомі як corpus aristotelicum. Арістотель мав трактати з багатьох галузей знань: фізики, психології тощо. За текстами, що відносилися до фізики, Андронік помістив групу трактатів, де розглядалися проблеми буття і пізнання, і не знайшовши для них адекватного найменування, назвав їх *τά μετὰ τὰ φυσικά* («те, що йде після фізики»). Цей вислів, який спочатку просто вказував на місцезнаходження деяких творів у corpus aristotelicum, залишився у вжитку, давши назву новій галузі знань – «метафізиці» («metaphysika»), вчення про першооснови *буття*; і дійсно, охоплює сферу, що знаходиться ніби «поза фізикою», «вище» від неї. Метафізика в такому розумінні мала вивчати «все, що є», «все, що існує», починаючи від видимих речей і закінчуючи існуванням Бога. Саме так розуміли метафізику у Середньовіччі і на початку Нового часу, зокрема таких поглядів дотримувється Тома Аквінський. Однак із XVII століття метафізика вже не може розглядатися як вчення про буття. Німецький філософ Християн Вольф ділить метафізику на «загальну метафізику» (metaphysica generalis) – загальне вчення про суще, і «спеціальну метафізику» (metaphysica specialis), яка охоплює *космологію* – вчення про світ, *психологію* – вчення про душу і *теологію* – вчення про Бога. Якраз «загальна метафізика» і є тим, що Гокленій назвав «онтологією». По-різному тлумачився і предмет метафізики. Грецькі слова «буття» і «суще» близькі за змістом. Сущє – це те, що існує (наприклад стіл, стілець, людина), а сущє в цілому, «все сущє», називають словом буття. Довгий час онтологія вважалась вченням про буття і про сущє, однак Мартін Гайдегер у своїй книзі «Буття і час» (1927) критикує всю традиційну онтологію і метафізику за те, що вона вивчала «сущє» і не вивчала «буття». Розділ метафізики, що вивчає першооснови пізнання, має назву *епістемологія*, або *гносеологія*.

ми можемо сказати «існує», а про все існуюче (сущє) в цілому – ми говоримо «буття».

Філософія протягом тривалого часу намагалася з'ясувати сутність буття, його фундаментальні властивості та незалежну від людини першооснову всього існуючого, – саме в цьому вбачалась мета онтології. Однак у ХХ столітті уявлення про мету онтології змінилося, що дає філософам підстави говорити про «нову онтологію»²¹⁴. У «критичній онтології» Гартмана, «трансцендентальній онтології» Гусерля, «фундаментальній онтології» Гайдегера, які разом з деякими іншими системами якраз і становлять зміст «нової онтології», всіяко підкреслюється те, що шукачем сутності буття є людина. Тільки вона здатна оперувати такими абстрактними категоріями, як «буття», тільки вона може робити такі широкі узагальнення. Жодне інше сущє: ані тварини, ані предмети на це не здатні, а отже, першооснова всього сущого, яку відкриває людина, залежить від неї самої і буде такою, що описується людськими поняттями і словами. Виходячи з цього, Гайдегер вважає, що онтологія має починатися із дослідження людини, адже саме вона є «найпершим сущим, що підлягає онтологічному опитуванню»²¹⁵. Перед тим, як дослідити буття, стверджував філософ, треба вивчити *того, хто досліджує буття*, тобто нас самих: «Виразна і прозора постановка питання про смисл буття вимагає попередньої адекватної експлікації визначеного сущого (Dasein) в аспекті саме його буття»²¹⁶, – пише Гайдегер. Словом «Dasein»²¹⁷ філософ позначав людину, яку вважав «привілейованим сущим», бо тільки вона «запитує про буття». Якщо буття – це сущє в цілому, то повинне бути щось, що утримує буття, узагальнює все

²¹⁴ «Новою» називають, насамперед «критичну» онтологію Гартмана, побудовану на критиці трансценденталізму Канта. Цей філософ став автором книги «Новий шлях онтології», яка дала назву цілому напрямку (його перу також належить книга «Основи онтології»). З іншого боку, цю назву поширюють чи не на всю онтологію першої половини ХХ ст.

²¹⁵ *Хайдеггер М.* Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997.

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ Німецьке слово «Dasein», придумане ним самим, його можна приблизно перекласти як «тут-буття» («da» – німецький прийменник, що виражає присутність, «sein» – в перекладі означає «буття»). Воно означає «тут-буття», тобто буття, яке найближче до нас, людське буття.

суще. І цим «щось» є людина. Буття є категорією, що формується у розумі людини. Коли вона «забуває буття», втрачає спорідненість із ним, що, на думку Гайдегера, ми спостерігаємо в наш час, то це призводить людину до тривоги і «ностальгії», а буття – до руйнації. Окрім того, що людина є єдиним сущим, яке здатне пізнати буття, вона є також відповідальною за буття, та, власне буття неможливе без людини²¹⁸.

«Запитування про буття», роздуми про його сутність, властивості і першооснови у людини виникають не часто. Традиційно людина занурена у світ повсякденності (буденності), який відволікає її від роздумів про буття. Робота, сон, домашні клопоти не сприяють «запитуванню про буття». Тому онтологія завжди цуралась повсякденності²¹⁹. Від буденності намагається втекти Платон, а для Григорія Сквороди – це «маскарадний габіт», що приховує «істинну натуру». «Людина завжди залишається у буденному і легко визначальному»²²⁰, – вважає Гайдегер, така її природа, хоча повсякденність це не що інше, як «суетність, в якій людина віддаляється від таїни у напрямку до повсякденного, а потім від однієї буденної речі до другої мимо таїни»²²¹. Тому можна стверджувати, що «запитування про буття», роздуми про

Мартін Гайдегер

(1889–1976) –

*найавторитетніший філософ
XX ст. у галузі онтології.*

²¹⁸ Людина, безумовно, є сущим серед сущого, однак проблема її привілейованості, принаймні сумнівна. Західноєвропейській філософії взагалі властиво підносити людину над усім іншим сущим, починаючи від Біблії, яка робить її «володарем природи», і завершуючи філософською антропологією XX століття, однак Dasein, хоча й наділене здатністю запитувати про буття, є обмеженим у своїй здатності вяснити, чи має цю здатність яке-небудь інше суще. Власне, підставою привілейованості є дитяча переконаність у власній виключності, яка ґрунтується на усвідомленні Dasein самого себе і неможливості сказати про самоусвідомлення іншого сущого. Слід зазначити, що «привілейованість» людини як сущого не завжди визнавалась у філософії. Для Арістотеля, наприклад, людина є «річ серед речей».

²¹⁹ Слово «повсякденність» близьке за змістом до індійського поняття «сансара», яке чи не найбільш точно відображає зміст повсякденної вервечки подій, пов'язаних насамперед із матеріальним світом.

²²⁰ *Хайдегер М.* О сущности истины // *Хайдегер М.* Разговор на проселочной дороге. – М., 1991. – С. 22.

²²¹ Там само. – С. 23.

нього виникають, насамперед, як віддалення, «втеча» від повсякденності, як абстрактний роздум.

Поняттям протилежним до буття є категорія «небуття», або «ніщо». Однак небуття по суті своїй неможливе. Якщо ми навіть скажемо: «небуття є», то цим самим використовуємо слово «є» (існує), яке покладає буття. Так вважав філософ Парменід, який у своїй поемі «Про природу» написав: «Ні, ніколи не вимовити цього «не існуюче – існує... не мислиме і не може бути висловленим: є те, що не є»²²².

Що ж до категорій «не існування», «не існуюче», «не суще», які стосуються не всього буття, а тільки якогось конкретного сущого, то вживання цих термінів є цілком легітимним. Якщо ми говоримо про якесь конкретне суще, наприклад, про людину, то її неіснування можливе. Що ж до людини, то її неіснуванням є *смерть*, і саме до цієї теми повсякчас звертається філософія та онтологія. У повсякденному житті людина рідко думає про смерть, тобто про можливість свого неіснування, – повсякденність відволікає від цих роздумів. Однак онтологія і філософія не цураються розмірковувати про не існування людини, а отже, і про смисл та доцільність її існування. Камю вважає, що існування людини має закінчення, а отже, позбавлене сенсу. Вінець усім нашим прагненням – смерть, однак людина для того і є людиною, щоб, усвідомлюючи це, все одно продовжувати жити і робити речі, які з точки зору вічності є абсурдними. Себто людина повинна мати «можливість жити», жити без сенсу. Власне, в кожен момент свого життя людина бореться з неіснуванням, вона добуває засоби для існування, бореться із хворобами і небезпеками і саме в цій боротьбі, в тому, щоб *бути*, стверджувати життя, за яке людина відповідальна, і є смисл її життя. Якби цілі ми не ставили в житті, однак більшу частину свого часу людина витрачає на сон, їжу, заробіток грошей, піклування про здоров'я чи то самої себе, чи то інших людей, чи то всього світу. Це і є «підтримування» буття, а якщо говорити про якісь інші цілі, то їх реалізація можлива тільки при умові, що людина «є», «існує».

²²² Парменід. Про природу// Фрагменти ранніх грецьких філософів. М.: Наука, 1989.– Т.1.– С. 296.

2. Форми життєвого світу людини

За допомогою онтології людина запитує про сутність, властивості і першооснови буття. Все, що існує, суще людина уявляє таким, що наділене сутністю. *Сутність* – це смисл даної речі, те, чим вона є сама по собі, на відміну від інших речей, на відміну від змінних станів предмета. Коли ми запитуємо, вказуючи на предмет: «Що це таке?», або «Чим є даний предмет?», то це означає, що ми запитуємо про сутність. Сутність слід відрізнити від форми. *Форма* (від лат. *forma* – вид, образ) – це спосіб існування, «образ», спосіб організації предмета. Коли людина розпізнає предмет, то вона досягає сутність, хоча досить часто і починає розглядати предмет із форми. Коли ми заходимо у магазин меблів, то бачимо там столи найрізноманітнішої *форми*: круглі, квадратні, прямокутні, з ніжками і без, журнальні, кухонні тощо. Однак, тільки глянувши на предмет, чітко означуємо: «Це стіл». При цьому форма тут не грає ніякої ролі. Так ось, саме те невловиме, що робить даний предмет столом (а це аж ніяк не форма), і називається у філософії *сутністю*.

Людина мала б жити у світі сутностей, який Гусерль назвав «*Lebenswelt*» (від нім. «*життєвий світ*»), проте вона насправді живе у світі наукових понять, об'єктивностей, раціональностей – і це призводить до «кризи європейського людства, науки і філософії». Людина повинна повернутися до «життєвого світу», який є донауковим, первинним відносно науки, світу «безпосередніх очевидностей», котрий є первинно даним у будь-якому досвіді. Життєвий світ – це свідомість, що має смислове наповнення.

Як вказує видатний сучасний філософ і теолог Емеріх Корет, треба відрізнити від деякого космологічного поняття світу: «Ми вживаємо слово «світ» переважно по відношенню до людини і «її світу», її життєвого простору, поля зору, горизонту досвіду і розуміння. Таким чином, від деякого космологічного поняття світу, яке наближено співпадає з тим, що називають також «природою», можна відрізнити деяке антропологічне поняття світу, яке в новітні часи феноменологічно розгорталось і герменевтично витлумачувалось»²²³.

²²³ Корет Э. Основы метафизики: // Пер. с нем. В. Терлецкого (под ред. В.А. Демьянова). – К.: Тандем, 1998.

Філософські суперечки стосувались проблеми, що чому пере-
дує: сутність існуванню чи існування сутності. Наприклад, Платон
вважав, що первинною є сутність речі, а тоді вже і сама річ. Світ
сутностей існував вічно, а світ речей бог Деміург створив,
користуючись як взірцем світом ідей (сутностей). Однак у XX сто-
літті цей погляд починає переосмислюватись. Сартр вважає нав-
паки: існування предмета передує сутності, а Гайдегер узагалі за-
питував, «в силу якої долі... постає це ділення буття на *esse*
essentiae і *esse existentiae*», тобто на існування і сутність. «Сутнісне
бачення», тобто здатність сприймати буття як світ сутностей є суто
людською властивістю, а не властивістю предмета. Таким чином,
«новітня онтологія» поступово позбавляється від уявлення про
сутність, першооснову та властивості буття, як незалежні від лю-
дини, називаючи такі погляди «есенціалізмом»²²⁴. Людина від-
повідальна за буття, а отже, воно залежить від її уявлень і мис-
лення, а це означає, що різні типи мислення, різні світогляди приз-
водять до різних онтологічних припущень, кожне з яких має сенс.

3. Властивості буття

Кожен предмет має свої властивості, наприклад, колір, смак, фор-
му тощо. Однак, які саме властивості має буття, тобто все, що існує?
Це досить складне питання, однак онтологія зухвало береться за йо-
го вирішення. Питання про властивості, або, як іще кажуть, про «ка-
тегорії», «категоріальні визначення», буття постало вперше у твор-
чості ще засновника онтології Парменіда.

1. *Темпоральність*. Чи не найфундаментальнішою властивістю
буття Гайдегер вважав *час*²²⁵ та й, взагалі, саме буття є здійсненням,
відбуванням. Властивість свідомості сприймати буття у часі назива-
ється *темпоральністю*. Темпоральність породжується *змінністю*,
плинністю, або *минуцністю* суцього. Про суще ми говоримо «було»,
«є», «буде», підкреслюючи його минуцність, тобто здатність «коли-
ватися» між буттям і небуттям. Однак, хоча суще є минушим, бут-
тя, якщо його розглядати як суще в цілому, є *вічним*, тобто таким,
що завжди було, є і буде.

²²⁴ Від лат. «*essentia*» – «сутність».

²²⁵ *Хайдегер М.* Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997.

2. *Просторовість*. Наступною важливою властивістю буття є *протяжність*, яка породжує уявлення про *простір*. Ми сприймаємо суще переважно як розташоване у просторі, як таке, що має місце розташування. Саме ці дві властивості буття – простір і час Кант вважав основою людського світосприйняття. На його думку, час так само, як і простір – це трансцендентальні апіорні структури нашої свідомості, а не властивості дійсності. Як би там не було, очевидним є те, що моделювання буття у категоріях вічності, плинності, просторовості, часовості пов'язане із людиною.

3. *Множинність*. Буття не є одиничним, воно є множинним. Свого часу ця теза стала приводом для суперечки між філософами Елейської школи та прихильниками Геракліта. Парменід та його послідовники, на відміну від Геракліта, вважали, що множинність буття – це ілюзія.

4. *Розмаїтість*. Буття не є однорідним, воно розмаїте. Це положення знову ж таки критикував Парменід і його послідовники. Однак буття видається нам саме таким.

5. *Рух*. Буття весь час змінюється. Починаючи із з Парменіда, який вважав, що буття є єдиним, однорідним і нерухомим, якою і повинна бути субстанція, філософи намагаються розв'язати проблеми: чи є буття нерухомим чи рухомим (стійким), чи є воно однорідним чи різноманітним. Сам Парменід вважав буття нерухомим, єдиним і однорідним, а рух, розмаїтість і множинність – ілюзією нашої свідомості, однак інші мислителі міркували інакше, наприклад, Аврелій Августин вважав, що різні рівні буття порізному відносяться до тривалості і плинності. Божественне є вічне, а земне, матеріальне – таким, що існує в часі.

6. *Можливість та дійсність*. Арістотель вважав, що існує буття як *можливість* (лат. *potentia*) і буття як *дійсність* (лат. *actus*). Наприклад, глина – це буття як можливість глечика. Сам глечик – це буття як дійсність, дитина – це одночасно буття як дійсність і як можливість дорослої людини. Інколи з однієї і тієї ж можливості може виникнути, як дійсність, так і її протилежність: «...у можливості одне й теж може бути разом [обома] протилежностями, – пише Арістотель у своїй «Метафізиці», – в дійсності – ні». Наприклад, зі студента, який є можливістю

фахівця, може вийти хороший спеціаліст, а може – некомпетентна людина.

7. *Феноменальність* та *трансцендентність*. Буття також може виступати перед нами у формі феноменального та трансцендентного буття. Буття, яке людина може бачити перед собою, називається *феноменальним буттям*. *Феноменальне* – це *наявне*, фактичне, видиме буття. «*Феномен*» у перекладі з латинського (phenomenon) означає «явище», тобто те, що «являється», показує себе нам. Однак існує таке буття, що «не хоче» показуватись, «приховується». Ось це невидиме, приховане буття називається *трансцендентним* (від латинського transcendere – «переступати»), таким, що знаходиться поза межами видимого. Чи не найкраще смисл трансцендентного буття розкрив Сковорода. Трансцендентне український філософ називав «невидимою натурою» буття: «Весь мир, – пише він, – состоит из двоих натур: одна видимая, другая невидимая. Видимая называется тварь, а невидимая – Бог. Сия невидимая натура, или Бог, есть и будет. Как же ему не досадно, если мы смотря на перемьну тлѣнныя природы, пугаемся»²²⁶. В історії філософії трансцендентними вважали різні речі. У фрагментах, що залишилися від твору Геракліта «Про природу», ми знаходимо вислів «Природа (fvsi~) приховуватись полюбляє», що вказує на трансцендентність, прихованість «фізису», тобто першооснови світу. Парменід, засновник вчення про буття, також вважав його прихованим за видимістю світу. Платон, фактично продовжуючи цю думку, вказує на прихованість світу ідей за оболонкою матерії. Згодом трансцендентними вважали «світову душу», «світову волю», Бога тощо. Сковорода вважав «невидимими» дух, душу, Бога та прихований смисл у Біблії. Однак, яким би не було змістове наповнення трансцендентного, важливе не наповнення, а сам акт *трансцендентування*, «переступання» межі видимого і проникнення у приховане, оскільки саме такий акт трансцендентування є основою філософування.

8. *Ідеальність* та *матеріальність*. Те з існуючого, що не можна ні відчутти на дотик, ні спробувати на смак, ні побачити, ні взагалі зафіксувати якимось фізичним приладом, називається ідеальним

²²⁶ Сковорода Г. Наркис. Разглагол о том: узнай себе // Сковорода Г. Твори в 2-х томах. – К., 1961. – Т. 1. – С. 57.

буттям, або ідеєю. Наприклад, ідеальним буттям є людська думка. *Ідеальність* також є однією із найважливіших властивостей буття. Те, що фіксується фізичними приладами, називається *матеріальним буттям*, або *матерією*. Матеріальними є стіл, стілець, людське тіло тощо, а відповідну властивість буття називають *матеріальністю*. Зазначимо, що ці визначення досить умовні, і мають за мету тільки наштотувати на розуміння. Посилання на «фізичні прилади» у філософії некоректні, однак матеріальне та ідеальне досить чітко фіксуються і відділяються нашою свідомістю одне від одного.

4. Типи онтології

Однією із головних у філософії взагалі і онтології зокрема є проблема субстанції. Нагадаємо, що у філософії субстанцією (лат. *substantia*) називають першооснову, те, з чого все походить, а воно саме не походить ні від чого.

Філософію, яка визнає субстанцією (першоосною) щось матеріальне, інколи називають *матеріалізмом*, або *реалізмом*. Прикладами матеріалізму може слугувати філософія Фюрбаха, Маркса й ін.

Філософію, що визнає субстанцією щось ідеальне, називають *ідеалізмом*, або *спіритуалізмом* (наприклад, філософія Платона, Гегеля тощо).

Ідеалізм інколи також поділяють на *суб'єктивний*, який визнає першоосною щось суб'єктивне (суб'єктивним ідеалізмом є філософія Берклі або Фіхте, яка вважає весь світ продуктом людської свідомості), та *об'єктивний*, який визнає першоосною Бога, Абсолютний Дух, Світову Волю, світ ідей тощо, тобто щось ідеальне, хоча й об'єктивне?

Онтологію, яка визнає єдину першооснову, називають *монізмом*. Монізмами є філософські погляди досократиків, Спінози, Гегеля тощо.

Філософію, яка визнає дві першооснови – й матеріальну, й ідеальну (природу і свідомість), – називають *дуалізмом* (яскравий приклад дуалізму – філософія Декарта, багато вчених вважають також дуалізмом філософії Платона), а філософію, яка визнає багато першооснов, називають *плюралізмом* (наприклад, філософію Ляйбніца).

5. Космос, природа, Бог. Онтологія і теологія

Частина суцього, яка уявляється людині впорядкованою, стрункою і гармонійною, називається *космосом* (від гр. *κόσμος* – «впорядкованість», «порядок», «світобудова»), невпорядкований регіон суцього називають *хаосом* (від. гр. *σάος* – «первинний безформний стан світу», «похмура безодня», «безкінечний простір»). На людському переконанні, що суще має якийсь порядок, якісь закони, які можна дослідити, ґрунтується уявлення про *природу* – довкілля людини, в якому діють якісь закони (закони природи). Впорядкованість, гармонійність космосу і природи надихали людину на переконання в існуванні розумної субстанції, яка облаштовує буття. Таким чином в онтологію потрапляє ідея Бога, який у різних філософських вченнях мав різний онтологічний статус. Бог – майстер, що виробляє з матерії речі (Платон), Бог – творець космосу (Біблія), Бог – саме буття (Тома Аквінський), Бог – те, що народжує відчуття (Берклі) й ін. Таким чином, говорять, що буття може бути *сакральним* і *профаним*. Сакральне – це те буття, якому надається атрибут божественності, святості. Ці поняття тісно пов'язані з поняттями *природного* і *надприродного*. Надприродне – це те, що існує поза природою, вище за неї і впорядковане її.

«Питання про буття послідовно веде до питання про Бога, – пише Корет. – Це усвідомлювала вже грецька філософія... Платон, Арістотель, а також Плотін й інші тим більше намагалися досягти думкою найвищої божественної основи буття... апологети и отці церкви, Августин, пізніше Ансельм, Тома Аквінський и вся схоластика Середньовіччя прагнула до філософського пізнання Бога...»²²⁷. Отже, філософія і теологія (вчення про божественне) – тісно пов'язані, однак, продовжує автор: «з XVIII й ще більше в XIX столітті проти цього протестує атеїзм. Якщо Ніцше, а вслід за ним також Гайдегер, а сьогодні і багато хто інший, проголошують «кінець метафізики», то головний мотив цього лозунгу найчастіше знаходиться... у вченні про Бога (теології)»²²⁸.

Така розбіжність поглядів надихає на спробу розібратися, чи є у філософії місце для Бога. На наш погляд, «філософський Бог»

²²⁷ Корет Э. Основы метафизики // Пер. с нем. В. Терлецкого (под ред. В.А. Демьянова). – К.: Тандем, 1998.

²²⁸ Там само.

має право на існування тільки тоді, коли він не є інструментом для пояснення того, що пояснити розумом не вдалося.

6. Спроба подолання онтології у філософії постмодернізму

У сучасній постмодерністській філософії здійснена спроба подолання онтології («онтоцентризму»), тобто спроба відкинути онтологію взагалі. Як уже зазначалось, постмодерністи фіксують тотальну «семіотизацію («симуляцію») сучасного світу, тобто потужне розширення знаково-символічної сфери. Багато хто з постмодерністів визнають цю сферу єдиною і самодостатньою реальністю. Таким чином, у постмодернізмі або ж відкидається поняття «буття», замінюючись знакам, або, принаймні, заперечується його тлумачення як «присутності», «наявності» чогось поза знаками. Отже, якщо буття не існує, а існують тільки знаки і символи, то втрачає смисл будь-яка онтологія. Існує тільки безмежний, нескінченний текст, а не якийсь там буття – стверджують постмодерністи.

На відміну від аналітичної філософії, герменевтики й інших філософських учень, постмодерністи стверджують, що в цьому тексті «*те, що означає*» (signans), тобто знаки, можуть бути і є «пустими», тобто такими, що не відповідають «означуваному» (signatum)²²⁹. Цей текст є рухомим, але знову ж таки не під дією того, що він означає, а, як стверджують постмодерністи, семіосфера володіє внутрішнім саморухом – «*хорою*»²³⁰.

У постмодерністській філософії втрачають смисл категорії, які фіксують властивості буття, адже такі поняття, як природа тощо, передумовлюють певну впорядкованість буття. Але, як уже зазначалось, «*постмодерністська чуттєвість*» проголошує світ «хаотичним і розмаїтим», а отже, заперечує намагання онтології знайти у світі першопричину («*теоцентризм*»), причинність взагалі («*клінійний детермінізм*») чи всезагальну мету («*теолеоцентризм*»). Якщо в дійсності і виникає час від часу якийсь порядок, то це відбувається завдяки самоорганізації систем, а не якійсь зовнішній причині.

²²⁹ Терміни «*те, що означає*» і «*означуване*» є головними у «семіотіці» – науці, яка вивчає різні знакові системи.

²³⁰ Поняття «хора» (гр. χορη) належить Платону і означає буття, «що вічно рухається, виникає в одному місті і знову з нього виникає» (Тімей). Однак у постмодернізмі цей термін означає не саморух буття, а саморух знакової сфери.

Однак, як ми вже писали, в найсучаснішій філософії спостерігається переосмислення постмодернізму у межах «неокласицизму», який намагається «повернути втрачене значення», тобто відновити зв'язок між знаком та означуваним, а це, зрештою, має, на наш погляд, привести і до «воскресіння» буття.

Питання до семінарського заняття

1. Людина і буття.
2. Форми життєвого світу людини.
3. Властивості буття.
4. Типи онтології.
5. Космос, природа, Бог. Онтологія і теологія.
6. Спроба «подолання» онтології у філософії постмодернізму.

Завдання, вправи, тести

1. Вставте пропущені слова

Суще – це те, що
 Буття – це ... в цілому.
 Буття є категорія, якою може оперувати тільки

2. Довопніть пару властивостей буття

просторовість	...	
феноменальні	...	
суть		матеріальн
...		ість
однорідність
...	...	єдиність
можливість
...	...	спокій

3. З'єднайте лінією речення у лівому стовпчику, із відповідним йому словом у правому

Філософія, яка визнає субстанцією щось матеріальне	дуалізм
Філософія, яка визнає субстанцією щось ідеальне	ідеалізм
Філософія, яка визнає одну субстанцію	плюралізм
Філософія, яка визнає дві субстанції	матеріалізм
Філософія, яка визнає багато субстанцій	монізм

4. Вставте пропущені слова

Частина сушого, яка уявляється людині впорядкованою, стрункою і гармонійною, називається ... , невпорядкований регіон сушого називають На людському переконанні, що суще має якийсь порядок, якісь закони, які можна дослідити, ґрунтуються уявлення про ... – довкілля людини, в якому діють якісь закони. ... – це те буття, якому надається атрибут божественності, святості. ... – це те, що існує поза природою, вище від неї і впорядковує її.

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Граничною філософською категорією є:

- а) сутність;
- б) субстанція;
- в) буття;
- г) матерія;
- д) свідомість.

2. Те, що можна поспробувати на дотик, смак, чи зафіксувати якимось фізичними приладами, називається:

- а) свідомість;
- б) матерія;
- в) сутність;
- г) Дух;
- д) душа.

3. Наші думки є:

- а) не сущими;
- б) матеріальними;
- в) неіснуючими;
- г) ідеальними;
- д) ірраціональними.

4. Філософським синонімом слова «першооснова» є слово:

- а) матерія;
- б) сутність;
- в) субстанція;
- г) ідея;
- д) душа.

5. Засновником онтології є:

- а) Арістотель;
- б) Гайдегер;
- в) Парменід;
- г) Платон;
- д) Геракліт.

Література:

1. Корет Є. Оновы метафизики.– М., 1998.
2. Хайдеггер М. Введение в метафизику.– СПб, 1998.
3. Хайдеггер М. Бытие и время.– М., 1997.
4. Хайдеггер М. Время и бытие.– М., 1993.

ЛЕКЦІЯ 8. ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ

Філософію пізнання поділяють на:

- а) *феноменологію*, яка вивчає механізми пізнання, будову і властивості людської духовності, які дають змогу пізнавати дійсність;
- а) *гносеологію*, яка вивчає процес пізнання;
- б) *епістемологію*, яка вивчає результат пізнання, тобто *знання*;
- в) *методологію*, яка вивчає способи (методи) пізнання.

1. Феноменологія

Серед усього суцього є суще, наділене особливою здатністю – пізнавати інше суще та самого себе, тобто *духовністю*. Цим суцщим є людина. Духовність, або психіка (від. гр. $\psi\chi\kappa\alpha$) – це світ понять, суджень, образів, думок, почуттів, переживань, фантазій і мрій людини. Якою саме є ця духовність, тобто ці думки, образи, почуття і мрії? В чому відмінність духовності від усього іншого суцього? Якими є її головні особливості?

Насамперед зазначимо, що духовність має здатність, як у дзеркалі відбивати дійсність, однак це дзеркало не є абсолютно точним. Філософ-неокантіанець Кассіерер називав «наївною теорією відобра-

ження» концепцію, згідно з якою образ у духовності відповідає образу у дійсності. Як показав ще Кант, «внутрішні образи», що відображаються у духовності, відрізняються від предметів «самих по собі». По-перше, копії предметів не можуть бути точними, по-друге, предмети в духовності перетворюються у знаки, символи і слова²³¹, витворюючи тим самим складний і різноманітний знаково-символічний зміст людської духовності, по-третє, духовність сама може вибудовувати образи, проекти, закони, судження, яких немає в дійсності, цим самим добудовуючи (компенсуючи) дійсність до того стану, якого їй хочеться.

Особливе значення для духовності мають слова, які людина може об'єднувати в знаково-символічну систему – мову, а потім передавати їх іншим людям, які на основі засвоєння одних і тих самих мов отримують змогу обмінюватися змістом духовності. А окрема людина має змогу «інтеріоризувати» мову, тобто «повернути» її в духовність і почати «мислити словами». Гайдегер вва-

Едмунд Гусерль

(1859–1938) –

найвидатніший дослідник
людської свідомості XIX –
поч. XX ст.

жав, що мова – це середовище, в якому розгортається людське буття, вона є «дім буття», «оселя», в якій людина проживає, яка впливає на саме людське життя, великою мірою визначаючи його.

Духовність осягає свою обмеженість і пізнає у знаково-символічній формі тільки те, що може бути їй доступне, тільки те, що залучене до її духовно-практичного горизонту, тому «нова онтологія», про яку вже йшлося («критична онтологія» Гартмана, «феноменологічна онтологія» Гусерля, «фундаментальна онтологія» Гайдегера, «онтологічна герменевтика» Гадамера, «феноменологія сприйняття» Мерло-Понті тощо) відмежовується від

²³¹ *Знак* – це образ із фіксованим значенням, *символ* – образ із нефіксованим значенням, тобто можливість наповнити його багатьма предметами. Зрештою, *слова* – це теж знаки і символи, які позначають дійсність та внутрішні переживання і можуть передавати їх іншим людям.

постановки питання про існування чогось «поза духовністю», оскільки про те, що існує поза нею, не можна сказати нічого, навіть того, що воно існує.

Духовність – це ідеальне в людині і, з огляду на це, питання «первинності» ідеального чи матеріального втрачає сенс. Ще у першій половині ХХ століття Гусерль, довів, що питання про первинність духовного чи матеріального не є коректним саме по собі. Духовність і світ не можна мислити поза їх протиставленням. Ідеальне можливе тільки тоді, коли існує матеріальне, а матеріальне – коли існує ідеальне. Та й узагалі їх не можна визначити інакше, як через свою протилежність («матеріальне – це не ідеальне», а «ідеальне – це не матеріальне»).

Далі ми розглянемо сутність, властивості і будову духовності. Розділ філософії, який вивчає сутність, будову і властивості свідомості, називається філософією свідомості, або ще завдяки працям Гусерля, який на початку ХХ століття створив найпотужніше за всю історію філософії вчення про свідомість, цей розділ називають *феноменологією*.

1. *Інтенціональність* (від лат. *intentio* – направленість, устремління, увага). На думку Гусерля, духовність є завжди направленою на щось, тобто «пустою» бути не може. «Чистої» духовності не існує, адже в кожному мить нашого життя ми маємо усвідомлення «чогось»: аудиторії, столу, книги, іншої людини тощо. Весь світ, таким чином, постає як зміст інтенціональності, інтенціональний відповідник буття. Це головна властивість людської духовності, однак не остання. Як уже зазначалося, вона може бути інтенціонально-спрямованою на феноменальне, дійсне буття (наприклад, на парту чи книгу), а може бути спрямованою на саму себе. Спрямованість психіки на дослідження власного функціонування, тобто на саму себе, називається *рефлексією*, а той пласт духовності, який містить досвід і матеріал, отриманий внаслідок рефлексії, називається *самосвідомістю*.

2. *Чуття*, або *сенсорність* (від лат. *sensatio* – «відчуття») – здатність духовності пізнавати дійсність та саму себе за допомогою слуху, нюху, зору, дотику тощо при безпосередньому впливові на рецептори, яка поділяється на:

а) *перцепцію* (від лат. *perception*) – здатність сприймати навколишній світ, довкілля, дійсність.

б) *анперцепцію* – здатність сприймати внутрішні, притаманні самій людині сигнали, імпульси, що інформують людину про стан її організму тощо.

3. *Сприймання* – здатність людської духовності виділяти окремі предмети з навколишньої дійсності та усвідомлення їх цілісності.

4. *Сутнісне бачення* – здатність усвідомлювати сутності предметів, їх смисл, їх ідею.

5. *Мислення* – механізм духовності, що володіє здатністю перетворювати те, що в ній знаходиться на основі певних, притаманних усім людям законів та закономірностей (їх вивчає такий розділ філософії, як *логіка*), встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, тобто відшукувати причини певних явищ і подій або, навпаки, передбачати, до яких наслідків вони приведуть, робити ті чи інші висновки. Наприклад, коли ми розв'язуємо математичну задачу, то використовуємо переважно мислення.

6. *Інтуїція* (від лат. *intueri* – зосереджено вдивлятися) – механізм духовності, що володіє здатністю безпосередньо, без логічних міркувань розуміти речі і доходити до істин. Інтуїція – явище загадкове. Як може людина, наприклад, точно передбачити політичну подію чи результат спортивної гри без якихось логічних розмірковувань, достеменно з'ясувати важко. Дехто із філософів, як, наприклад, Спіноза, вважали інтуїцію головним інструментом пізнання, а дехто – і «божественним» витвором. Велике значення інтуїції надавав також Бергсон та інші мислителі. Дехто з істориків філософії навіть уживав термін «інтуїтивізм», позначаючи ним окремих напрям у філософії. Напевно, інтуїція є тим же самим логічним міркуванням, але «проваленим» (повністю або частково) у несвідому сферу духовності.

7. *Воля* – механізм духовності людини, що спонукає її вдаватися до тих чи інших вчинків, у тім числі й до пізнання світу. Аврелій Августин, «першовідкривач» волі, вважав її незалежною і такою, що є істинною причиною добрих або злих вчинків.

8. *Пам'ять* – механізм духовності, що відповідає за збереження інформації та емоційних станів.

9. *Уява* – здатність духовності витворювати поняття, образи і події, яких у дійсності немає, хоча можуть бути, наприклад, колись і десь все-таки існували.

10. *Фантазія* – здатність свідомості витворювати поняття, образи і події, яких у дійсності немає і не можуть бути (наприклад, образи різних фантастичних істот).

11. *Емоції* – внутрішні переживання людини, що супроводжують процеси пізнання і виражаються у таких станах, як задоволення, незадоволення, гнів, радість, смуток. Довготривалі емоції називають *почуттями*. Наприклад, коли нас засмутила якась людина – це короткотривала емоція, а коли ми відчуваємо любов чи зневагу до людини – то це почуття.

Інколи філософи комбінують кілька механізмів, даючи їм спільну назву. Таким способом виділяють: *розмисел (інтелект)* – властивість, яка об'єднує *мислення, чуття і волю* (на думку Канта, розмисел (нім. *Verstand*, рос. «рассудок») – це те, що працює зі сферою досвіду і не намагається проникнути у речі йому недосяжні, де він не має під собою стійкого ґрунту (наприклад, під час розмірковувань про Бога тощо), тобто фактично розмисел виключає інтуїцію) та *розум* – властивість, яка об'єднує розмисел із інтуїцією (як вважав Кант, саме розум (*Vernunft*) постійно намагається вийти за власні межі й осягнути те, що йому непідвладне, Кант також ділить розум на *чистий* (мислення, чуття, інтуїція), тобто той, що пізнає світ, та *практичний*, тобто такий, що регулює вчинки на основі моралі).

Інколи використовують також поняття *душа і Дух*²³². Поняття «душа» розуміли по-різному: починаючи від ототожнення її з «розумом» (антична філософія) і закінчуючи ототожненням її з духовністю. «Дух», за вченнями середньовічних філософів, – це те, що є в людині від Бога («іскра Божа»), а у філософії Шелера духу надається ще одна властивість – сприймати сутності предметів.

Духовність людини, якщо її розглядати в певний фіксований період часу, як вказував Фройд, складається з двох частин: *свідомого* – тих образів, які на даний час «завантажені» в нашу духовну сферу, й *несвідомого* – того, що в духовності присутне, але ми

²³² Про відмінність цих понять ми говорили у зав'язку із філософією Філона Александрійського.

його в даний момент не досягаємо чи й взагалі не можемо досягнути (наприклад, воно зберігається в пам'яті²³³).

Якщо ж проаналізувати духовність у динамічному плані, то вона має чотири рівні: «несвідомий», «передсвідомий», «свідомий», «надсвідомий».

«Свідоме» – це пізнане, яке в даний момент є актуальним змістом людської духовності, наприклад, ця сторінка, яку ми читаємо і якою зараз заповнена наша психіка.

«Передсвідоме» – це пізнане, яке не є в даний момент актуальним змістом духовності, хоча зусиллям самої духовності може ним стати. Наприклад, вірші, які ви вивчали в школі в даний момент є передсвідомими, тобто ними не наповнена наша духовність, хоча зусиллями пам'яті вони можуть бути повернуті до актуального змісту духовності.

«Несвідоме» – це пізнане, яке не є актуальним змістом духовності і ніколи не може таким стати, хоча й впливає на нього. Наприклад, несвідомими є людські інстинкти (сексуальний, агресивний). Свідомість зумовлена історично і змінюється під дією історичних чинників. На думку Фрейда, автора вчення про несвідому сферу психіки, поле людської свідомості розширюється в процесі історичного розвитку, витісняючи собою підсвідомість. Зрештою, в духовності є ще одна сфера, яку називають «надсвідомим».

«Надсвідоме» – це настанови, правила і норми і правила культури, які знаходяться ніби «над» свідомістю зовні, однак, будучи сприйняті, інтеріоризовані у духовність «спускаються» до рівня несвідомого, стають надбанням індивідуальної духовності, керують поведінкою людини і придушують несвідомі імпульси.

Окрім властивостей і рівнів виділяють три сфери свідомості:

а) *пізнавальну* – це та частина людської свідомості, за допомогою якої людина пізнає світ;

б) *емоційну* – світ людських емоцій (радість, тривога, переживання тощо).

в) *мотиваційно-вольову* – це сфера, за допомогою якої людина здійснює і регулює свою поведінку.

²³³ Термін «несвідоме» не слід плутати з терміном «позасвідоме», хоча інколи вони й живаються як синоніми. Позасвідоме – це те, що знаходиться поза духовністю взагалі.

Свідомість людини формується великою мірою під впливом практики. Завдяки практиці у свідомості людини відкладаються ті чи інші уявлення, способи діяльності тощо. Практика може бути *репродуктивною* («використовуючою»), тобто такою, при якій людина просто користується набутими нею або кимось іншим способами діяльності, та *інноваційно-творчою* – такою, коли людина відкриває щось нове. Завдяки практиці людина здобуває *досвід* – набуті знання, вміння та навички діяльності. Саме завдяки інноваційно-творчій практиці духовність людини збагачується новим змістом. Філософська і наукова дисципліна, яка вивчає вплив практики на духовність та способи використання знань на практиці, називається *праксеологією*.

Для сучасної феноменології дискусійним залишаються питання про те, які з властивостей, рівнів та сфер духовності є вродженими, а які набуваються в процесі життя.

2. Гносеологія

Термін «гносеологія» походить від гр. $gn^{\wedge}si\sim$ – «пізнання» та гр. $Izgo\sim$ – «розум», «вчення», «слово». Отже, як саме протікає процес пізнання? Спочатку свідомість має чітко відділити те, що вона намагається пізнати від того, хто намагається пізнати. Тобто *об'єкт* – те, на що спрямована свідомість і *суб'єкт* – того, хто пізнає, а отже, чітко відділити знання суб'єктивне (вибудоване всередині свідомості) й об'єктивне (прирівняне до дійсності), хоча сам суб'єкт може пізнавати власні (суб'єктивні враження), створюючи тим самим так звану «суб'єкт-суб'єктну» пізнавальну ситуацію.

Класична гносеологія вважає, що пізнання починається із *чуття* – сприйняття предметів чи внутрішніх станів людини зором, слухом, дотиком чи іншим «фізичним» способом. Згодом матеріал чуття ми починаємо обробляти за допомогою *мислення*, здійснюючи операції, такі, як аналіз, синтез, порівняння й ін. (їх вивчає логіка). Отже, говорять, що пізнання може бути *чуттєвим* і *раціональним*, тобто таким, що використовує або чуття, або мислення.

Пізнання може бути залежним від досвіду, або *емпіричним*, і незалежним від досвіду – *теоретичним*. Наприклад, коли біолог

спостерігає поведінку тварин, роблячи якісь узагальнення, то це є емпіричне пізнання, а коли фізик-теоретик чи математик виводить якусь формулу, то таке знання є теоретичне.

Слід зазначити, що емпіричне пізнання, так само як і теоретичне, використовує і чуттєву і раціональну форму пізнання. Теоретичне пізнання ґрунтується на властивості свідомості формувати самостійні, внутрішні утворення і використовує переважно мислення.

Той чи інший об'єкт, так само як і суб'єкт, можуть досягатися безпосередньо *без використання мислення*, за допомогою *інтуїції*, або опосередковано – за допомогою мислення. Безпосереднє пізнання називається *іrrраціональним*, «вчуваючим», а інколи, якщо воно спрямоване на досягнення Бога – *містичним*. Опосередковане пізнання називають *інтелектуальним*, або *інтелігібельним*.

Пізнання, в якому людина знаходить або створює щось таке, чого не було до неї, називається *творчим пізнанням*. Творчість може бути науковою або ненауковою. Наприклад, створення поеми, картини, філософського вчення – ненаукова творчість. Вона може використовувати як раціональну форму пізнання, так й чуттєву, іrrраціональну, містичну (наприклад, при створенні віршів і малюванні картин). Наукова творчість, яка спрямована на відкриття та пояснення чогось нового, незалежно від того, якою є ця наука (фізика, хімія чи психологія), підлягає певній послідовності операцій, так званій «логіці наукового дослідження». Спочатку перед науковцем постає *проблема*, тобто нестача знань, про якийсь об'єкт, явище природи чи психологічну властивість особистості. Проблема досить часто полягає у нездатності пояснити чи описати дане явище. До проблем призводять нові нікому не відомі *факти*, які цілеспрямовано чи випадково відкриває науковець. Потім він робить припущення, яке в науці називається *гіпотезою*. Гіпотеза – це ще не достовірне знання, яке пояснює невідоме явище, це лише знання, достовірність якого треба перевірити. Подальші зусилля науковця спрямовані на перевірку гіпотези за допомогою експериментів і теоретичних даних. У результаті чого гіпотеза або підтверджується, або спростовується. Якщо гіпотезу було спростовано, то для пояснення факту слід перевірити іншу гіпотезу. Підтверджені гіпотези стають надбанням *фактичного знання*. Для того, щоб пояснити не один частковий, а низку фактів, створюється *теорія*, метою якої

є пояснити на основі якомога меншого числа тверджень якомога більше число явищ. Більш вищими щаблями узагальнення знань є *наукова ідея*, яка може об'єднувати кілька наукових теорій, а також *наукове вчення*, яке об'єднує на якійсь спільній основі кілька ідей, і *науковий напрям*, який знову ж таки на основі інтересу, зацікавлення, може об'єднувати кілька, інколи навіть суперечливих, вчень.

3. Епістемологія

Ось таким у найзагальніших рисах виглядає *процес* пізнання. Тепер скажемо декілька слів про *результат* пізнання.

Результат пізнання називається *знанням*, а теорія знання називається *епістемологією*. Термін «епістемологія» (від гр. *epist/mh* – знання, наукове знання та *logos* – розум, вчення, слово) був запропонований у XIX ст. шотландським філософом **Джеймсом Фредеріком Фер'є** (1808–1864) у його книзі «Основи метафізики» (1854 р.), де філософія поділяється ним на онтологію (вчення про буття) і епістемологію (вчення про знання). Протягом тривалого часу терміни «епістемологія» та «гносеологія» вживались як синоніми, однак у наш час їх розрізняють. Отже, яким саме є людське знання, які є його види, типи, рівні? На ці й інші питання намагається знайти відповідь епістемологія.

Насамперед знання, в залежності від того, яким чином воно було здобуте і який воно має характер, може бути кількох *рівнів*:

1. *Віра*. Якщо у свідомості людини, незалежно, як сформувалися ті чи інші переконання, які ніяк не доведені, то таке знання називається *вірою*. З вірою ми маємо справу протягом усього свого життя, і багато разів на день. Наприклад, їдучи на заняття до університету, ми віримо в те, що даний університет ще існує. Якби ми почали свою думку перевіряти експериментально або теоретично, то ніколи б туди не приїхали. Віра буває двох типів:

а) *гносеологічною* («епістемною») – вірою, при якій науковець, філософ чи інша людина приймає ті чи інші твердження без доказу, «на віру», як очевидні (наприклад, аксіоми у геометрії Евкліда, чи віра у детермінізм природи (тобто в те, що існують вічні і незмінні закони природи, які науковець повинен відкрити).

б) *релігійною* – при якій людина приймає ті чи інші твердження щодо сфери надприродного, божественного, святого без

доказу і перевірки, причому не допускає сумніву у них (наприклад, у існування Бога)²³⁴.

2. *Гадка* (доксичне знання). Рівень знання, при яких людина не просто сліпо вірить в ті чи інші речі, а просто висуває припущення, називається *гадкою*, або *доксичним* знанням (від гр. δῖχα – гадка).

3. *Дискурсивне* («епістемне») знання. Це знання, яке намагається бути обґрунтованим раціонально чи експериментально, наприклад, наукове знання, або аргументи, які висуває суддя чи адвокат у суді.

4. «*Софійне*» знання («*мудрість*»). Найвищий тип знання, здобутих не тільки припущеннями і доказами, але й усім людським єством (інтуїцією волею й ін.). Це філософське знання. Софійне знання виходить за межі наукового, оскільки це є знання смислу життя, добра і зла тощо, тобто відповідає на питання, які наука навіть не ставить.

Результат пізнання досить часто називають *істиною*. Однак звернемо особливу увагу на те, що філософське і наукове знання – це не одне і те ж, а отже, не однаковою є і природа філософської та наукової істини. *Істина наукова* (монологічна, «епістемна») – це відповідність мислимого дійсному, тобто суб'єктивного об'єктивному²³⁵. Науковець не претендує на *абсолютну* істину, тобто, таку, яка не може бути визнаною *хибною*, він усвідомлює, що його істина *відносна*, і абсолютної істини, тобто такої, що пояснить всі явища природи, досягти неможливо. *Філософська істина* (гр. #1/qeia²³⁶) – це знання про першооснови буття, смисл людського життя, добро й зло тощо; з огляду на такий її характер вона може претендувати на абсолютність. Філософської істини, на відміну від наукової, досягти можна. Чимало філософів минулого визнавали принципову досяжність філософської істини, хоча й заперечували можливість охопити всю її повноту. «Між ними і мною

²³⁴ Деякі іноземні мови для позначення цих двох типів віри користуються різними словами. Наприклад, в англійській мові є два слова *believe*, яке позначає гносеологічну віру і *faith*, яке позначає віру релігійну. В українській мові, для позначення гносеологічної віри було б доцільно використовувати слово «віра», а для позначення релігійних переконань – «вірування».

²³⁵ Невідповідність мислимого дійсності називається хибністю (помилковістю).

²³⁶ *Еп. іон.* #1hqejh і #1hqyh, *дор.* #1=qeia і #1=qea.

(філософами платонівської академії) поки що немає іншої різниці, – писав, для прикладу, Аврелій Августин, – окрім наступної: їм здалося правильним, що істину знайти не можна, а мені здається правильним, що її можна знайти»²³⁷.

Філософія, як уже підкреслювалось, – не наука. Це усвідомлення існувало ще в древній Греції. Філософ Геракліт, наприклад, стверджував, що «багато знати – це ще не означає бути мудрим», однак у філософії минулого були й спроби перетворити філософію в науку (наприклад, у філософії Нового Часу, філософії позитивізму тощо). Однак, за слухним висловом філософа Гайдегера, «міряти філософію мірками науки – це все одно, що міряти цінність риби за її здатністю перебувати на суходолі»²³⁸.

Сучасна епістемологія визнає рівноправність філософського, наукового та релігійного знань, оскільки тільки разом вони створюють різнобічну картину дійсності.

4. Методологія

Людина має здатність *регулювати* процес пізнання, надавати перевагу раціональному пізнанню над чуттєвим, вірі над розумом чи навпаки, окрім того ті способи і процедури, якими ми пізнаємо одну

²³⁷ Августин Аврелій Проти академіків II, 9 // Антологія мировой философии. В 4-х томах. – М.: «Мысль», 1969. – Т. I. – Ч. 2. Философия древности и средневековья. – С. 592. Єврейський аристотелік Маймонід (Мойсей бен Маймун) в «Мойре невухім» («Путівник тих, що заблукали»), цікаво написав про істину: «Інколи істина виявляється настільки яскраво, що ми її сприймаємо ніби у світлі дня; але потім наша природа і наші звички приховують її від нас, і ми занурюємося в таку ж густу темряву, в якій перебували раніше. Ми схожі на тих, хто сприймає блискавки, що безперервно йдуть одна за одною в глибокій нічній п'ятні. Якщо ці спалахи слідуєть один за одним дуже швидко, то вони утворюють нібито суцільне світло таким чином, що ніч перетворюється в день. Такої високої пророчої досконалості досягнув найвеличніший із наших пророків Мойсей, якому Бог сказав: «А ти тут залишся зі мною» (Второзак. 5:28), і про котрого сказано: «Стало сяяти промінням лице його від того, що Бог говорив з ним» (Вихід, 34:29). Між однією блискавкою й іншою може бути значний проміжок; така ступінь досконалості більшості пророків. Інші сприймають протягом цілої ночі лише одну блискавку; про них сказано: «Вони стали пророкувати, а потім перестали» (Числа, 11:25)...Ступені досконалості людей видозмінюються відповідно цим відмінностям. Відносно тих, хто не бачить світла жодного разу, сказано: «Не знають, не розуміють, у темряві ходять» (Псалом 81: 5).

²³⁸ Хайдегер М. Время и бытие. Статьи и выступления // Сост., пер. с нем. и комм. В.В. Бибихина. – М.: Республика, 1993. – С. 193.

дійсність, не працюють на іншій. Наприклад, способи фізичних досліджень незастосовні у психології тощо. Через це в межах теорії пізнання виникає питання про *метод* пізнання (від. гр. *mlqodo* – шлях дослідження або пізнання та *I3go* – розум, вчення, слово), тобто про спосіб, за допомогою якого людина може пізнати дійсність. Розділ філософії пізнання, який займається вивченням методів пізнання, називається *методологією*. Починаючи від Декарта та його праці «Роздуми про метод» класична методологія хотіла віднайти єдиний спосіб пізнання, який би дав їй змогу здобути абсолютно достовірні знання про дійсність. Сам Декарт, як уже зазначалось, вважав таким методом «універсальний сумнів». Треба поставити під сумнів усе, і тільки те, що залишиться після цього, в чому засумніватись неможливо, як наприклад, в існуванні нашої свідомості, є абсолютно достовірним знанням, – вважав мислитель. Однак не всі філософи, що жили до і після Декарта, визнавали цей метод єдиновірним і надійним. В різні часи на роль універсального методу пізнання претендували:

1. *Діалектика*. Це слово протягом віків змінювало свій смисл. Як відомо, слово діалектика походить від грецького *diallqomai* – вести бесіду, діалог. Словом *dialektik/* (діалектика) назвали метод Сократа, котрий під час бесіди, діалогу просив співрозмовника сформулювати загальне поняття, а потім, конкретизуючи його, приводив співбесідника до суперечності. Діалектика Сократа, як ми вже знаємо, обов'язковими моментами передумовлювала іронію, удаване незнання, замешкання і масвтику. Однак згодом, після Сократа, смисл слова «діалектика» неодноразово змінювався. Для Платона діалектика – це перехід від понять менш загальних до більш загальних. Арістотель розглядає це мистецтво, як «*peirastik\ perJ in Ó filosofja gnwristik/*» («устремління до того знання, яким володіє філософія»). Кант розглядає діалектику як процедуру розуму, що виходить за межі досвіду. Діалектика, на його думку, вступає в силу, коли ми маємо справу із такими проблемами, як людська душа або Бог; вона позбавлена надійної експериментальної основи, постійно має справу з протиріччями, а отже, не може бути достовірним методом пізнання. Для Фіхте діалектика є позитивною процедурою і означає освоєння свідомістю (Я) світу (не-Я), котрий він вважав всього лише нашим уявленням, яке продукує підсвідомість. Гегель вважав діалек-

тикою розвиток всієї дійсності та її пізнання. Діалектика – це процес, який складається з трьох фаз: а) *тези* – ствердження поняття, яке, розвиваючись, приходиться до свого заперечення, причому розвиток відбувається шляхом абстрагування, нехтування деталями об'єкта, що веде до протиріччя; б) *антитези* – заперечення поняття; в) *синтезу* – формування поняття більш високого рівня. Зрештою, марксистська філософія, спираючись на Гегеля, тлумачить діалектику як *розвиток матеріальної дійсності* і, знову ж таки, універсальний *спосіб пізнання*. Далеко не всі в наш час поділяють цю думку. Безумовно, позитивною стороною діалектики є її інтерес до протиріч у дійсності та мисленні, однак у філософії марксизму діалектика фактично перетворилась у метод, за допомогою якого можна довести і заперечити все, що завгодно.

2. *Феноменологічний метод*. Це метод, який ґрунтується на властивості свідомості вбачати сутність. Гусерль вважав, що дослідження сутностей є процедурою незалежною від змісту пізнання, тобто цей метод можна застосувати і в гуманітарних і в природничо-наукових студіях. Кожне поняття містить у собі сутність й якісь емпіричні ознаки (колір, форма й ін.). Феноменологія дає змогу не тільки пізнавати сутність, але й конструювати наукові поняття методом «ейдетичного варіювання», а тому вона може бути істинно науковим методом пізнання, «строгою наукою», як писав Гусерль. Феноменологічний метод зараз успішно застосовується не лише у філософських студіях, але й у соціології, культурології, естетиці та інших галузях, однак його важко застосувати у природничо-наукових дослідженнях.

3. *Метод категоріально-логічного аналізу*. Цей метод ґрунтується на законах людського мислення, які вивчає логіка. Він широко використовується у так званій *аналітичній філософії*, неоднорідній, близькій до позитивізму течії, що виникла у ХХ ст., головними представниками якої були, як ми вже знаємо, Карнап, Фреге, Расел, Вітгенштайн, Квайн, Вайтхед. Логіка нині є окремою філософською дисципліною: вона вчить правильно конструювати поняття та категорії, розглядає правила формулювання аналітичних і синтетичних, індуктивних, дедуктивних суджень тощо. Однак пізнати вона може далеко не все, наприклад, смисл художнього твору, картини чи музики.

4. *Метод системно-структурного аналізу* разом із групою близьких до нього методів, куди входять:

а) *системний підхід* – методологічний напрям у науці, який розглядає предмети дійсності як системи (від гр. *svsthma* – поєднання, утворення, устрій, організація) – сукупності частин (елементів) поєднаних між собою;

б) *загальну теорію систем* – загальнонаукове вчення про принципи побудови і функціонування будь-яких систем;

в) *синергетику* – в найзагальнішому розумінні теорію систем, що саморегулюються. Засновниками синергетики є **Герман Хакен** (нар. 1927) та **Ілля Пригожин** (1917–2003). Зараз ця методологічна течія набуває значної популярності.

г) *структурно-функціональний аналіз* – метод дослідження систем (насамперед соціальних) на основі виділення внутрішньої будови та ролі (функцій) елементів один відносно одного. Цей метод використовувався у межах антропології (**Броніслав Малиновський** (1884–1942), **Альфред Реджинальд Радкліфф-Браун** (1881–1955), однак далі набув великого поширення у соціальній філософії та соціології (яскравими поборниками цього методу були **Толкотт Парсонс** (1902–1979), **Роберт Мертон** (1910–2003) й ін.).

д) *структуралізм* – методологічний напрям, що ставить за мету виділення та дослідження структур дійсності й людського мислення²³⁹. Виник на початку ХХ століття в ряді гуманітарних дисциплін (лінгвістика, літературознавство, психологія, яскравими представниками були **Фердинанд Соссюр** (1857–1913), Леві-Строс, **Жан Піаже** (1896–1980) й ін.).

е) *семіотика* (від гр. *shme_on* – знак) – теорія знакових систем, насамперед мов. Уперше загальні принципи семіотики були сформульовані Пірсом, однак систематичний виклад цієї методології вперше здійснив Морріс. Яскравим представником цього напрямку був також **Юрій Лотман** (1922–1993) і так звана «Гартуська школа семіотики», що функціонувала ще за радянських часів у м. Тарту (Естонія).

5. *Герменевтичний метод* (Гайдегер, Рікер) – метод, що розглядає весь світ як текст і намагається з'ясувати смисл цього тек-

²³⁹ Структура – це єдність стійких взаємозв'язків між елементами.

сту. Історичними різновидами герменевтики були *екзегетика* – спосіб відшукування істини через тлумачення Святого Письма, *апофатика* («негативна діалектика») – спосіб пізнання Бога, через з’ясування того, чим Бог не є, *катафатика* – спосіб пізнання Бога через з’ясування того, чим Бог є.

6. *Деконструкція* – аналіз аксіом, на яких ґрунтується метафізика та намагання мислити поза ними (засновник напрямку Деріда).

Однак якими б вагомими не були перераховані вище методи пізнання, на сьогодні стало зрозуміло, що жоден із них не може охопити і пояснити всього розмаїття дійсності. Тому методологічну ситуацію, яка склалась у сучасній філософії, називають «методологічним плюралізмом». *Методологічний плюралізм* – це свідомо відмова від універсальності якогось одного методу і визнання цінності всіх інших. До методологічного плюралізму призвів також той факт, що філософія так і не змогла застосувати *природничо-наукові* методи до гуманітарних дисциплін, і навпаки, *гуманітарно-наукові* методи до природознавства. На принципову відмінність методів природничих та гуманітарних наук вказував свого часу, як ми знаємо, ще Дільтай, який стверджував, що природу ми пояснюємо, а душевне життя – розуміємо. Сучасна філософія допускає діалог між різними методами пізнання, взаємопроникнення гуманітарних і природничо-наукових методів, а також розробку та впровадження нових методів.

5. Некласична філософія пізнання

Прийнято говорити про класичну та некласичну філософію пізнання. Класична епістемологія, яка почала формуватись у добу Раннього Модерну, оберталась довкола двох протилежних тез: а) існує вроджене знання (Декарт); б) все знання здобувається з досвіду (Локк).

За Декартом, істинним і достовірним є те знання, яке не піддається сумніву, тобто, самоочевидне. Таке знання здобується критичним переосмисленням усього, аж доки ми не прийдемо до фундаментальних істин. Класична епістемологія – це раціональна епістемологія, тобто така, що ґрунтується передусім на розумі, причому головним у пізнанні є активний суб’єкт, тобто сама людина (Кант). Класична епістемологія з часів Декарта та Локка тя-

жіла до наукоподібності, тобто, головним типом знання вважала знання наукове.

Сучасна (некласична) епістемологія відійшла від наведених вище принципів. Починаючи з ХХ ст., самоочевидність вже не є запорукою істинності. Фуко, наприклад, аналізуючи європейську історію, звертає увагу не на очевидні події, а на ті, які могли відбутися. Таким чином, самоочевидності «евентуалізуються», тобто розглядаються як одні з можливих варіантів дійсності. Постмодерністська епістемологія не визнає фундаментальних істин (ідеалізацій) західноєвропейської метафізики, тобто того, що Деріда назвав «Онто-тео-телео-фалло-фоно-логоцентризмом, тобто онтоцентризму – віри у можливість створення єдиного й спавжнього вчення про буття, теоцентризму – сприйняття дійсності з точки зору лінійного детермінізму, телеоцентризму – уявлень про дійсність як доцільну і цілеспрямовану реальність, фоноцентризму – орієнтацію на осмислення мови, а не письма, фалоцентризму – засилля чоловічого начала в Західній культурі, логоцентризму – віри у всесильність розуму). Зрештою, в постмодерністській епістемології проголошується «смерть суб'єкта», який розглядається не як активний освоювач дійсності, як це було, наприклад, у філософії Канта, а як проста «сума текстів», тобто чужих ідей, уривків фраз тощо.

Паралельно з руйнацією декартівської епістемології, що ґрунтується на самоочевидності і вроджених знаннях критично переосмислюється і локківська теза про те, що пізнання починається зі сприйняття, а всі знання здобуваються із досвіду.

На основі теорії зоопсихолога ХХ ст. **Корнада Лоренца** (1903–1989), а також своєрідної інтерпретації результатів його дослідження Поппером, виник особливий напрям у епістемології, який називають «еволюційна епістемологія». Лоренц відкрив цікаве явище притаманне живим організмам, яке полягає у генетично-вродженому очікуванні того чи іншого стимулу із зовнішнього світу. Приміром, гусенята, вирощені в інкубаторі, протягом кількох діб охоче слідуєть за першим-ліпшим рухомим предметом, вважаючи його своєю «матір'ю». Це відбувається тому, що їм притаманне «вроджене очікування» появи матері²⁴⁰. У праці «Вчення Канта про ап-

²⁴⁰ Це явище Лоренц називає «імпринтингом».

ріорі у світлі сучасної біології» Лоренц ототожнює вроджені очікування із кантівськими трансцендентальними апіорними структурами, тобто вмонтованими у розум від природи інструментами пізнання світу. На його думку, ці структури сформовані еволюційним шляхом. **Руперт Рідл** (1925–2005), розвиваючи думки Лоренца, вважає, що людина від природи ще до народження має:

а) уявлення про порівняння, тобто від природи передбачаємо, що подібні предмети мають подібні властивості;

б) уявлення про взаємозалежність, тобто від природи передбачаємо, що світ впорядкований;

в) уявлення про мету – вона від природи передбачає, що все у світі має свою мету, не тільки людина, але й будь-яка річ.

г) уявлення про причинність – людина від природи передбачає, що у всього у цьому світі є причина, причому лінійна.

Думки Лоренца розвиває Поппер у своїй теорії «вроджених очікувань». Живий організм, стверджує він, від народження володіє «очікуваннями». Себто пізнання починається не із сприйняття, як про це стверджував Локк і класична епістемологія, а з «очікування». Спостереження, сприйняття – це лише дії, що мають «підтвердити» очікування, яке сформоване в організмі до будь-якого спостереження чи сприйняття.

Вроджені очікування формуються у ході еволюції і є однаково притаманними як тваринам, так і людині, – «всім організмам від амеби до Ейнштейна»²⁴¹, як пише Поппер. Однак, «очікування» людини відрізняються від «очікувань» тварини тим, що людина не тільки користується природними, вродженими очікуваннями, але й сама може їх створювати. Процес створення очікування у людини має дві фази — «догматичну» і «критичну». Догматична фаза – це непохитне переконання в істинності очікування, а «критична фаза» полягає у «відмові від догматичної фази під тиском відсутності очікуваного або припущеного у спробах ретельної перевірки інших можливих догм»²⁴². Поппер неодноразово наголошує, що процесу пізнання очікування мають передувати спостереження. Таким

²⁴¹ *Popper Karl. Unended Quest. An Intellectual Autobiography.* — La Salle, Illinois, 1990.— P. 52.

²⁴² *Ibid.*— P. 45.

чином, ми пізнаємо світ не на основі узагальнення даних досвіду, а на основі проб і помилок.

Отже, сучасна епістемологія є своєрідною відмовою від самоочевидностей, критицизму, фундаменталізму, суб'єктоцентризму, наукоподібності і є зверненням до плюралізму думок, дискурсів та еволюційно-сформованих пізнавальних утворень.

Питання до семінарського заняття

1. Феноменологія.
2. Гносеологія.
3. Епістемологія.
4. Методологія.

Завдання, вправи, тести

1. З'єднайте лінією речення у лівому стовпчику із відповідним йому словом у правому

Механізм пізнання, будова свідомості вивчає	епістемологія
Процес пізнання вивчає	методологія
Результат пізнання вивчає	гносеологія
Методи пізнання вивчає	феноменологія

2. Вставте пропущені слова

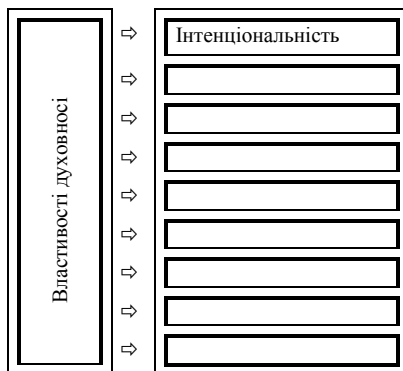
... – це єдине суще, що здатне пізнавати інше суще.

Ідеальне в людині називається

Те, чим заповнена наша духовна сфера в даний момент називається

... – це те, що присутнє в нашій духовності, але ми його в даний момент часу не досягаємо.

2. Заповніть пусті рамки

4. Розмістіть блоки у правильному порядку, поставивши в дужках над ними цифри 1,2,3.

(...)	(...)	(...)
Мислення та інші процеси	Вроджені очікування	Чуття

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Чим відрізняється душа від Духу:
 - а) душа – це насамперед інтелект, а Дух – це віра;
 - б) душа смертна, дух – безсмертний;
 - в) душа ідеальна, дух матеріальний;
 - г) душа матеріальна, дух ідеальний;
 - д) душа – це насамперед віра, а Дух – це інтелект.
2. Свідомість завжди є свідомістю «чогось», тобто вона не може бути пустою. Так вважав:
 - а) Ніцше;
 - б) Кант;
 - в) Гегель;
 - г) Гуссерль;
 - д) Шопенгауер.
3. Метод пізнання це:
 - а) спосіб поведінки людини;
 - б) спосіб, яким людина здобуває знання;
 - в) спосіб перетворення дійсності;
 - г) спосіб мислення;
 - д) спосіб самоусвідомлення.
4. Розум це:
 - а) субстрат пізнання, що спирається на доказ;
 - б) субстрат пізнання, що не спирається на доказ;
 - в) мислення;
 - г) віра;
 - д) Дух.
5. Віра це:
 - а) субстрат пізнання, що не спирається на докази;
 - б) субстрат пізнання, що спирається на докази;
 - в) мислення;
 - г) розум;
 - д) душа.

Література:

1. Корет С. Основа метафізики.– М., 1998.
2. Гуссерль Э. Логические исследования, пролегомены к чистой логике.– К., 1995.
3. Гуссерль Э. Логические исследования.– Т.2, ч. 1. Исследования по феноменологии и теории познания, исследование: Об интенциональных переживаниях и их содержании // Проблемы онтологии в современной буржуазной философии.– Рига, 1988.– С. 262–292.
4. Гуссерль Э. Философия как строгая наука.– Новочеркасск, 1994.
5. Гуссерль Э. Декартианские размышления.– СПб, 1998.

6. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества // Вопр. философии.– 1986.– № 3.– С.101–116.
7. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию // Вопр. философии.– 1992.– № 7.– С. 136–176.
8. Гуссерль Э. Идея феноменологии. Лекции // Ступени. Философский журнал.– 1991.– №3.–С. 198–214; 1992.– №2.– С.139–164.
9. Гуссерль Э. Феноменология // Логос.– № 1.– С.12–21.
10. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии.– М., 1994.

ЛЕКЦІЯ 9. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

1. Сутність людини

Філософська антропологія (від. гр. $\hat{\text{A}}\text{n}\rho\text{q}\omega\text{p}\omega\sim$ – людина та $\text{I}\text{z}\omega\sim$ – розум, вчення, слово²⁴³) – це розділ філософії, який вивчає сутність людини та фундаментальні засади її буття. Можна виділити коло головних проблемам філософської антропології, якими, на наш погляд, є:

- 1) Проблема сутності людини та її головних властивостей;
- 2) Проблема тілесності людини та співвідношення душі і тіла;
- 3) Проблема походження людини, смислу її існування та «співжиття» з іншими людьми;
- 4) Проблема особистості.

До проблем людини філософія зверталася фактично протягом усього свого існування, починаючи від софістів і Сократа, однак, як окрема філософська дисципліна, антропологія оформилась у працях Шелера, – одного із учнів Гусерля.

²⁴³ Арістотель вживав грецьке словосполучення « $\#n\text{q}\omega\text{p}\omega\text{-I}\text{z}\omega\sim$ » – «той, що говорить про людину».

Власне, першою і чи не найголовнішою у філософській антропології стала проблема сутності людини та її відмінності від усього іншого суцього, насамперед, від тварини.

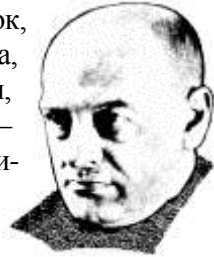
Отже, почнемо з окреслення головних ознак людини та рис, що відрізняють її від тварин:

1. *Екзистенція*. Людина є частиною природи, вона є біологічним організмом, подібним до тварин, а отже, так само, як і тварина, як уся інша природа, вона існує – і це є першою її властивістю. Природа – це об'єктивне начало, яке дає їй тілобудову, колір очей, інші природні задатки. Однак існування людини є чимось більшим, ніж існування природи. Людина, з одного боку, є річ серед речей, існує так само, як і будь-яка інша річ, так само, як і будь-яка жива істота, – харчується, пристосовується до довкілля, народжує потомство, володіє інстинктами, однак вона є чимось більшим, ніж тварина. На думку Гайдегера, статус людини дорівнює статусу самого буття, оскільки, як ми вже знаємо, саме від людини залежить буття, вона «відповідальна» за нього. Людина, вважає філософ, має перевагу перед усім іншим суцям, насамперед ту, що вона «сама по собі «онтологічна»²⁴⁴, тобто володіє *буттєвістю*, – і це друга важлива характеристика людини. Саме тому, що людина своїм статусом рівна самому буттю, поряд із словосполученням «людське існування» у антропології широко вживають слова «людське буття», а філософи-екзистенціалісти придумали для позначення людського буття термін «екзистенція» (лат. *existentia*), тим самим підкреслюючи відмінність людського буття від існування всього іншого. Однак «онтологічність» людини не вичерпує всіх її відмінностей від тварини. В чому ж вони полягають?

2. *Діяльність*. Традиційно ми схильні шукати і бачити переваги людини над твариною. Проте, чи правильно це? Філософ Ніцше вважає, що людина, швидше, є «недосконалою твариною», «помилкою природи», яка відрізняється від тварин тільки своїми недоліками, й аж ніяк не перевагами. Пташка за призначенням повинна літати, риба – плавати, і тільки людину природа «забула» для чогось призначити, жодна зі здатностей людини (зір, нюх тощо) не розвинута в достатній мірі, – людина навіть не має шерсті, яка б

²⁴⁴ Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997.

захистила її від холоду. Таким чином людина «найбезпорадніший і найхоровитіший звір, який збочивши з битого шляху інстинктів, заблукав у найзгубніших манівцях»²⁴⁵. «На відміну всім вищим ссавцям, – пише німецький антрополог Гелен, розвиваючи ідеї Ніцше, – людина визначається морфологічно насамперед недоліками, які в точному біологічному значенні мають бути позначені, як непристосовуваність, неспеціалізованість, як примітивізми, тобто як нерозвиненість – і, як наслідок, по суті, негативно»²⁴⁶. Однак, на думку філософа, людина вміє перетворити свої недоліки в переваги, завдяки тільки їй притаманній властивості – *діяльності*. Людина почала виготовляти одяг, варити їжу, будувати комфортне житло що, зрештою, все це компенсувало її природні недоліки. Все це є прикладами діяльності, виключно людського способу активності, яким не володіють тварини. Саме діяльність і є тим, що відрізняє людину від іншого суцього. «Бідна у своїх органах чуття, гола, ембріональна у всій своїй будові, ненадійна у всіх своїх інстинктах, вона [людина] є істота, екзистенційно змушена до дії»²⁴⁷, – робить висновок Гелен. Саме діяльність і є тією важливою характеристикою, що відрізняє людину від тварини.

Макс Шелер
(1874–1928) –
засновник філософської
антропології.

3. *Творчість*. Спочатку людина використовувала те, що їй дає природа, наприклад, палицю або камінь – і така активність була використовуюча, вона ще не могла вважатись діяльністю. Згодом людина сама навчилася виготовляти різні предмети, щоправда наслідуючи природу, однак це вже була найпростіша форма наслідувальної діяльності; зрештою, людина навчилася створювати нові речі або способи дії, тобто вона стала наділеною ще однією відмінною від тварини властивістю, яка називається *творчістю*.

4. *Вибір*. Безумовно, діяльність виникає внаслідок біологічної недосконалості людини, однак пояснити її тільки цим неможливо. Людина, наприклад, не може вживати сиру їжу, – вона повинна її

²⁴⁵ Ніцше Фрідріх. Жадання влади/ Пер. з нім.– К.: Основи, 2003.– С. 342.

²⁴⁶ Gehlen A. Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt.– B., 1944. – S. 31.

²⁴⁷ Ibid.

варити, однак ніяка недосконалість не змушує її віднаходити сотні способів приготування звичайної картоплі. Справа в тім, що людина не тільки буде житло або варить їжу, але й робить це *різними способами*. «Життя перемогло на планеті не тому, що спиралося на необхідність, – писав відомий іспанський філософ Ортега-і-Гассет, – а тому, що втопило, розчинило її у надлишку можливостей, дозволивши будь-якій з них у випадку краху стати містком до перемоги іншої». Тварина, коли вона голодна і бачить траву, не вибирає, чи пастися їй, чи приготувати цю траву у мікрохвильовій пічці, чи піти поїсти її до ресторану. Вибирати спосіб задоволення потреби може тільки людина. Рослини володіють тільки так званим «чуттєвим поривом», здатністю реагувати на сприятливі і несприятливі умови, наприклад, повертатися до світла або тягтися до тепла. Тварина задовольняє потребу способом, який їй підказує «інстинкт», а людина сама придумує способи діяльності. Вона робить це за допомогою *інтелекту* – так вважав засновник філософської антропології Шелер. Інтелект – це якраз і є здатність продукувати і вибирати різні варіанти дій.

4. *Духовність*. На думку Шелера, навіть інтелект не є визначальною характеристикою людини, бо інтелектом, певною мірою, володіють і тварини, хоча й не в настільки розвинутих формах, як людина. А властивістю, яка принципово відрізняє людину від світу тварин, предметів чи рослин, є *здатність осягати сутність*, про яку писав Гусерль, і на якій заснована вся феноменологія. Цю здатність здійснює не чуттєвість, не інстинкт і навіть не інтелект, а «дух». Тому ще однією важливою характеристикою людини є *духовність*.

5. *Духовні потреби*. Хоча людина і є відмінною від тварини істотою, але так само як і активність тварини, її діяльність спрямована на задоволення *потреб*. Однак потреби людини фундаментально відрізняються від потреб тварини. В чому ж їх відмінність? Тварина задовольняє потребу за допомогою інстинкту, інстинкти ж людини максимально витіснені зі свідомості, хоча вони продовжують впливати на неї, вимагаючи задоволення інстинктивних потреб. Завдяки тому, що свідомість чинить опір інстинктам, вони, як ми знаємо із філософії Фройда, сублімуються, виражаючись у мистецтві, літературі, творчості, чим вибудовують зовсім інший рівень потреб –

духовні потреби, яких немає у тварини. Природна недосконалість, така, як, наприклад, відсутність шерсті, вимагає, щоб людина виготовляла одяг, однак жодною природною недосконалістю не можна пояснити діяльність П'єра Кардена, Крістіана Діора чи Дольче&Габано. Людина змушена будувати для себе житло, однак біологічно не змушена будувати дзвіницю Лувра. Жодною природною недосконалістю не можна пояснити, чому людина має потребу малювати полотна чи писати поему – все це вона робить через існування принципово-вищих потреб – духовних.

6. *«Придумування потреб»*. Окрім того, людина вміє сама «придумувати» для себе потреби. Тварина одразу ж заспокоюється, задовольнивши свої *потреби*, а для людини задоволення потреби породжує ще більшу потребу. Наприклад, і людина, і тварина має потребу в їжі, проте, якщо тварина одразу ж заспокоюється, наївшись, то людині хочеться більш вишуканої їжі. Тварина будує лігво – і їй більше нічого не треба, а людина, збудувавши будинок, одразу починає хотіти ще кращого будинку. Людина створює для себе потреби, причому не тільки матеріальні, але й духовні, і це, до речі, теж не можна пояснити необхідністю компенсації природної недосконалості. Людина постійно усвідомлює недостатність у чомусь, хоча те, що їй потрібно від природи, вона вже давно задовольнила, а тому людина буде завжди незадоволеною ні собою, ні дійсністю. Сукупність незадоволених на даний час матеріальних та духовних потреб стає тим комплексом ідей, до яких людина прагне. Наприклад, людина мріє про якийсь рівень освіти, багатства, прибутків, влади чи авторитету. І це прагнення змушує людину саму змінюватися, створюючи у своїй свідомості не скільки образ того, ким є людина на даний момент, стільки образ того, ким вона хоче стати.

7. *Бажання бути кимось іншим, ніж вона є на даний момент*. Це – ще одна важлива характеристика людини, на яку вказував не тільки Плеснер, але й інші мислителі до і після нього. Людина завжди прагне стати іншою, і через це вона позбавлена конкретного місця, часу і Батьківщини²⁴⁸. Тільки людина майже завжди мислить

²⁴⁸ Досягаючи чогось, людина одразу ж починає хотіти чогось іншого. На цій здатності людини акцентував увагу німецький антрополог Плеснер, назвавши таку власти-

себе у майбутньому, а не «тепер», тільки людина постійно мріє себе в іншій країні чи місті, а не там, де вона в даний момент знаходиться. Арістотель вперше описав буття, як дійсність і буття, як можливість, як ми знаємо із попередньої лекції. Кант, а дещо згодом і Кассіерер вказували на те, що людина – єдина істота, здатна розрізнити дійсність і можливість. Приміром, Гайдегер вказує на те, що людина, на відміну від усього іншого суцього, існує не стільки в теперішній дійсності, скільки в можливості, проектуючи себе у майбутнє. Вона не тільки кимсь є, але й кимось хоче стати, людині властиво мріяти, уявляти себе кимсь іншим, ніж вона є; і саме завдяки цьому людина прирівнюється до самого буття, адже буття є не суще, а можливість суцього, і людина, яка здатна осмислювати можливість, осмислює буття.

8. *Свобода*. У проектуванні життя, можливість вибирати різні моделі майбутнього, так само, як і різні способи діяльності, – смисл людської *свободи*. Свобода – це можливість приймати рішення і діяти, свобода – це можливість вибору. Тварина діє під впливом інстинкту, а людина «приречена на свободу», як вважав Сартр, хоча часом боїться вибору, «тікає від свободи», як писав Фромм²⁴⁹.

9. *Обов'язок і відповідальність*. Зазначимо, що інколи, навіть маючи різні варіанти вибору, людина вибирає не той варіант дії, який вона хоче і може здійснити, а той, який повинна здійснити в силу якихось переконань. Таким чином, людську діяльність характеризують ще дві важливі властивості: *обов'язок і відповідальність*. Кант, власне, і вважав, що свобода – це відповідність волі обов'язку. А *відповідальний вчинок*, на думку відомого російського мислителя **Миколи Бахтіна** (1895–1975), є найважливішою характеристикою людського буття.

Отже, головними властивостями або, як інколи говорять, екзистенціалами людини є: діяльність, інтелект, дух, вибір, свобода, творчість, відповідальність.

вість законом утопічного місця²⁴⁸ (Plesner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung zur Anthropologie.– Berlin: Leipzig, 1928.– S. 129.).

²⁴⁹ Див. Фромм Е. Бегство от свободы.– М., 1990.

2. Тілесність людини

Людина є істота, наділена не тільки духовними якостями, про які йшлося вище, але й тілом. Проблема тілесності, а також співвідношення душі і тіла – одна з головних філософських проблем. Чим же є людське тіло? Яка його роль у житті людини? В яких стосунках воно перебуває з людською душею. Ці й інші питання повсякчас хвилювали філософів. Уся філософія минулого звертала увагу на тілесність людини. Досить часто тіло тлумачилось як «в'язниця душі»: «Доки ми володіємо тілом, – писав Платон у діалозі «Федон», – і душа наша невіддільна від цього зла, нам не оволодіти повністю предметом наших бажань. Предмет же цей, як ми стверджуємо, – істина... у нас є незаперечний доказ, що досягти чистого знання, чого б то не було, ми не можемо інакше, як відмовившись від тіла»²⁵⁰. І ця думка не була єдиною. Аналогічних поглядів дотримувався Аврелій Августин, який писав так: «Вважаю, що істину знає один тільки Бог і, можливо, визнає душа людини, коли залишить це тіло, тобто цю похмуру в'язницю»²⁵¹, хоча у Середньовічному релігійно-філософському світогляді Бог приходив до людей отілеснившись.

Сучасна філософська антропологія значною мірою змінила ставлення до тілесності. Некласична філософія повернула тілесності її права і включила в філософський дискурс такі проблеми, пов'язані з тілесністю, як сексуальність, афект, перверзії, смерть й ін. Постмодернізм, з одного боку, продовжуючи традицію неklasичної філософії, радикально переосмислює феномен тілесності в контексті його семіотизації, тобто намагання розглянути тіло, як знаково-символічну систему. **Моріс Мерло-Понті** (1908–1961) пише, що тіло є виразом існування людини так само, як мова є виразом думки. «Мова тіла» розповідає про людське існування. Отже, наше тіло, є дзеркалом нашого буття.

Слово «тіло», таке близьке і звичне кожному з нас, на думку філософа, в уявленнях людини має цілий ряд смислів, які слід відрізнити:

²⁵⁰ Платон, Федон, 66 b – e

²⁵¹ Августин Аврелій. Проти академіків II, 9 // Антологія мировой философии. В 4-х томах. – М.: «Мысль», 1969. – Т. 1. – Ч 2. Философия древности и средневековья. – С. 592.

1. «Тіло як об'єкт» – це коли ми говоримо про нього, як про «шматок м'яса», як біолого-фізіологічно-хімічний механізм.

2. «Образ тіла» – образ абстрактного, «нічийого» тіла в нашій свідомості.

3. «Моє тіло» – відчуття свого власного тіла.

4. «Феноменальне тіло» – це тіло, що бореться з анатомічною формою, «з тілом як об'єктом».

5. «Тіло-поріг» – відчуття обмежених можливостей власного тіла, усвідомлення того, що наші фізичні можливості небезмежні.

6. «Плоть» – одухотворене тіло.

Тіло є невід'ємним компонентом такого явища, як «гендер» та популярних у сучасній філософії «гендерних студій». Гендер – це поняття, близьке до категорії стать (коли йдеться про чоловічу чи жіночу стать). Однак слово «стать» вказує насамперед на біологічну відмінність між чоловіком і жінкою, а гендер – це сукупність всіх: біологічних, психологічних, екзистенційних особливостей жінки й чоловіка.

Сучасна антропологія відкидає античне та середньовічне протиставлення душі і тіла. В наш час спостерігається значне посилення міфологічного елемента в культурі, а отже, й згладжування різкого протиставлення душі і тіла, адже міф – це структура, яка не розділяє матеріальне й ідеальне, зокрема, ідеальну душу та матеріальне тіло. Тіло одухотворяється, а душа «отілеснюється». Підтвердженням цьому є перетворення тілесної праці у гру, на що вказував **Йоганн Гайзінга** (1872–1945). Посилення міфологічного елемента в культурі теж засвідчує зближення душі і тіла і підсилення тілесності.

3. Проблема походження людини

Звідки і як з'явилася людина, чому вона стала такою, як є. Ця проблема цікавить як філософію, так і науку. На сьогодні склалися кілька версій походження людини:

1. *Еволюціоністська версія*. Її прихильники, спираючись на теорію **Чарльза Дарвіна** (1809–1882), стверджують, що людина з'явилася внаслідок еволюційного розвитку природи. В еволюційній теорії вважається, що основою розвитку є природний добір (боротьба за існування). Не зважаючи на численні, нібито, підтвердження теорії

еволюції даними археології, біології й інших наук, еволюціоністська теорія не може до кінця пояснити походження людини, оскільки людина якраз і не є біологічно найнеприспособанішою до боротьби за виживання істотою, і, окрім усього, має ще й генетичні відмінності від тварин, які не залежать від боротьби за існування.

2. *Креаціоністська версія* (від лат. creatio – творіння). Прихильники креаціоністської версії стверджують, що людину було створено Богом. І саме він наділив її тими властивостями, які не має і не може мати вся інша жива природа. Креаціоністська версія в значній мірі спирається на віру у Бога і є офіційною у філософії неотомізму й інших напрямках релігійної філософії.

3. *Антропна версія*. Вперше висловлена **Брендоном Картером** (нар. 1942), якою стверджується, що розум і матерія виникли на загальній основі й є лише двома властивостями однієї й тієї ж реальності. Виникнення людини є природною необхідністю, такою ж, як і виникнення матерії.

4. Ще однією версією, не позбавленою смислу, є *версія виникнення людини внаслідок «збою», «помилки» у ході природних процесів*. Людина є якоюсь «помилкою природи», якщо дивитися на неї з точки зору будови її організму, пристосовуваності тощо – так стверджують прихильники цієї версії. Як «помилка природи» вона створює проблеми для самої цієї природи, намагається знищити її. Ця версія, нібито, підтверджується науковими даними про те, що в ході якогось певного збою в організмі людини перестав виділятися фермент, що зменшує активність нервових клітин. Внаслідок цього нервові клітини людини, втім числі й клітини головного мозку у людини почали працювати у десятки разів інтенсивніше, – з'явилася друга сигнальна система, внаслідок чого людина випередила у своєму розвитку всю іншу природу.

Суперечки про походження людини ведуться до сих пір і тому жодна з версій не може вважатися єдино-правильною.

4. Смісл життя людини

Людина є істотою, яка одного разу з'явилася на світ і може зникнути. Вона, як уже йшлося, завжди прагне до чогось більшого, ніж має, вона мріє, будує плани і проекти власного життя. Однак у своїх планах і проектах вона наштовхується на нездоланну

межу – смерть. Людина – істота, якої може не стати, вона єдина серед живої природи усвідомлює це, а тому запитує про смисл життя. Пересічна людина не любить думати про смерть, вона тікає від цих «проклятих питань», за висловом Камю. Однак справжній філософ часто думає про смерть і не боїться її. Усвідомлення краху всіх мрій, абсурдності людського існування наголошувалась багатьма філософами ХХ століття. Особливо гостро цю проблему поставив Камю. «Чи варте це життя, щоб бути прожитим?» – запитує він і знаходить на це питання позитивну відповідь. Безумовно, треба ставити цілі, складати плани, вважав він, однак слід пам'ятати, що вони ніколи не здійсняться. Незважаючи на всю абсурдність людського буття, людина має жити і робити свою справу, навіть усвідомлюючи її абсурдність, – у цьому смисл і велич людського існування. Дещо відмінної думки дотримувався Гайдегер. Людина має спробувати вийти за межі смерті, – вважав він, тобто вибрати такі проекти життя, які недосяжні для смерті, – заслужити собі безсмертя славою, написаною книгою, продовжити себе в дітях тощо.

5. Людське буття як «співбуття»

З гайдегерівської філософії випливає одна важлива думка: людське життя втрачає сенс, коли поруч із людиною немає інших людей. Адже всі форми безсмертя (слава, книга, діти й ін.) потребують інших людей, які б пам'ятали, шанували нас за життя і після смерті, а тому у межах філософської антропології постає ще одна важлива проблема: співбуття «Я» та «Іншого».

Людське буття не є буттям ізольованого індивіда, воно є «співбуттям», тобто існуванням разом із іншими людьми. Поняття «Іншого» є досить складне в філософії. «Інший» може бути просто моїм уявленням, а може бути об'єктивною дійсністю, він може бути вічною загадкою, а може виявитись цілком пізнаваним явищем, однак, і це найголовніше, яким би цей «Інший» не був, ми чітко усвідомлюємо, що він має думки, мрії, тобто є «таким, як ми»; аналогічно нам володіє суб'єктивністю. Філософію ХХ століття зацікавила так звана «проблема інтерсуб'єктивності», тобто питання, яким чином ми знаємо про суб'єктивність іншої людини, адже ми не можемо проникнути в її голову і думки і дізнатися, що там є. Гусерль, намагаючись вирішити

цю проблему, вказав, що ми знаємо про суб'єктивність іншого на основі уявлень про самих себе, про власну «самість». До уявлення про «Іншого» у філософії Бубера висувається вимога бути уявленням про іншого «рівного» нам самим. Тільки відношення до універсуму як до чогось рівного самому суб'єкту стане, на думку мислителя, справжнім «діалогом».

6. Філософія особистості

Усвідомлюючи «іншість» «Іншого», ми усвідомлюємо також його відмінність від нас, – адже всі люди різні. Щоб підкреслити відмінність однієї людини від іншої, використовують термін «особистість», однак перед тим, як розкрити зміст цього поняття, давайте з'ясуємо його співвідношення з такими поняттями, як людина, індивід та особа. У філософії вживають термін *людина*, коли хочуть підкреслити спільні для всіх властивості, себто слово *людина* вказує на приналежність до людського роду. Людиною називається жива істота, яка має властивості діяльності, буттєвості, здатності до трансцендування, інтелекту, духу, вибору, свободи, творчості, відповідальності. «Першовідкривачем» людини, тобто першим дослідником її властивостей, як ми знаємо, був філософ Сократ. Поняття *людина* є абстрактним поняттям, яке охоплює всіх людей. Якщо ми хочемо вести мову не про всіх людей, а про одну людську одиницю, про окрему людину, то слід вживати слово *індивід*. Індивід – це окремий (одиничний) представник людського роду. Вважається, що індивіда «відкрили» в добу еллінізму, коли намагались показати, що людина може бути самодостатньою, незалежною від інших людей. Згадаймо хоча б Діогена Синопського, який своєю екстравагантною поведінкою всіляко підкреслював свою самодостатність. Якщо ж хочуть підкреслити відмінність окремої людини від інших людей, її неповторність, то вживають поняття *особа*. Особа – це неповторний і відмінний від усіх інших індивід. І, зрештою, особа, яка усвідомлює свою неповторність, своєрідність, унікальність, відмінність від всіх інших людей і намагається її всіляко зберегти, називається *особистістю*. В кінці XIX ст. особистість починає інтенсивно вивчатись у межах філософського напрямку, який називається *персоналізм* (від лат. *persona* – особистість), яскравими представниками якого бу-

ли, як ми знаємо, Боун, Калкінс, Кнудсон, Флюеллінг, Штерн, Лакруа, Бердяєв.

Вони описували особистість, як самостійну, цілісну, духовно-стійку людину, яка самоусвідомлює свою цінність, неповторність, знає свої можливості й переваги, має власні принципи, життєву позицією та уявлення про світ. Можна бути людиною, індивідом, зрештою, особою, однак не бути особистістю. Український філософ Василь Лісовий у 70-х роках ХХ ст., після того, як арештували за дисидентські погляди його друзів і колег, звернувся до влади з проханням арештувати і його, оскільки він повністю розділяє принципи і погляди своїх побратимів. 11 років він провів у радянських концтаборах, але не відмовився від власних поглядів. Це приклад яскравої особистості. Представники персоналізму розкривають суспільну роль особистості. Вони вважають, що саме наявність особистостей у суспільстві робить його могутнім, а культуру – величною. Особистість іноді вибирає смерть, однак не порушує свої принципи. Для особистості бути – означає бути собою.

Стосунки особистості з іншими людьми не завжди гармонійні. Принципову протизага особистості й суспільства обстоює чимало філософій. У ХХ столітті *особистість* опинилася під загрозою. Відчуження людини від діяльності, незадоволеність духовних потреб, засилля «індустрії культури», спрямованої на примітивізацію людини, не сприяє виникненню та формуванню особистостей. Однак, не зважаючи на це, особистості завжди були й будуть, адже вони змінюють світ і творять історію.

Філософська антропологія не лише вивчає сутність людини, але й вказує невідповідність людини її сутності. Протягом ХХ ст., та й зараз часто говорять про «випадання» людини зі своєї «істинної природи», відхід від самої себе.

Час-від-часу політики чи священники прагнуть привести людину до хибного розуміння власної сутності і призначення. Інколи стверджують, що призначення людини у «служінні державі», Богові чи іншій людині. Однак така людина перестає бути людиною, стаючи інструментом маніпуляції влади, служницею релігії, держави чи іншої людини. Намагання і турбота про те, як би людина

стала людяною, а не не-людяною, тобто відірваною від своєї сутності, називається *гуманізмом*²⁵².

Досить часто гуманізм розуміють хибно, наприклад, вважають «гуманістом» викладача, котрий незаслужено ставить хороші оцінки, але гуманізм – це не добродійність, а допомога людині стати людиною.

Питання до семінарського заняття

1. Сутність людини.
2. Тілесність людини.
3. Проблема походження людини.
4. Смысл життя людини.
5. Людське буття як «співбуття».
6. Філософія особистості.

Завдання, вправи, тести

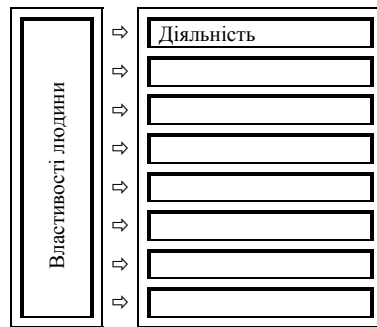
1. Вставте пропущені слова

Розділ філософії, що вивчає людину називається

... вважають «першовідкривачем» людини, тобто мислителем, який уперше привернув увагу філософів до проблеми людини.

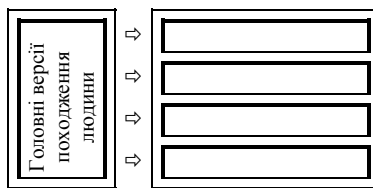
Засновником філософської антропології вважають

2. Заповніть пусті рамки

²⁵² Це тлумачення терміну «гуманізм» належить філософу Гайдегеру.

2. Заповніть пусті рамки

4. З'єднайте лінією речення у лівому стовпчику із відповідним йому словом у правому

Істота, що належить до людського роду	Індивід
Окрема людська одиниця	Особистість
Неповторна людина, що усвідомлює свою неповторність і намагається її підтримати	Людина

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Термін «філософська антропологія» означає:

- а) філософське вчення про суспільство;
- б) філософське вчення про людину;
- в) філософське вчення про мораль;
- г) філософське вчення про відносини людини і світу;
- д) філософське вчення про природу.

2. Засновником філософської антропології є

- а) Гусерль;
- б) Шелер;
- в) Гайдегер;
- г) Конт;
- д) Пола.

3. Що з перерахованого є головною сутнісною ознакою людини?

- а) діяльність;
- б) трансцендентність;
- в) ідеальність;

- г) вітальність;
- д) матеріальність.

4. Яка із перерахованих нижче версій походження людини стверджує, що розум і матерія виникли на загальній основі і є лише двома властивостями однієї й тієї ж реальності.

- а) еволюціоністська;
- б) антропна;
- в) версія виникнення людини внаслідок збою у ході природних процесів;
- г) креаціоністська;
- д) релігійна.

5. Засновником персоналізму є:

- а) Гусерль;
- б) Шелер;
- в) Гайдегер;
- г) Мунь'є;
- д) Пола.

Література:

1. Шеллер М. Избранные произведения. – М., 1994.
2. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М., 1987.
3. Муньє Э. Что такое персонализм. – М., 1994.
4. Муньє Э. Персонализм. – М., 1992.

ЛЕКЦІЯ 10. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ: ЛЮДИНА Й ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС

1. Соціальна філософія

1.1. Основні філософські підходи до розуміння суспільства

Як ми вже знаємо з попереднього викладу, для того, аби людське життя мало сенс, нам потрібні інші люди, а тому людина не живе ізольовано, а живе у суспільстві. Суспільство – це сукупність людей, пов’язаних між собою найрізноманітнішими зв’язками. Галузь філософського знання, що вивчає суспільство, називається *соціальною філософією*. Головними проблемами, які намагається вирішити соціальна філософія, є:

1. Проблема сутності суспільства та його головних ознак.
2. Будови суспільства.
3. Закономірностей розвитку суспільства.
4. Долі і перспектив суспільства.

Філософські погляди на суспільство існували віддавна, а такі мислителі, як Платон, Арістотель, Аврелій Августин, Тома Аквінсь-

кий та ін. стали творцями відомих учень про суспільство, хоча сам термін «соціальна філософія» ці давні мислителі ще не використовували. В XVI ст. вперше в обігу з'являється термін «соціальна фізика», яким позначали не соціальну філософію, а суспільствознавство в цілому. Слово «фізика» вказувало на те, що суспільствознавство фактично вважалося частиною «фізики», а закономірності, що діють у суспільстві, уподібнювалися фізичним закономірностям і мали досліджуватися природничими методами. Даний термін вживався включно до другої половини XIX століття. Його

Макс Горкгаймер

(1895–1973) –

відомий представник “франкфуртської школи”. Вперше ввів термін “соціальна філософія”.

використовували знаменитий дослідник статистичних закономірностей в суспільстві **Ламбер Адольф Жак Кетле** (1796–1874) та засновник філософії позитивізму Конт, хоча останній з часом відмовився від терміна «соціальна фізика» і почав використовувати слово «соціологія», яке вживається дотепер. Стосовно терміна «соціальна філософія», то його вперше ввів **Макс Горкгаймер** (1895–1973) – німецький філософ, відомий представник «франкфуртської школи».

У наш час соціальна філософія – це досить різноманітний комплекс ідей, що пояснюють причини виникнення суспільства, його сутність, будову, той чи інший чинник розвитку суспільства. Однак із-поміж розмаїття філософських підходів можна виділи чотири основні типи концепцій суспільства:

1. *Натуралістичні концепції суспільства*, які розглядають його як біологічну цілісність, намагаючись дослідити з допомогою методів природничих наук. Натуралістичні концепції суспільства, в свою чергу, поділяють на кілька груп:

а) *соціальний біологізм* – уявлення про суспільство як біологічне утворення. Біологізм поділяється на:

- *органіцизм* – уявлення про суспільство як великий організм, подібний до людського (вперше такий погляд з'явився у діалогах Платона, а згодом цю ідею розвивали Арістотель, Гоббс, Спіноза, Руссо, Спенсер, **Альберт Еберхард Фрідріх Шеффле** (1831–1903), **Рене Вормс** (1869–1926) та ін.).

- *соціальний дарвінізм, або еволюціонізм* – уявлення про суспільство як

пільство як продукт еволюції (Спенсер, **Людвіг Гумплович** (1838–1909), **Вільям Грем Самнер** (1840–1910) й ін.).

б) *соціальний механіцизм* – намагання пояснити закономірності функціонування суспільства методами фізичних наук (Кетле, **Вільфредо Парето** (1848–1923) й ін.).

в) *методологічний натуралізм* – переконаність в існуванні спільного для всіх наук (як природничих, так і соціальних) методу (до цього напряму належать функціональний підхід, неоеволюціонізм, теорії соціального обміну²⁵³ тощо);

г) *онтологічний натуралізм* – переконаність у тому, що в природі і суспільстві діють одні й ті ж закономірності (до цих концепцій належать біхевіоризм та інші філософські напрями).

2. *Соціопсихологічні концепції* – вважають суспільство продуктом людської психології. (до цих концепцій відносяться теорії «психології мас» (**Сціпйон Сігле** (1868–1913), **Гюстав Лебон** (1841–1931)²⁵⁴, теорія «інстинктів соціальної поведінки» (**Едвард Олсворт Росс** (1866–1951), **Еміль Дюркгайм** (1858–1917)²⁵⁵, концепції Фрейда та Юнга²⁵⁶, теорія Парсонса²⁵⁷ й ін.)

3. *Теорія предметної дії* – вважає суспільство продуктом матеріальних стосунків між людьми (суспільної практики, способів виробництва тощо (до цього типу концепцій належить філософія, зорієнтована на марксизм).

4. *Теорія соціальної дії*, автором якої є Вебер, котрий вважав, що в основі суспільства лежить особливий тип діяльності – соціальна діяльність.

1.2. Сутність суспільства та його головні ознаки

Суспільство – це складне і багатовимірне явище, яке не можна однозначно вважати продуктом біології, психології чи економіки.

²⁵³ Це теорія, яка стверджує, що основою суспільства є духовний та матеріальний обмін між людьми.

²⁵⁴ «Психологія мас» вважає, що в основу суспільства покладено так званий «стадний інстинкт».

²⁵⁵ Який вважав, що в основу суспільства покладені колективні уявлення.

²⁵⁶ Ці мислителі вважали, що в основі суспільства лежать підсвідомі уявлення.

²⁵⁷ Який дотримувався думки, що суспільство тримається завдяки особливим (суспільним) нормам і цінностям.

Суспільство досить чітко окреслюється як окремий, відмінний від усього іншого, феномен.

Що таке суспільство? Це неповторне явище, яке має такі сутнісні ознаки, які відрізняють його від усього існуючого. Можна виділити такі три ознаки:

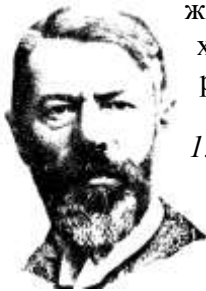
1. *Суспільна діяльність*. Як ми вже знаємо з минулої лекції, присвяченій філософській антропології, Гелен вважав головною відмінною рисою людини від тварини *діяльність*. Діяльність людини досить різноманітна: вона будує житло, створює матеріальні блага і художні цінності. Однак серед усього цього розмаїття є особлива діяльність, яку людина здійснює тільки спільно з іншими людьми. Ця діяльність називається *суспільною діяльністю*. Суспільна діяльність існувала з давніх-давен. Колективне полювання на великих звірів, колективний захист свого майна, колективний обробіток землі – все це найдавніші форми суспільної діяльності. В наш час без допомоги інших людей, фактично, не можна ні побудувати дім, ні роздобути їжу, ні навіть виховати дитину, – тобто сучасна людина зайнята переважно суспільною діяльністю²⁵⁸. На думку Вебера, соціальна діяльність може бути *традиційною* (що спирається на традиції), *афективною* (під дією емоцій), *ціннісно-раціональною* (на основі раціональних міркувань і цінностей), *ціле-раціональною* (спрямованою на досягнення певної мети). Отже, суспільна діяльність є найпершою і найголовнішою ознакою суспільства.

2. *Спілкування*. Люди, зайняті суспільною діяльністю, можуть передавати один одному способи цієї діяльності, свої емоційні стани й іншу інформацію. Необхідність координувати свої дії під час колективного полювання, обмінюватись іншою інформацією тощо виникли в людини ще в найдавніші періоди розвитку. Цей процес називається спілкуванням. За індивідуальної діяльності спілкування відсутнє. Це друга суттєва ознака суспільства.

²⁵⁸ Хоча індивідуальна діяльність у сучасному суспільстві теж має місце. До індивідуальної діяльності, тобто діяльності, яку окрема людина здійснює самотійно, відносять написання віршів поетом, створення картини художником й інше.

3. *Передача досвіду*. Передача способів діяльності від старшого покоління молодшому, а від нього – наступному дає змогу суспільству зберігати впродовж століть свої надбання і примножувати їх (наприклад, математичні, хімічні чи інші знання, вміння будувати житло, рецепти приготування їжі й інше). Цю рису суспільства іноді називають *історичністю*. Ізольована від суспільства людина не є історичною, оскільки вона не має доступу ні до спадщини минулого, ні можливості передати свої надбання нащадкам. Тварина також позбавлена здатності передавати свої набутки. На це вперше вказав Ніцше у своїй праці «Про користь і шкоду історії для життя». Історичним є лише суспільство.

Таким чином, *суспільне життя* – це реальний життєвий історичний процес, що характеризується соціальною діяльністю, історичністю та спілкуванням.

Макс Вебер

(1864–1920) –

видатний соціальний філософ
XIX – поч. XX ст.

1.3. Суспільство як система, що саморозвивається

З точки зору системно-структурного та синергетичного підходів (хоча ці методи пізнання критикують постмодерністи) суспільство є системою, що самоорганізовується й саморозвивається. Як система, суспільство складається з елементів, тобто складових частин, а також зв'язків між ними.

Головними елементами – складовими частинами суспільства – є окремі *індивіди*, *соціальні групи*, *соціальні спільноти*, *соціальні організації* (формальні й неформальні), та *соціальні інститути* – історично сформовані системи правил і норм соціальної поведінки. Люди об'єднуються у групи, спільності та інститути на основі власних прагнень, інтересів, формуючи тим самим *соціальну структуру суспільства* – його склад, будову, стійкі й упорядковані зв'язки між різними групами. Ще Платон, як ми пам'ятаємо, розподіляв суспільство на кілька прошарків, а Арістотель вперше оголосив «середній прошарок» основою суспільства. Поняття «соціальна група» вперше застосував Гоббс, а згодом у філософському обігу з'явилися такі поняття, як «клас» і «страта»

(прошарок). Маркс вважав, що суспільство складається із кількох класів (робітники, селяни, буржуазія), які часом конфліктують, і цей конфлікт є рушієм суспільних змін, однак **Ральф Дарендорф** (нар. 1929), переосмислюючи його погляди, зазначав, що класів є не кілька, а безліч, причому людина може одночасно належати до різних класів, переходячи з одного в інший, що пом'якшує конфліктні стосунки між ними. Американський мислитель **Пітірим Сорокін** (1889–1968) вживає поняття «страта», що означає прошарок. На його думку, рушієм суспільства є прагнення людина переходити з однієї страти в іншу.

Соціальні відносини – це зв'язки між людьми, що існують у суспільстві. Саме суспільство можна розглядати як систему (впорядковану сукупність) цих відносин. Соціальні відносини поділяються на: *матеріальні* (виробничі, технологічні, розподілу, обмінну продукцією й товарами) та *духовні* (моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові).

Відносини, зв'язки між людьми тісно пов'язані із *соціальними ролями і статусами*.

Кожен із нас уподібнюється актору, який відіграє певну роль: роль студента, сина чи доньки, чоловіка або дружини й відповідно до цього будує свої відносини з людьми. Коли ви граєте роль студентів, то ваші відносини з оточуючими, наприклад, викладачами, зовсім інші, ніж коли ви виконуєте роль приятеля по відношенню до своїх однокурсників.

Соціальний статус – це положення індивіда у суспільній ієрархії – від найвищого до найнижчого. Про те, що люди не є рівними, відомо; окрім того соціальна нерівність (що б там про неї не думали соціалісти чи комуністи), напевно, буде існувати завжди.

Існують різні ознаки, за якими визначають соціальний статус людини, однак найчастіше це роблять на основі багатства (тих матеріальних благ, якими людина вже володіє), на основі прибутку (того, що людина заробляє), освіти і влади.

Відносини між людьми регулюються на основі історично сформованих систем норм і цінностей, які називаються *соціальними інститутами*. Соціальний інститут – це історично сформований набір правил, цінностей і норм для регулювання суспільного життя. Існують інститути кількох типів: *політичні* (інститут вла-

ди, партії тощо), *економічні* (інститут грошей, банку й ін.) *релігійні, культурні* й ін. Чи не найголовнішими у регулюванні стосунків між людьми є політичні соціальні інститути.

До політичних соціальних інститутів належать *інститут держави, інститут партії, інститут влади, інститут громадської організації, інститут профспілки* тощо.

Ніщше небезпідставно наголошував на важливості «волі до влади». Що б нам не говорили політики, саме бажання панувати над іншими людьми, а не «служити народу», лежить в основі влади. Важливим стримуючим фактором для влади є вплив на неї з боку підлеглих громадян. Саме стосунки влади і підлеглих визначають тип суспільства. У прадавні часи, коли формувалась Східна та Західна Римські імперії, між цими двома цивілізаційними материками окреслилися суттєві відмінності, які стосувалися, передусім, відносин між владою і підлеглими. На Заході ці стосунки ґрунтувалися переважно на домовленостях і взаємовідповідальності. Підтвердженням тому є «Велика хартія вольностей 1215 р.», документ, який за своєю значимістю співмірний хіба що з «Всезагальною Декларацією прав людини». Він рельєфно демонструє ці засадничі основи західноєвропейської політики. Взаємна домовленість і клятва, верховенство закону над усіма без винятку, непідкупність правосуддя, недоторканність власності, рівність усіх вільних – такий лейтмотив тексту, складеного в досить-таки жорстоку за сучасними мірками добу.

На візантійському Сході відносини з владою будувалися цілком інакше: їх головний принцип – повна відданість підлеглих можновладцю. «Візантія, – писав Арон Гуревич, – не знала феодалної домовленості, принципу васальної вірності або групової солідарності перів. Замість тісних «горизонтальних» зв'язків між особами однакового статусу переважали «вертикально» спрямовані відносини підлеглих до государя... Нічого подібного до «Великої хартії вольностей», правового компромісу між державою і васалами, у Візантії неможливо собі уявити...»²⁵⁹. Ці два типи зв'язків згодом виллються у так звану *європейську демократію* та

²⁵⁹ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры.– М.: Искусство, 1984.– С. 157–158.

систему, яку позначають словами: *авторитаризм, абсолютизм, тоталітаризм.*

Вищекреслені типи, до речі, вприсутнились у нашій посттоталітарній державі, до того ж вприсутнились історично. Молода держава Русь, яка з X ст. отримує доступ до всіх візантійській культурних цінностей, у тім числі й до античної політичної філософії, починає уявляти стосунки між владою та підлеглими переважно за візантійськими зразаками. Однак кінець XV – початок XVI століття характеризується зміною політичних орієнтирів. Із приєднанням до Литовсько-Польської держави Україна потрапляє під західноєвропейський політичний і культурний вплив, сюди починають проникати ідеї рівності, суспільної домовленості, взаємної відповідальності. Таким чином, із XV століття і до наших днів в Україні фактично збереглися два протилежних типи політичного світогляду.

Так склалося, що після «помаранчевої революції» в нас формується модель європейських цінностей, яка ґрунтується на повному дотриманні прав людини. Як філософська проблема прав людини постала уже давно. Починаючи з Античності у філософії обговорюється проблема «природного права» (*lex naturalis*), тобто тих прав, які людина має від природи. Це право на життя, право перебувати в тій частині земної кулі, де вона відчуває себе найкраще, право на нормальне життя. Проблема більшості країн світу полягає в тому, що їх конституції не узгоджені з «природним правом», і це, власне, не дає людині бути людиною.

1.4. Суспільна динаміка

Суспільство постійно змінюється. Люди XXI століття – це вже не ті, які були у двадцятому. Наші батьки не такі, якими є ми. У суспільстві відбуваються структурні зміни, тобто змінюється його склад, процесуальні зміни (змінюється характер процесів, що в ньому протікають), мотиваційні зміни (змінюються цілі та ідеали суспільства, причини, що рухають людьми), функціональні зміни (змінюються функції соціальних інститутів, організацій та інших структурних елементів суспільства). Окремі мислителі вважали, що суспільство постійно прогресує, розвивається, чи то завдяки еволюції, яка лежить в його основі (Спенсер та ін.), чи то завдяки конфліктам між людьми, зокрема між класами (Маркс, Дарендорф

й ін.). Інші мислителі, зокрема філософи-постмодерністи, стверджують, що після голокостів і двох світових воєн про соціальний прогрес нічого і вести мову. Побутують також думки, що суспільство розвивається циклічно, проходячи послідовно стадії підйому та спаду. Такої думки дотримуються, зокрема, традиціоналісти (**Рене Генон** (1886–1951), **Мірча Еліаде** (1907–1986) й ін.). Одним із найскладніших у соціальній філософії є питання про те, що саме є причиною змін у суспільстві. Чи то божественний Першодвигун, як вважав Арістотель, чи то Бог, як гадали в епоху Середньовіччя, чи то географічні чинники, чи то демографічні. Дехто з мислителів вважав причинами змін у суспільстві науку, техніку і технології, творчих особистостей, протиріччя між потребами та можливостями їх задоволення. Якими б не були відповіді на це складне питання, безсумнівним є те, що суспільство змінюється внаслідок змін людини, якій притаманне прагнення до саморозвитку, а також завдяки тому, що, вона, як уже йшлося вище, вміє ставити перед собою все більші і більші потреби.

1.5. Роль географічних, демографічних та інших чинників у розвитку суспільства

Головними чинниками, що впливають на розвиток суспільства, вважають:

1. *Географічні чинники.* Суспільство є системою, яку можна вважати підсистемою дійсності, яка функціонує поряд з іншою підсистемою, яку ми називаємо «природа», – воно тісно пов'язане з природою. В ході суспільної діяльності людина використовує матеріал, який чарпає з природи. Для того, наприклад, аби побудувати дім, вона має добути глину й інші природні ресурси. Таким чином, природа довкола людей, ресурси, які їх оточують, географічне середовище, в якому живуть ті чи інші народи, впливає на виробництво предметів, а отже, й на соціальну діяльність та спілкування людей. Починаючи від Монтеस्क'є, різні мислителі вивчають вплив географічного середовища на суспільство, визначаючи, що в суспільній, предметній діяльності та спілкуванні людей, які живуть у різних частинах планети, спостерігаються суттєві відмінності. Мешканці півночі відрізняється від жителів півдня чи сходу. Людина, яка живе в пустелі, буде інакше будувати дім чи спілкуватися

з іншими людьми, ніж людина, яка мешкає в європейському чи американському мегаполісі. Монтеस्क'є, **Томас Бокль** (1821–1862) й інші мислителі стверджують про те, що інколи географічні чинники призводять до нерівності й рабства в суспільстві.

2. *Демографічні чинники*. Іншим вагомим чинником, який разом із географічним середовищем впливає на характер суспільного життя, є кількість людей і щільність їх проживання в тій чи іншій місцевості. Там, де людей більше, а природних ресурсів, наприклад, менше, інакше розвиватимуться суспільна діяльність і спілкування, ніж там, де людей проживає мало. **Томас Малтус** (1766–1834) вважав, що від *демографічних чинників*, тобто від чинників, пов'язаних із кількістю населення, залежать соціальні катаклізми – війни, голокоти, епідемії тощо. Населення планети зростає у геометричній прогресії, а добування ресурсів – у арифметичній, вважав Малтус, тому в майбутньому нашій планеті загрожуватиме перенаселення. Епідемії, війни й інші катастрофи, в яких гинуть тисячі і мільйони людей, – це засоби, за допомогою яких природа намагається уникнути перенаселення. Подібні погляди, які дістали назву мальтузіанство, згодом неодноразово повторювались і розвивались, дійшовши, власне, до наших днів.

3. *Біологічні чинники*. На розвиток суспільства, поза всяким сумнівом, впливають біологічні зміни в людському організмі, насамперед, послаблення та «окультурення» інстинктів, генетичні модифікації людського організму, набуті й передані спадково соціальні навички. Багато хто з філософів минулого надавав важливого значення саме біологічним чинникам, зокрема еволюції (Спенсер, Гумплович, Самнер), або «соціальному інстинкту» (Дюркгайм). Мислителі фрейдистської орієнтації вважають біологічні інстинкти, зокрема сексуальний та агресивний, а також сублімацію визначальною характеристикою розвитку суспільства.

4. *Економічні чинники*. Ще одним чинником розвитку суспільства є економічна діяльність, яку веде дане суспільство. Виробництво товарів, матеріальна забезпеченість окремих громадян істотно впливає на їх відносини і взаємозв'язки, створює більше умов для духовного розвитку. На економічних чинниках особливо наголошували філософи марксистського напрямку.

5. *Культурні чинники*. Від розвитку культури також у великій мірі залежить суспільна динаміка. Культура охоплює такі сфери, як мораль, право, державу, політику, від яких безпосередньо залежать відносини між людьми, структура суспільства, соціальні мотиви й цінності.

7. *Технологічні чинники*. Суспільні зміни безпосередньо залежать від розвитку техніки і технологій. Щоб переконатися в цьому достатньо усвідомити, настільки змінили світ людських комунікацій Інтернет, електронна пошта, мобільний телефон і таке інше. Вплив техніки і технологій на розвиток суспільства може бути двояким: з одного боку, техніка полегшує нам життя, а, з іншого, – вона може вбивати, адже атомна бомба, хімічна та біологічна зброя – це також продукти розвитку техніки і технологій. Таким чином, суспільні зміни під дією технологічного чинника повинні контролюватися суспільством і мораллю.

Отже, суспільна діяльність, спілкування та історичний розвиток суспільства залежать від географічних, демографічних, біологічних, економічних, культурних і технологічних чинників.

2. Філософія історії

Як уже зазначалося вище, важливою ознакою суспільства є його *історичність*, тобто здатність передавати досвід від покоління до покоління, зберігати набутки людства. Впродовж життя людини з нею постійно відбуваються якісь *події*, а про те, що сталося до її народження, вона дізнається з книг чи розповідей старших людей і, таким чином, у свідомості людини постає *історична реальність* чи образ *історичного процесу*. Починаючи з античних часів, у структурі філософського знання почала формуватись особлива галузь – *філософія історії*, або *історіософія*. Сам термін «філософія історії» вперше ввів Вольтер у XVIII ст., однак становлення цієї галузі зобов'язане праці **Йоганна Готфріда Гердера** (1744–1803) «Ідеї до філософії історії людства»²⁶⁰ та курсу лекцій із філософії історії, прочитаному Гегелем у 1822–1831 рр. До головних питань, на які намагається дати відповідь філософія історії, належать наступні:

1) Хто є суб'єктом, головним «виконавцем» історії (людина,

²⁶⁰ Нім. «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit»

суспільство, народ чи видатні особистості), та що є змістом історії (політичні події, побут, культура, способи життя чи щось інше)?

- 2) Чи існують історичні закономірності і чи можемо ми їх пізнати?
- 3) Чи має історія сенс і закінчення?

2.1. Людина як головний суб'єкт історії

Головним суб'єктом історії є *людина*. Цей погляд утвердився завдяки працям групи французьких істориків, які виступали на сторінках журналу «*Annales. Economies. Societes. Civilisations*» (**Марка Блока** (1888–1944), **Жака Ле Гоффа** (нар. 1924) й ін., згодом відомих як школа «Аналів». «Предметом історії є людина»²⁶¹, – такий девіз, висловлений засновником школи Блоком, залишається лейтмотивом численних сучасних студій із філософії історії.

Однак, який саме бік людського буття має досліджувати історія? Чи повинна вона бути *політичною історією*, яку ви вивчали у школі, чи повинна бути *історією релігії, культури, звичаїв* чи також *економічною історією*? Яка ж зі сторін людського життя є найважливішою? На думку Блока, предметом історичного дослідження повинні бути не окремі аспекти буття людини, не *homo religiosus*, *homo oeconomicus*, чи *homo politicus*, а *людина в цілому*. Не лише події, дати чи цифри мають бути предметом історії, але й *повсякденність* (виробництво, побут, способи життя тощо).

XX сторіччя характеризувалося зміною традиційних історичних «тем». Сучасні історики не залишають поза увагою й такі теми, як «історію проституції», «історію сексуальності» тощо. Під впливом філософії постмодернізму вони відмовляються від створення узагальнюючих історичних вчень і звертаються до «мікроісторії». Зрештою, завдяки старанням Вебера й тої ж школи «Аналів», предметом інтересу істориків стала *духовність*. Вебер став чи не першим, хто стверджував, що поведінка людей залежить від картини світу в її духовній сфері. Саме він вперше почав вживати поняття «дух капіталізму» та ін.²⁶². У свою чергу вчені школи «Аналів» дове-

²⁶¹ Блок М. Апология истории.– М., 1987.– С.17.

²⁶² Див. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения.– М., 1990.

ли, що *ментальність*, тобто сукупність усіх свідомих і підсвідомих уявлень людини, впливає на історію не менше, ніж економічні чинники²⁶³.

2.2. Проблема існування історичних закономірностей

Людина рухає історію, але вона є істотою різноманітною у своїх думках, уявленнях і діях, а тому історія на кожному етапі є *поліваріативною* (багатоваріантною). Безперечно, історичні події пов'язані між собою, одна подія спричиняє іншу (наприклад, неврожай призводить до голоду, війна – до зниження народжуваності), однак, незважаючи на це, варіантів розвитку подій після тої чи іншої історичні події чи етапу є безліч. Якби Александр Македонський не помер молодим – історія б набула зовсім іншого характеру, якби польський шляхтич Чаплінський не вбив сина Богдана Хмельницького, це могло б і не призвести до знаменитих визвольних козацьких війн. Злиття давньогрецької та давньоримської цивілізацій відбулося завдяки одній єдиній людині – іберійському вождю Меріску, який відчинив браму грецького міста Сіракузи, впустивши туди римські війська, ставши на перешкоді союзу греків із Карфагеном. Як писав із цього приводу історик Норман Дейвіс, «якби Меріск не відчинив брами, якби Сіракузи відборонилися від Риму, ... якби Ганібал зруйнував Рим так само, як Рим потім зруйнував Карфаген; якби грецький світ злився кінець-кінцем із семітським Карфагеном, – тоді історія була б зовсім іншою. Суть у тому, що Меріск таки відчинив браму»²⁶⁴. Така поліваріативність дає підстави декому з філософів, як, наприклад, Попперу, стверджувати, що історія позбавлена закономірностей. «Історизм», тобто філософські вчення, які вбачають якісь закономірності в історії, є нісенітницею і догматизмом. Історія не підпорядковується ніяким законам, – її творить людина, яка сама встановлює й «конструює» ці закони. Процес «соціального конструювання», вважав філософ, залежить виключно від неї самої та від розвитку наукових знань.

²⁶³ Таким чином, їх праці називають «історією ментальностей».

²⁶⁴ Дейвіс, Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. – К., Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С 163.

Неможливість відшукати закономірності в історії, на думку Поппера, робить історичне пізнання ненауковим, оскільки науковим, як буде сказано нижче, є лише те пізнання, яке може виявити стійкі закономірності (наприклад, фізичне, біологічне чи хімічне пізнання). Незважаючи на суперечки, що точаться з приводу існування чи відсутності історичних закономірностей і можливості чи неможливості їх пізнати, незаперечним залишається те, що історія повинна розглядати не тільки ті події, які відбулися, але й ті, які могли б відбутися. З огляду на це, важливим є поняття «історичне апіорі», запропоноване Фуко (іншою назвою історичного апіорі є «епістеми»). Під історичним апіорі французький філософ розуміє структури, що історично змінюються, не структури власне історичної дійсності як такої, а передусім *можливості* будь-якої історичної дійсності, сукупності умов, які визначають можливість здійснення історичних подій. За Фуко: «...такий аналіз не є історією ідей або наук; це, скоріше, дослідження, ціль якого, виходячи із чого стали можливими пізнання і теорії, у відповідності з яким простором порядку конструювались знання; на основі якого історичного а піорі і в стихії якої позитивності ідеї могли з'явитися, науки – скластися, досвід – отримати відображення у філософських системах, раціональності – сформувався, а потім, можливо, невдовзі розсипатися і зникнути»²⁶⁵. Можна сказати, що епістеми – це ті історичні рамки, що обмежують поліваріативність історії в той чи інший час, у ту чи іншу епоху.

2.3. Проблема «закінчення» і «сенсу» історії

Якщо повірити в існування історичних закономірностей, то можна припустити можливість пізнати майбутнє. Адже, пізнавши «закон історії», ми передбачимо його дію у майбутньому. А це, в свою чергу, змушує задуматися над тим, чи має історія сенс і кінець, чи має вона завершення. До чого рухається людство і до чого воно врешті-решт прийде: до загибелі, до ідеально можливого стану чи знову повернеться до дикості й невігластва? Саме кінець історії, її фінальна точка надає смислу всьому історичному процесу, адже це

²⁶⁵ Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания власти и сексуальности. Работы разных лет/ Пер. с фр.– М: Касталь, 1996.– С. 25.

те, до чого рухалося людство впродовж віків. Уявлення про смисл історії існували не лише в філософії, але й у міфології та релігії. Міфологія розглядає історію як процес циклічний, який має тенденцію повторюватися. В минулому був «золотий вік», час, коли природа, суспільство й люди були ідеальними; з тих пір людство змінюється не на краще, однак згодом все повернеться «на круги своя». Релігія, зокрема християнська, привносить у міфологічне розуміння лінійну схему історії, тобто уявлення про історію, як таку, що має свій початок і кінець. Аврелій Августин, наприклад, розглядає історію, як процес, який почався зі створення світу, а далі – через визначені історичні віхи: пришествя Христа, розп'яття й інші прямує до Другого Пришестя Христа і Страшного Суду, після якого історія має скінчитися. Аналогічних поглядів дотримувалися Тома Аквінський та неотомісти, наприклад, Жільсон і Марітен. Саме Страшний Суд є сенсом і вінцем історії. У межах філософії й теології навіть окреслилась окрема галузь знання – *есхатологія* (від гр. «ἔσχατος» – кінець і «νόμος» – слово, вчення, закон), яка намагається пізнати, яким саме буде закінчення історії. Хоча філософія не є ні міфологією, ні релігією, однак філософи теж пропонують як циклічні схеми історії (наприклад, Генон, Еліаде, Ніцше), згідно з якими історія ввесь час повторюється, так і лінійні (Гегель, Маркс, Кроче, **Робін Джордж Колінгвуд** (1889–1943), згідно з якими історія рухається від свого початку до кінця. Останнім поглядам притаманний *фіналізм* – віра в завершення історії, в ідеальний стан людства, до якого воно прямує. Марксизм, наприклад, вважає, що людство поступово прямує до ідеальної стадії, – комунізму.

У сучасній філософії історії досить популярна оригінальна фіналістська концепція **Френсіса Фукуями** (нар. 1954), який, спостерігаючи розвал тоталітарних, комуністичних і соціалістичних систем, вважає, що сучасні моделі лібералізму є кінцевою формацією життя людей, після них якихось інших формацій не існуватиме. Всі суспільства Фукуяма ділить на історичні й «*постісторичні*». Постісторичні – це розвинені західні суспільства, в яких сформувався ліберально-демократичний устрій, які, власне, досягли кінця історії і будуть перебувати у стані «постісторії», що характеризується відсутністю соціальних конфліктів, революцій чи інших історичних подій і змін. У суспільствах, що не є постіс-

торичними, ще можливі конфлікти, голод, війни та революції, хоча й вони поступово приєднуюватимуться до постісторичних. У цілому картини «постісторії», тобто власне часу «поза історією», «після історії» є досить популярною темою з-поміж сучасних філософів, зокрема постмодерністів. Постісторія – це історія, де немає минулого і майбутнього, де майже нічого не змінюється, є тільки тотальна сучасність. Постісторичне суспільство турбує лише нудьга і духовна порожнеча буття.

3. Постмодерністська соціологія та критика історизму

Філософія постмодернізму переосмислює всі соціологічні, соціально-філософські й історичні знання. Традиційна соціологія та соціальна філософія, на думку постмодерністів, страждала тими ж хибами, що і уся минула філософія, тобто «*проективність*» (вірою в соціальний порядок (а не хаос) як ідеал, якого треба досягти, та вірою в прогрес і модернізацію), «*адмініструванням*» (уявленням про суспільство як цілісний механізм, намагання впорядкувати його) та «*бінаризмом*» (оцінкою людей через бінарні опозиції (соціалізація – девіація, згода – конфлікт тощо).

Постмодернізм ставить під сумнів поняття «суспільство», адже в умовах текстуалізації й хаотизації світу розглядати суспільство як цілісність – безглуздо. Вони намагаються підмінити поняття «суспільство» поняттям «простір соціального тексту». Постмодернізм відкидає теорію прогресу чи суспільного розвитку, наявність порядку у суспільстві, закликаючи до уявлень про людей поза бінарними опозиціями (добро – зло, справедливість – несправедливість, соціалізація – девіація і т.п.).

Зрештою, термін «постмодерн» тлумачиться посмодерністами як «постсучасність», подієвість, що відбувається «після часу», в ситуації завершеності історії чи то «поза історією». З одного боку, таке «позаісторичне» буття витлумачується в контексті ідей Фукуями, а, з іншого, – історія оголошується неоригінальною і «повторюваною», – з точки зору ідей постмодерністів про принципову неоригінальність чого б там не було. Такий підхід практично означає відкидання історії як такої, хоча найчастіше виступає лише ферментом для більш досконалого історичного аналізу.

Питання до семінарського заняття

1. Основні філософські підходи до розуміння суспільства.
2. Сутність суспільства та його головні ознаки.
3. Суспільство як система, що саморозвивається.
4. Суспільна динаміка.
5. Роль географічних і демографічних чинників у розвитку суспільства.
6. Людина як головний суб'єкт історії.
7. Проблема існування історичних закономірностей.
8. Проблема «кінця» та «смыслу» історії.
9. Постмодерністська соціологія й критика історизму.

Завдання, вправи, тести

1. Вставте пропущені слова

Суспільство – це, пов'язаних між собою Галузь філософського знання, що вивчає суспільство, називається

2. Заповніть пусті рамки

Головні ознаки суспільства	⇨	
	⇨	
	⇨	

3. Заповніть пусті рамки

До складу суспільства входять	⇨	
	⇨	
	⇨	
	⇨	
	⇨	

4. Вставте пропущені слова

У межах філософії історії й теології окреслилась окрема галузь знання – ..., яка намагається пізнати, яким буде кінець історії. Хоча філософія не є ні міфологією, ні релігією, однак філософи теж пропонують схеми, згідно з якими історія рухається від свого початку до кінця. Останнім поглядам притаманний ... – віра в кінець історії, ідеальний стан людства, до якого воно прямує. Наприклад, Френсіс Фукуяма, спостерігаючи розвал тоталітарних, комуністичних та соціалістичних систем, вважає, що сучасний політичний устрій є кінцевою формацією життя людей. Всі суспільства Фукуяма ділить на ... і – це розвинені західні суспільства, в яких сформувався устрій, які фактично досягли закінчення історії й будуть перебувати у стані ..., яка характеризується відсутністю соціальних конфліктів, революцій чи інших історичних подій і змін.

5. Виберіть із п'яти варіантів відповідей на кожне запитання один правильний

1. Яка з перерахованих нижче концепцій належить до соціопсихологічних концепцій суспільства?
 - а) соціологічний механіцизм;
 - б) соціологічний натуралізм;
 - в) теорія «інстинктів соціальної поведінки»;
 - г) теорія предметної дії;
 - д) теорія соціальної дії.
2. Що з перерахованого нижче належить до сутнісних ознак суспільства?
 - а) діяльність;
 - б) вітальність;
 - в) трансцендентність;
 - г) історичність;
 - д) матеріальність.
3. Історично сформований набір правил, цінностей і норм для регулювання суспільного життя – це:
 - а) індивід;
 - б) соціальна група;
 - в) соціальна спільнота;
 - г) соціальна організація;
 - д) соціальний інститут
4. Роль яких саме чинників вважав Малтус головними у розвитку суспільства?
 - а) психологічних;
 - б) географічних;
 - в) демографічних;
 - г) біологічних;
 - д) природних.
5. Хто з указаних нижче мислителів заперечував існування історичних закономірностей?
 - а) Гусерль;
 - б) Шелер;
 - в) Поппер;
 - г) Конт;
 - д) Гегель.

Література:

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія.– К.: Генеза, 1996.– 369 с.
2. Parsons T. The Social System. N.Y., 1964.

ЛЕКЦІЯ 11. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ І НАУКИ

1. Філософія культури

Культура – це все, що створила людина, всі її надбання.

Стіл, стілець, книга, будинок, мистецький твір тощо – все це можна назвати словом «культура», постільки воно створене людиною. А от, наприклад, дерево, що росте у лісі, річка чи океан – не є створеними людиною, отже, до культури не належать.

Філософська дисципліна, що вивчає культуру, називається *філософією культури*. Вона почала інтенсивно розвиватися наприкінці XIX – на початку XX ст. завдяки працям Шпенглера, Ріккєрта, Кассі-рера, Шелера, **Арнольда Джозефа Тойнбі** (1889–1975) та інших. Вперше термін «філософія культури» («культурфілософія») ввів у філософський обіг на поч. XIX ст. **Адам Мюллер** (1779–1829). Різноманітні проблеми філософії культури можна звести до наступних:

- 1) В чому полягає сутність культури?
- 2) Як співвідносяться між собою поняття «культура» і «цивілізація»?
- 2) Які в сучасній філософії існують підходи до розуміння культури?
- 3) З яких частин (елементів) складається культура, як відбуваються зміни культури і що є їх джерелом?

4) Які є типи культури?

Саме про це і йтиме мова в ході викладу основ філософії культури.

1.1. Сутність культури

Єдиного визначення культури в сучасній філософії не існує. Тобто, нібито ми й уявляємо, про що йдеться, але точне визначення цій створеній людиною «другій природі» дати надзвичайно важко. За підрахунками американських культурологів Альфреда Кребера та Клайда Клакхона, з 1871 по 1919 рік було дано 7 визначень культури, а з 1920 по 1950 р. у різних авторів вони нарахували вже 157 визначень даного поняття²⁶⁶. Згодом, у другому виданні своєї книги, вони нарахували їх близько 200. Девід Каплан та Роберт Меннерс нараховують їх ще більше²⁶⁷. Зрештою, російський дослідник Лев Кертман у книзі «Історія країн Європи і Америки» подає свідчення про 400 визначень²⁶⁸. Нині, відомо, що таких визначень існує близько 500.

Саме слово «культура» походить від лат. «cultura», що спочатку означало обробіток землі, вирощування різних «культур»²⁶⁹. Однак згодом давньоримський мислитель Цицерон у своїх листах, які прийнято називати «Тускуланськими бесідами» (45 р. до н.е.), вжив свій знаменитий вислів «cultura animi autem philosophia est» («філософія є вирощуванням душі»), звідки власне й бере початок трансформація смислу слова «культура». У цьому висловлюванні йшлося про те, що так само, як за допомогою лопати чи сапи ми обробляємо землю, вирощуємо рослини, так само за допомогою філософії обробляємо, плекаємо й вирощуємо власну душу. Після

²⁶⁶ Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture. A Critical Review of Concept and Definitions. Harvard Univ., 1952.

²⁶⁷ Kaplan D., Manners R. A. Culture Theory. New York, 1972.

²⁶⁸ Кертман Л. Е. История культуры стран Европы и Америки. – М.: Высшая школа, 1987. – 304 с.

²⁶⁹ Наприклад, давньоримський мислитель Марк Порцій Катон (234–149 рр. до н.е.) написав відомий трактат «De agri cultura» («Про землеробство»), де слово «культура» вживається у «сільськогосподарському» значенні; аналогічно це слово використовується і в інших текстах часів Стародавнього Риму. У значній мірі цей смисл зберігся в багатьох мовах до наших днів. В англійській мові слово «culture» окрім «культура» означає ще й «обробіток землі», «вирощування», «розведення». В українській мові ми теж вживаємо вислови кшталт: «зернова культура», де слово «культура» означає «рослина, вирощена людиною».

цього «культурою» традиційно почали називати духовний саморозвиток людини, «обробіток» власної душі.

У періоди Середньовіччя та Відродження термін «культура» тісно поєднується з іншим латинським словом «cult» («вшанування»). Тобто культура характеризується не тільки саморозвитком, самовдосконаленням людської душі, але й її ставленням до Бога, схилянням перед ним. Культура – це вже не лише освіта, але й увесь духовний світ людини, ознаменований вірою в Бога. Саме так її розумів, зокрема, Пуффендорф.

У добу Нового часу поняття «культура» мало подвійний смисл. **Йоганн Готфрід Гердер** (1744–1803), наприклад, з одного боку, вживав слово «культура», як синонім «освіти»: «Народжені майже без інстинктів, – писав він, – ми тільки шляхом вправ на протязі всього свого життя виховуємося до рівня людяності... Ми можемо при бажанні цьому другому народженню людини, що відбувається протягом усього його життя, дати назву, пов'язану або з обробітком землі «культура», або з образом світла «просвітництво»²⁷⁰, а з іншого боку, розумів культуру, як пов'язані між собою складові частини, такі як мова, наука, ремесло, мистецтво, сім'я, держава, релігія.

На думку Кребера і Клахона перша спроба дати суто наукове визначення культурі належить англійському вченому **Едварду Тайлору** (1832–1917). На його думку, культура – це «сукупність знань, мистецтва, моралі, права, звичаїв та інших особливостей, притаманних людині як члену суспільства»²⁷¹. Після Тайлора різні мислителі формулювали різні визначення, наголошуючи ті чи інші сторони культури. Наведемо лише кілька найвідоміших визначень культури:

Культура – це «сукупність змінених або наново створених фактів разом із необхідними для цього засобами, як засобами уяви, так і речовими засобами» (Гелен).

Культура – це «успадковані винаходи, речі, технічні процеси, ідеї, звичаї і цінності» (Малиновський).

²⁷⁰ Гердер И. Идеи о философии истории человечества.– Избр. соч.– М.-Л., 1959.– С. 244.

²⁷¹ Тейлор Э.Б. Первобытная культура.– М., 1989.– С. 18.

Культура – це «мова, вірування, естетичні смаки, професійна майстерність і різноманітні звичаї» (Радкліфф-Браун).

Культура – це «загальноприйнятий спосіб мислення» (Юнг).

Таким чином, як бачимо єдиного визначення культури на сьогодні не існує.

1.2. Культура і цивілізація

Поняття «культура» у минулому часто ототожнювали з іншим поняттям – «цивілізація» (від лат. *civilis* – «громадянський», «державний»).

Лише у XVIII ст. ці поняття стали трактуватися по різному. Зараз під цивілізацією розуміють не всю культуру в цілому, а лише певний рівень розвитку культури, до якого перейшли або переходять різні народи. **Адам Фергюсон** (1729–1816) став першим, хто поділив всю історію людства на три періоди: *дикість*, для якої притаманне стадне життя, збиральництво, використання природного житла, оперування примітивними кам'яними знаряддями праці; *варварство*, що характеризується родовою організацією життя, використанням вогню, прирученням тварин, початком елементарного землеробства, будівництвом жител і виготовлення глиняного посуду; *цивілізація*, що характеризується виникненням міст, обробкою та використанням металів, виникненням письма, держави та публічних органів влади²⁷².

Англійський історик **Вір Гордон Чайлд** (1892–1957) розглядав цивілізацію як певний період в історії людства, що відповідає десяти ознакам: 1) Розвиток міст; 2) Монументальні споруди; 3) Податки, данина; 4) Інтенсивна економіка; 5) Виокремлення ремесла; 6) Виникнення писемності; 7) Початок зародження наук; 8) Розвиток мистецтва; 9) Виникнення привілейованих класів суспільства; 10) Формування держави. Однак чимало з цих ознак нечіткі, а тому з цього переліку Клакхон вибрав три найголовніші: виникнення міст, монументальної архітектури та писемності.

Виникнення цивілізації пов'язують із неолітичною революцією – змінами, які полягали у переході від збиральництва та мисливства до землеробства й скотарства; від кочового способу

²⁷² Думки Фергюсона розвивав **Люїс-Генрі Морган** (1818–1881)

життя до осілого, а також переходом від обробки каменю до обробки заліза. Різні народи в різний час переходили до цивілізації. Цей процес почався за XII–VIII тисячоліть до н.е. Монументальна архітектура втілювалась у гігантських будівлях із монолітного каменю та у курганах, міста являли собою населені пункти, де люди займалися переважно ремеслом, торгівлею, будівництвом фортифікаційних укріплень. Однак чи не найголовнішою із цих ознак є виникнення писемності – ще однієї знаково-символічної системи, яка надала культурі нового механізму передачі історичного досвіду, адже стоси книг, які зберігаються у книгосховищах, і є однією з найважливіших умов збереження й відтворення культурних надбань людства.

Час завершення періоду давніх цивілізацій досить невизначений. Це пов'язано з неоднаковим культурним розвитком різних народів світу. Так, якщо давньоєгипетська цивілізація занепала ще у I тисячолітті до н. е., то цивілізації Північної та Південної Америки проіснували аж до XVI–XVII століть.

1.3. Філософські підходи до розуміння культури

1. *Розуміння культури у філософії Гегеля, Маркса та неомарксистів.* Філософія культури, по суті, почалася з виявлення певних закономірностей, що існують у культурі, її внутрішньої логіки. Чи не вперше їх спробував виділити Гегель, який не займався спеціально філософією культури, однак у його працях містяться цінні для розуміння культури та її розвитку ідеї²⁷³.

Як ви знаєте, вся дійсність, за Гегелем, є Дух, що саморозвивається. Культура є одним із моментів цього саморозвитку, що реалізується в історії, науці, техніці, релігії, мистецтві та в державно-му житті.

Для саморозвитку Духу, а, отже, й для саморозвитку культури потрібна свобода. Виходячи з цього, Гегель виділяє три періоди розвитку світової культури, на основі всезростаючого рівня свободи – це Стародавній Схід, Античність і Німецька держава, в якій жив Гегель і яка видавалась йому найбільш вільною, порівня-

²⁷³ Все це він відобразив у таких працях: «Філософія історії», «Естетика», «Історія філософії», «Філософія права».

но з деспотичним Сходом і рабовласницькою Античністю.

Закономірності розвитку світової культури, її внутрішня логіка не залежить від зусиль окремих людей (митців, художників, письменників), тобто творців культури, які є всього лише слухняними знаряддями у руках Духу.

Подібних поглядів на розвиток культури дотримувався і Маркс, однак для нього культура була не моментом розвитку Духу, а моментом розвитку матерії, тобто на місце гегелівського Духу він поставив матерію. Таким чином, культура, за Марксом була повністю обумовлена матеріальними чинниками, зокрема економічними, виступала, як «надбудова» над ними. Маркс, як ми знаємо, писав і про явище відчуження людини у суспільстві XIX ст. Серед основних форм відчуження Маркс вказує на відчуження простої людини (робітника) від культури й духовних цінностей, які узурповані «обраними».

Російський марксизм, який побутував у Радянському Союзі в XX ст., спробував подолати цю форму і віддати культуру «масам», однак якщо у часи Маркса у «простих» людей не було фінансової змоги піти до театру, то у XX столітті у них не виявилось такого бажання. Окрім того «культура мас» дійшла до таких примітивних і потворних форм, які Марксу й не снилися. Висока культура так і залишилася прерогативою «обраних».

Західноєвропейський марксизм розвивав теорію відчуження, Фромм, наприклад, пише про відчуження людини від природи та два способи його подолання: любов, коли людина прагне розчинитися у природі, і руйнування, коли людина намагається оволодіти природою шляхом її знищення. Фромм доводить, що ці два способи відобразилися в культурі, зокрема у мистецтві. Наприклад, футуризм – мистецький напрям, який закликає руйнувати музеї і бібліотеки, щоб розчистити місце для нової культури, – яскравий доказ відображення в мистецтві способу руйнування.

Своєрідним маніфестом, що визначив суть філософії культури Франкфуртської школи, стала невелика стаття Герберта Маркузе «До феноменології історичного матеріалізму»²⁷⁴, у якій він поділяє

²⁷⁴ Marcuse H. Beitrageur Phanomenologiedes Historischen Materialismus?/ Philosophische Hefte. 1928, №1.8.– P. 45.

культуру на справжню, «істинну», якою, по суті, є висока культура (насамперед, музика та література), і несправжню, «неістинну», якою виступає примітивна масова культура. Роль філософії полягає в тому, щоб за товстим прошарком неістинної культури, створеної для того, щоб зробити людину «одномірною» і слухняною, виявити справжню культуру.

2. *Антропологічні концепції культури.* На противагу Гегелю та марксизму, які досить часто анівелюють роль людини-творця у культурі, існують інші концепції, згідно з якими творцем культури вважається не якийсь там Дух, а людина і тільки вона. Антропологічні підходи можна поділити на:

а) еволюціоністські концепції культури, за якими в основі розвитку культури лежить еволюція людини (Тайлор, **Джеймс Фрезер** (1854–1941), **Юліус Липперт** (1839–1909) та ін.). До цієї групи можна віднести й неоеволюціоністську концепцію **Леслі Вайта** (1900–1975);

б) нееволоціоністські концепції культури, які знаходять у культурі різних народів (як примітивних, так і сучасних) спільні структури мислення, спільні уявлення, спільні моральні принципи тощо (**Франц Боас** (1858–1942) та ін.);

в) психологічні концепції культури (**Маргарет Мід** (1901–1978), **Джон Доллард** (1900–1980), Чайлд), які досліджували пізнання, відчуття, мислення людей в умовах різного культурного оточення;

г) соціологічні концепції культури (Малиновський, Радкліфф-Браун, які розглядають культуру як сукупність соціальних інститутів).

3. *Концепції культури Шопенгауера та Ніцше.* Шопенгауер вважав, що дійсність – це ірраціональна, сліпа воля, а культура ґрунтується на здатності людини протистояти цій темній ірраціональній волі, – вона є прагненням до вищого, піднесеного.

Ніцше, вивчаючи античну культуру, виявляє в ній окрім високого, раціонального і піднесеного начала (аполонійського) нестримне, агресивне, ірраціональне начало (діонісійське), пов'язане, безсумнівно, із дією притаманної світу та людині – сліпої, хаотичної й ірраціональної волі.

4. *Психоаналітична концепція культури.* Фройд стверджував, що духовність людини – окрім свідомості та несвідомої сфери – містить «надсвідому» інстанцію, що являє собою різні культурні принципи, заборони, обмеження, правила, що засвоюються люди-

ною й людством упродовж життя і стають неусвідомленими. Ці культурні обмеження в несвідомій сфері вступають у конфлікт з іншим змістом несвідомого – інстинктами, насамперед сексуальним і агресивним, – і людина змушена переводити енергію інстинктів у культуротворчу діяльність (мистецтво і т. ін.), тобто сублимувати. Саме сублимацію покладено в основу культури. Послідовник Фрейда Юнг вважав, що зміст людського несвідомого сформувався під впливом колективного психічного досвіду на зорі людства, про що свідчить наявність типових образів у глибинах людського несвідомого (архетипів колективного несвідомого), які дивовижним чином співпадають із універсальними культурними образами, символами і міфами. Саме архетипи покладені в основу функціонування людської психіки і культури в цілому.

5. Неокантіанські концепції культури:

а) символічною концепцією називають погляди на культуру Кассіра, представника Марбурзької школи неокантіанства, який вважав, що дане людині апріорно від природи уміння формувати символи, про що писав Кант, є чи не найважливішою властивістю людини, що відрізняє її від усіх інших істот. «У людини між системою рецепторів і ефекторів²⁷⁵, котрі є в усіх видів тварин, є й третя ланка, яку можна назвати символічною системою. Це нове надбання цілком перетворило людське життя»²⁷⁶, – писав він. Для Кассіра вся культура – це продукт символічної діяльності людини. Аналогічних поглядів дотримувались і представники когнітивної концепції культури (**Ворд Гуденаф** (нар. 1919), **Дже-ром Брунер** (нар. 1915) та ін.);

б) ціннісна концепція культури. Найважливішим досягненням Канта, на думку представників цієї концепції, було відкриття апріорних структур, за допомогою яких людина може здійснювати ціннісні судження. На основі ціннісних суджень формуються цінності, які покладено в основу культури. Як вважав Ріккерт, представник Баденської школи, цінності для людини повинна

²⁷⁵ Рецептор – сукупність органів для сприйняття подразнень (стимулів), ефектор – сукупність органів для відповіді (реакції) на це подразнення.

²⁷⁶ Кассіра Е. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М., 1988.

встановлювати філософія, а культура полягає у єдності моралі, науки й мистецтва, які втілюють три головні цінності: істину, добро, красу. Ця тріада також запозичена з філософії Канта і праць Ляйбніцевсько-Вольфганської школи.

На думку Сорокіна, видатного американського філософа, культуролога і соціолога²⁷⁷, суспільство створює «культурні надсистеми», які виражають одну головну цінність, а, отже, цінність є фундаментом культури. Сорокін розглядає три головні надсистеми: 1) ідеаціональна – базується на уявленнях про Бога. характерна для середньовічної західноєвропейської культури, а також культури Індії та Греції в класичний період; 2) ідеалістична – ґрунтується на уявленнях про надчуттєву реальність (давньо-грецька культура VI–V ст. до н.е., західноєвропейська культура XIII–XIV ст.); 3) чуттєва (XIV–XX ст.) – намагається звільнитися від релігії та моралі, не вірить у надчуттєве. Домінування останньої²⁷⁸ (культури фермерів, робітників, домогосподарок, злочинців і божевільних) культури, яка прагне звільнитися від релігії, моралі й інших цінностей ідеалістичної культури – ознака її занепаду.

б. *Ігрова концепція культури.* Її засновником є нідерландський історик Гайзінга, автор знаменитої книги «*Homo ludens*» («Людина, яка грається»)²⁷⁹.

Для Гайзінги гра – це система правил, якої повинні дотримуватися всі люди. Хоча правила досить часто є умовними, людина настільки глибоко проникається ними, що починає сприймати всерйоз. Уся культурна творчість – поезія, музика, людська думка, і поведінка, мораль і навіть філософія – це гра. Роль гри на різних історичних етапах і в різних історичних культурах була різною; ігрове начало в культурі то підсилювалося, то послаблювалося.

Ігрову концепцію культури розвивали також Ортега-і-Гассет та **Ейген Фінк** (1905–1975). Ортега-і-Гассет критикує масову куль-

²⁷⁷ Свою концепцію він виклав у книзі «Соціальна й культурна динаміка».

²⁷⁸ Пітірим Сорокін так охарактеризував цю культуру: «Тільки те, що ми бачимо, чуємо, сприймаємо на дотик, відчуваємо й сприймаємо через наші органи чуття - реальне й має сенс. Поза цією чуттєвою реальністю немає нічого, або є що-небудь таке, чого ми не можемо відчути, а це еквівалент нереального, неіснуючого».

²⁷⁹ *Гейзінга Й. Homo ludens.* – К.: Основи, 1994. – 250 с.

туру, протиставляючи її «справжній» живій культурі, яка насправді є грою, оскільки вона спонтанна і непов'язана з матеріальними інтересами, на відміну від масової культури. Фінк автор вислову: «Людське життя складається з п'яти стихій: смерть, праця, влада, любов, гра»²⁸⁰.

7. *Концепція культури Шпенглера та Тойнбі. Освальд Шпенглер*²⁸¹ (1880–1936) у розвитку культури вбачав постійний конфлікт людини та цивілізації. Цивілізація, на його думку, має такі ознаки: розвиток техніки, скупчення людей у великих містах, деградація мистецтва, перетворення людей у сіру масу, падіння зацікавленості духовними цінностями, моральний занепад суспільства, поширення псевдокультури, нівеляція індивідуальних людських особливостей. З погляду Шпенглера, цивілізація вбиває культуру. Культура проходить чотири цикли розвитку: 1) міфосимволічна рання культура; 2) метафізична релігійна культура; 3) висока культура; 4) закостеніла культура, що переходить в цивілізацію. За Шпенглером, цей цикл триває близько тисячі років і розгортається не тільки в Європі, але й у всьому світі.

Тойнбі також аналізує повоєнну культуру ХХ століття, засвідчуючи її занепад, який він, подібно Шпенглеру, аналізує за такими «симптомами», як перетворення людей в сіру масу, поширення псевдокультури, нівеляція індивідуальних людських особливостей. Для Тойнбі світова культура – це не монолог одного єдиного початку, будь то світовий дух чи матерія, – він розкриває діалогічну сутність розвитку культури у своїй концепції «Виклику й Відповіді». Світ культури він розглядає як відповідь на виклики природи, суспільства і внутрішньої безкінечності самої людини. На відміну від Шпенглера, Тойнбі допускає різні варіанти розвитку культур, адже на один і той самий виклик можливі різні відповіді.

Про занепад західноєвропейської культури стверджує і **Алберт Швейцер** (1875–1965), хоча у своїх працях він досить часто полемізує з Шпенглером і Тойнбі. На його думку, причинами занепаду культури є націоналізм, що розвивається із ХІХ ст., роз-

²⁸⁰ Фінк Э. Основные феномены человеческого бытия // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 361.

²⁸¹ «Присмерки Європи» (Der Untergang des Abendlandes, Т. 1. – 1918, Т. 2. – 1922).

різненість людей, неспівпадання темпів матеріальної і духовної культури.

8. *Структуралізм, постструктуралізм і постмодернізм у дослідженні культури.* Структуралізм і постструктуралізм використовують поняття «структура», під яким розуміють універсальне культурне утворення. Леві-Стросу належать блискучі дослідження культури на основі універсальних структур. Фактично він використовує кантівське поняття структури, хоча, з його погляду, структури знаходяться не в людській голові, а в культурі. На думку Лакана, ці структури продукує людська підсвідомість. Таким чином, структуралізм певною мірою спирається не тільки на неокантіанство, але й на психоаналіз.

Постструктураліст Фуко використовує поняття «епістеми», або «історичного апріорі», що близьке до поняття структури, хоча, з іншого боку, він допускає й описує культурні явища, які не потрапляють у структуру, а, отже, поза ними існує ще й «культурний хаос». Зрештою, філософія постмодернізму розглядає культуру як суцільний «хаос» – хаос текстів, думок, почуттів.

1.4. Структура і динаміка культури

Філософія культури намагається певним чином впорядкувати все розмаїття культури, виділити її головні складові частини. Думки філософів із цього приводу розходяться, однак у найзагальнішому вигляді можна виділити наступні частини культури:

1. *Побут* – до нього відноситься система різноманітних предметів, засобів, процедур та ідей, пов'язаних із життєдіяльністю людини (харчування, одяг) та трудовою активністю (знаряддя праці, способи ведення домашнього господарства тощо).

2. *Екологія* – історичний тип відношення суспільства до природного середовища, особливості використання «другою природою», тобто культурою «першої» природи.

3. *Економіка* – система цінностей, норм, способів діяльності, що регулюють обмін продукцією, економічну поведінку й економічні відносини в суспільстві.

4. *Мораль* – система правил і норм регулювання міжособових відносин між людьми та людської поведінки.

5. *Наука* – спосіб отримання нових знань за допомогою раціональних та експериментальних методів пізнання.

6. *Мистецтво* – діяльність людини, спрямована на створення духовних надбань і цінностей, а також на способи та результат цієї діяльності.

7. *Релігія* – сукупність різних переконань людей, пов'язаних із надприродним світом, що сприймається без доказів на віру.

8. *Освіта* – сукупність загальних способів передачі досвіду, знань, умінь та навичок, формування визначених соціальних норм поведінки.

9. *Право* – сукупність усіх правил, норм, заборон, а також звичок і традицій, що регулюють життя людей у державі.

10. *Політика* – це знання і вміння здійснювати й здобувати державну владу.

Однак, найвидатнішим досягненням людства є *філософія*. Як уже зазначалося, вона, з одного боку, є коротким узагальненням усіх здобутків культури, а, з іншого, – силою, що може змінити всю національну чи світову культуру, повести її за собою.

Культура не є чимось сталим, – вона постійно змінюється.

На питання, чи існує культурний прогрес, знову ж таки є різні відповіді. Ті, хто схиляються до марксистських чи то еволюціоністських концепцій стверджують, що культура розвивається й прогресує. З ними не погоджуються представники постмодернізму; а дехто з філософів говорить про циклічний розвиток культури, періоди прогресу і регресу, що змінюють один одного.

Різними також є думки і щодо джерел культурних змін. Наприклад, за Арістотелем ним є Першодвигун, що дав поштовх саморозвитку всього існуючого. У Середньовіччі джерелом культурних змін вважали Бога.

Серед найголовніших джерел культурних змін можна виділити *внутрішній саморозвиток певної національної культури*, а також її *взаємодію з іншими культурами*. Наприклад українська культура рухалась вперед протягом століть внаслідок діяльності її видатних представників (Шевченка, Костомарова, Куліша та ін.), які розвивався українську культуру «із середини», але водночас генезис української культури супроводжувався засвоєнням і

переосмисленням досвіду інших культур (польської, німецької тощо).

1.5. Типи культур

Термін «культура» можна вживати у широкому смислі, позначаючи ним усі надбання людства, а можна – у вузькому, розглядаючи національні культури чи культури певного історичного періоду. Культури можна типологізувати за різними ознаками. Існує чимало способів поділу культур на різні типи, які можна звести до так званої *діахронічної* та *синхронічної* типологій. Застосовуючи діахронічну типологію, ми виділяємо історичні типи культур, проводимо типологію в історичному плані, а при синхронічній – ми класифікуємо одночасно існуючі культури.

Однією з найдавніших діахронічних типологій є типологія, що представлена в книзі пророка Данила Старого Заповіту, де автор виділяє п'ять царств: «золоте» (Ассирійсько-Вавилонське), «мідне» (Персицьке), «залізне» (Македонське), «глиняно-залізне» (Римське) і останнє – Царство Небесне, «що навіки не зруйнується... Воно потовче й покінчить усі ті царства, а само буде стояти навіки.» (Дан. 2: 44). Аврелій Августін, посилаючись на Біблію виділяє десять типів культур: 1) ассирійсько-вавилонська культура, 2) римська культура, 3) культура до Різдва Христового, 4) культура після Різдва Христового, 5) дитинство людства, 6) юність людства, 7) зрілість людства, 8) похилий вік людства, 9) старість людства, 10) відновлення і блаженство обраних у Граді Божому. Серед інших діахронічних типологій була популярна також типологія **Жана Боссюе** (1627–1704), який виділив у історії розвитку культури давню культуру і нову культуру. До давньої культури відніс такі періоди: епохи Адама, Ноя, Авраама, Мойсея, взяття Трої, епоху царя Соломона, Ромула, звільнення євреїв із вавилонського полону, знищення Карфагену римлянами; народження Ісуса Христа, епоху Карла Великого. Після цього, на його думку, почалася епоха нової культури. Кант розподіляв культуру на два періоди: 1) природний стан, що характеризувався хаотичною людською поведінкою, 2) моральний стан, або цивілізація, що характеризується впорядкованими стосунками між людьми, на основі суспільної домовленості. Подібні періодизації ми зустріча-

ємо також у Локка, Руссо, Гоббса. Гегель всю історію культури ділив на три періоди: Стародавній Схід, Стародавня Греція, Німеччина, де він жив. Маркс виділяв такі періоди: первісна культура, рабовласницька культура, феодальна культура, буржуазна культура (або капіталістична), комуністична культура, яка нібито мала настати в майбутньому. Зрештою, філософи-постмодерністи дотримуються відомої потрійної схеми: класична культура, некласична культура, постнекласична культура.

Ймовірно, одна з перших синхронічних типологій представлена у творах давньогрецького історика **Геродота** (V ст. до н.е.), який поділив культуру на дві частини – *варварську* й *еллінську*. Друга ототожнювалась із високою культурою Давньої Греції; перша – це культура всіх інших народів, яка є нижчою. Ця типологія неодноразово відтворювалася, щоправда, змінювались уявлення про варварів та еллінів (наприклад, еллінами вважали себе македонці за часів Александра, хоча греки їх такими не вважали). Серед інших синхронічних типологій переважно зустрічаються типології за *країнами, етносами чи народами* (наприклад, «українська культура», «англо-американська культура», «культура арабського світу» тощо). Популярним є також поділ усієї світової культури на *західну* і *східну*, причому мова йде не тільки про географічну основу, але й про суттєві культурні відмінності між Індією, Китаєм, Кореєю, Японією, мусульманським сходом та Західною Європою. Існує також синхронна типологія за *релігійною ознакою* (християнська культура, мусульманська культура тощо). Тойнбі розглядає такі поняття як *традиційна* і *модерна* культури: традиційна – це інертна культура, зорієнтована більше на традиції, ніж на інновації, а модерна, навпаки, – на новизну, а не традиції. Однак найбільшого значення в наш час набуває поділ всієї культури на *елітарну, народну* і *масову*.

Культура значима як для пересічної людини, так і для духовнорозвиненої особистості, хоча для розвиненої її значення інше, ніж для людини пересічної. Завдяки цьому у філософії культури, починаючи з Ніцше, існує поділ всієї культури на *високу* (елітарну) та *масову* культуру. Сюди можна додати ще й *народну* культуру. Спробуємо в найголовніших рисах окреслити означені типи культур:

Висока (елітарна) культура – це високохудожня, високопрофесійна культура, яку використовують вибрані люди. Ніцше вперше ввів у філософію уявлення про «аристократів духу» – високорозвинених і сильних людей, і це започаткувало елітаристські концепції не тільки у соціальній філософії, аксіології, але й у філософії культури. Елітарна культура – це і є культура, яка витворюється цими аристократами²⁸², на рівні мови, мистецтва чи іншого виробництва вона. До неї традиційно відносять класичну музику, класичний рок, інтелектуальну літературу, високохудожні картини, фільми з глибоким змістом тощо. Елітарна культура найчастіше не ставить за мету прибуток від продажу культурного продукту²⁸³.

Народна (фольклорна) культура – це культура, що створюється народом і передається з покоління в покоління. До неї відносять казки, пісні, народні танці, способи будівництва, особливості побуту тощо. Народна культура відображає характерні особливості тієї чи іншої нації.

Масова культура («кітч»²⁸⁴) – це примітивна культура, спрямована на масового споживача з метою отримати матеріальну користь від продажу книг, продукту. До масової культури відносяться

²⁸² Цю «фашистську» тезу філософії Ніцше досить часто не розуміють і не сприймають ті, хто обстоює «рівність всіх людей». З іншого боку, така оцінка людей є знову ж таки проявом критикованого постмодерністами «бінаризму», тому відомий сучасний письменник-постмодерніст Джон Фавлз певною мірою прояснив цей момент: «...межа між *Небагатьма* і *Масою* проходить не між людьми, а всередині кожної людини... якщо ми не заглянемо у вічі цьому занадто грубому конфліктові (що заснований переважно на надмірній заздрості, з одного боку, і надлишку зневаги – з іншого) між біологічними *Небагатьма* і біологічною *Масою*; якщо ми не визнаємо, що не народжуємося і ніколи не будемо народжуватися рівними, хоча права людини однакові для всіх; якщо Маса не позбавиться від хибного уявлення про свою неповноцінність, а ті, кого *Небагато*, – від так само хибного уявлення нібито біологічна перевага – це стан існування, а не *відповідальності*, яким воно є насправді, – якщо всього цього не відбудеться, ми так і не станемо жити у більш справедливому і щасливому світі» (*Фаулз Дж.* Аристос. – М.: Из-во Єксмо, 2004. – С. 14–15).

²⁸³ До «елітарної культури» можна віднести всю класичну музику, рок-оперу, музику «класичний» рок, фільми Феліні, Грінвея, Годара, картини Далі, тощо. До української елітарної культури можна віднести романи Ю. Андруховича, О.Забужко, Ю. Вінничука, М. Пашковського, есеї К. Москальця, музику Т. Чубая («Плач Єремії»), фільми Саніна, Гльєнка, тощо.

²⁸⁴ «Кітч» – це слово німецьке і означає «дешевка».

детективи, серіали, дешеві картини, бульварна преса, музична «попса» тощо²⁸⁵.

Філософія культури намагається вирішити проблему участі та функцій масової й елітарної культури в суспільстві. Зокрема Шпенглер і Маркузе вважали, що масова культура є засобом маніпулювання свідомістю людей, і лише культура елітарна є показником незалежності особистості. Ортега-і-Гассет розглядав елітарне мистецтво як фермент для виділення «обраних» із маси. В цілому у більшості філософських учень ХХ ст. масова культура розглядається як явище необов'язкове і таке, що суперечить природі особистості. Однак у постмодерністів існує ідея «подвійного кодування», тобто вони закликають створювати такі культурні продукти, які будуть одночасно цікавими і масам, і еліті. Це гасло найвідвертіше сформулював постмодерніст **Леслі Фідлер** (1917–2003) у своїй статті «Перетинайте рівчаки, засипайте кордони»²⁸⁶, а реалізував на практиці Умберто Еко у своєму романі «Ім'я троянди», творі, що складається з кількох пластів, зорієнтованих на різні інтелектуальні категорії читачів.

Окрім поділу на елітарну, масову та народну, культуру ділять також на *офіційну* і *субкультуру*.

Офіційна культура – це культура, яка легалізована, легітимізована в тому чи іншому суспільстві, визнана владою.

Альтернативна, або субкультура, – це культура, яка протистоїть офіційній і не визнається владою та суспільством. Тривалий час альтернативною культурою були джаз, рок, авангардні напрями в мистецтві й ін. До альтернативної відносять також *молодіжну субкультуру* – окремий прошарок культури, що протистоїть офіціозу й твориться і сприймається молоддю. Молодіжна субкультура, як

²⁸⁵ Масова культура, як феномен, почала окреслюватися наприкінці ХІХ століття. Спочатку вона виступала у формі «жовтої преси», де обговорювалось інтимне життя відомих людей. Згодом, із виникненням Голівуду, почнає розвиватися масове кіно, з'являються такі форми масової культури, як комікси, плакати, дешеві книги у м'яких обкладинках. До масової культури відносяться поп-музика, всі серіали, детективи, мелодрами. До української масової культури можна віднести фільми кіностудії Довженка (особливо радянських часів), музику Поплавського, Таїсії Повалій, Анні Лорак, Наталії Могилевської й ін.

²⁸⁶ *Фідлер Л.* Пересекайте рвы, засыпайте границы // Современная западная культурология: самоубийство дискурса. – М., 1993.

продукт людської діяльності, передбачає також специфічну мову, мистецтво, спосіб життя.

2. Філософія науки²⁸⁷

2.1. Сутність науки

Із давніх-давен люди намагалися пояснити явища природи. Спочатку вони вважали, що все те, що відбувається навколо, – дії Богів, однак згодом, із винайденням важеля і блока, а далі й найпростіших машин, людина починає вірити в те, що в природі існують незалежні від людини та богів закони. Таким чином, в середині культури починає формуватися особливий тип знання, який називається *наукою*. Наука – це передусім віра в існування законів природи.

Наука як явище культури відрізняється від інших феноменів, таких, наприклад, як філософія, художня діяльність і буденне (позанаукове) знання. Ми вже зазначали, що у науковому дослідженні бере участь людський розум, а у філософуванні – все людське ество; наукова істина – це істина тимчасова, від якої відмовляються, коли з'являється істина краща, а від філософської істини відмовляються досить рідко. Окрім того, мова, якою висловлюються філософи, більш різноманітна, ніж мова науковців.

Від художнього осягнення дійсності науку відрізняє те, що художній твір завжди враховує суб'єктивність, індивідуальність автора, а наукове відкриття її ігнорує. Закони Ньютона були б такими самими, якби їх відкрив і не Ньютон, – особистість першовідкривача законів природи тут не позначається на самих цих законах.

Від буденного (стихійно-емпіричного) знання наука відрізняється наступними ознаками:

²⁸⁷ Філософія науки сформувалась в першій половині ХХ ст. Головні принципи філософії науки як самостійної галузі філософських знань сформулював Мерстон у докторській дисертації «Наука, техніка й суспільство в Англії XVII століття», захищеній у Гарварді в 1936 р. (опублікована в 1938 р.).

- якщо буденне пізнання освоює лише предмети сьогодення, то наукове пізнання може бути спрямоване в майбутнє;
 - буденна свідомість користується природною мовою, а для науки цього недостатньо: їй потрібні терміни, формули й ін. Окрім того у науці прагнуть, аби всі слова мали однозначний смисл, на відміну від буденної мови;
 - якщо знання, отримані в буденній практиці, перевіряються одразу ж самою практикою, то знання, які отримує наука, не завжди можуть бути перевірені практикою, або перевірятимуться у далекому майбутньому;
 - наука завжди усвідомлює метод, яким здобуває знання, а повсякденна свідомість – ні;
 - заняття наукою потребують особливої підготовки науковця, а для повсякденного пізнання це не потрібно.
- Отже, наука є особливим, відмінним від усіх інших, видом освоєння дійсності.

2.2. Динаміка наукового пізнання

Наукове знання постійно збагачується й удосконалюється. Ми можемо ставити під сумнів прогрес моралі, суспільний прогрес, але прогрес науки є безсумнівним. У динаміці наукового пізнання особливу роль відіграють, на думку американського філософа науки Куна, так звані *наукові революції*. Що таке наукова революція? Це фундаментальна перебудова основ науки, її методів і наукової картини світу, яка час від часу зустрічається в історії науки.

Історії науки відомі чотири таких революцій:

1. Революція XVII ст., що закінчилася становленням класичної науки. Вважається, що вона почалася, як уже зазначалось, із публікації роботи Коперніка «Про обертання небесних сфер» (1543 р.) і закінчилась з виходом у світ роботи Ньютона «Математичні начала натуральної філософії» (1687 р.). Ця наукова революція стала стимулом до формування «класичної науки», яка ґрунтується на очевидності, раціональних методах і експерименті. Ввесь світ після цієї революції почав мислитись, як велика машина (філософія механіцизму).

2. Революція кінця XVIII – першої половини XIX ст. Внаслідок цієї революції механістична картина світу втрачає статус

загальнонаукової. В кожній галузі формується своя картина світу, що, зрештою, призводить до виникнення цілої низки окремих дисциплін. До цього чіткого поділу на дисципліни не було, а в університетах традиційно існували тільки чотири факультети: філософії, медицини, права і теології. Саме тому Ньютон називав свою фізику «натурфілософією». Не зважаючи на розмаїття дисциплін, класичні установки (очевидність, раціональність) після даної революції зберігаються.

3. Революція кінця XIX – середини XX ст. призвела до становлення нової, неklasичної науки. Революційні зміни у фізиці (відкриття подільності атома, становлення релятивістської і квантової теорії), в хімії (квантова хімія), в біології (становлення генетики), виникнення кібернетики і теорії систем підірвали класичні установки. Наука відмовляється від самоочевидності (релятивістська фізика), психоаналіз відкриває ірраціональні сфери психіки, експеримент починає мислитися як такий, що залежить від сприйняття його результатів самим експериментатором. Тому науку першої половини XX ст. називають «неklasичною».

4. Революція останньої третини XX ст., результатом якої є формування постнеklasичної науки. Постнеklasична наука характеризується тотальною комп'ютеризацією, прерогативою міждисциплінарних та комплексних досліджень. Наука стає економічно і соціально залежною; виникає інтерес до систем, що саморозвиваються (біосфера, Метагалактика, планета Земля, як система взаємодії геологічних, біологічних і техногенних процесів), з'являється концепція нестационарного Всесвіту і, що найголовніше, зникає класичний ідеал ціннісно-нейтрального дослідження. Сучасний учений, який уже здатен клонувати людину й знищити світ ядерним вибухом, не може не зважати на принципи моралі.

Під час наукових революцій змінюються й так звані *типи раціональності*, тобто типи раціонального (за допомогою розуму) освоєння світу. Виділяють три історичні типи раціональності:

- класична раціональність – не враховує суб'єктивні фактори в науці, не осмислює зв'язку науки з соціальними і філософськими цінностями й цілями;

- некласична раціональність – враховує особливості суб'єкта в наукових дослідженнях, однак не осмислює зв'язку із соціальними і філософськими цінностями й цілями;

- постнекласична раціональність – враховує особливості суб'єкта в наукових дослідженнях, осмислює зв'язок із соціальними і філософськими цінностями й цілями.

Отже, сучасна наука не може не рахуватися з нормами моралі, а тому в філософії науки виникає проблема *етики науки*, тобто системи ідеалів і норм наукової творчості. Головні моральні принципи сучасного науковця, на наш погляд, мають бути наступними:

- не відступати від наукової істини з огляду на особистісні, своєкорисні цілі;

- перед науковою істиною всі дослідники мають бути рівні, – ніякі минулі заслуги не повинні прийматися за наукові докази;

- вчений повинен бути чесним, він може помилятися, але не має права підтасовувати результати досліджень;

- вчений не має права на плагіат; він може повторити вже зроблене відкриття, але не має права чужі відкриття видавати за власні;

- вчений повинен передбачати наслідки, які може мати його відкриття для людства;

- вчений не повинен в ім'я науки жертвувати моральними принципами.

Лише дотримання зазначених вище норм дасть змогу сучасній науці дійсно служити людству.

Слід зауважити, що погляди Куна на «революційну» динаміку наукового пізнання – не єдина думка з цього приводу. Лакатос вважає, що розвиток науки аж ніяк не революційний. Нова теорія не заперечує стару, а будується на ній, додаючи до старого знання лише пояснення нових фактів, зрештою, Фоєрабенд вважає, що прогрес науки полягає у «епістемологічному анархізмі», тобто висуненню безглузвих ідей. Чи не безглуздою спочатку здавалась геліоцентрична система Коперніка чи геометрія Лобачевського? Звісно ж, безглуздими! Однак саме завдяки таким «сміливим до безглуздості» ідеям і став можливий прогрес науки.

2.3. Проблема наукової картини світу

Однією з найголовніших проблем, які намагається вирішити філософія науки, – це проблема *наукової картини світу*. Картина світу – це образ світу, який вибудовує наука за допомогою власних понять і термінів, а також онтологічних понять. У поняття «картина світу» входять:

- уявлення про об'єкти, з яких складаються всі інші об'єкти (наприклад, атоми чи молекули у фізиці, індивіди у соціології, стимули та реакції у психофізіології тощо);
- уявлення про види і типи цих об'єктів;
- уявлення про загальні закономірності їх взаємодії;
- уявлення про спосіб побудови із них усіх інших об'єктів;
- уявлення про просторово-часову реальність.

Свої картини світу є в кожній науці (їх ще називають «дисциплінарними онтологіями»), а разом вони утворюють загальну картину світу. Наведемо приклад картини світу: «світ складається із неподільних корпускул; їх взаємодія здійснюється як миттєва передача сил по прямій; корпускули і створені із них тіла переміщуються в абсолютному просторі й абсолютному часі» – це картина світу, що склалася після революції XVII ст. (так звана «механістична картина світу»). В ході інших наукових революцій формувались інші картини світу, як галузеві, так і загальні, наприклад, електродинамічна (остання чверть XIX ст.), квантово-релятивістська (перша половина XX ст.) й ін.

Картина світу безпосередньо пов'язана із поясненням ще невідомих фактів і досвіду, адже саме на неї спираються такі пояснення.

2.4. Сучасна наукова картина світу

Сучасну наукову картину світу пов'язують насамперед із уже згадуваною синергетикою – методологічним напрямом, що інтенсивно розвивається і набув великої популярності в наш час. Нижче ми окреслимо головні риси сучасної наукової картини світу. Вони стосуватимуться уявлень про закони природи, про розвиток і будову Всесвіту, про структуру дійсності та можливість передбачити майбутнє. Сучасна картина світу характеризується такими ознаками, як нелінійна методологія в дослідженнях, глобальний еволюціонізм,

уявлення про нестационарний Всесвіт, уявлення про дійсність як сукупність складноорганізованих систем та обмеження можливості пізнати майбутнє.

1. *Нелінійна методологія*. Створюючи картину світу, сучасна наука відмовляється від так званого «лінійного детермінізму Лапласа», на якому ґрунтувалася класична та, власне, й некласична наука, тобто відмовляється від переконаності в існуванні в природі лінійних, ланцюгових причинно-наслідкових зв'язків. Згідно з класичними установками, в природі одне явище (причина) породжує інше (наслідок). Цей наслідок є причиною іншого наслідку, і так далі. В постнекласичній картині світу на зміну лапласівському детермінізму прийшло нове, «нелінійне» мислення, згідно з яким одна й та ж причина може викликати принаймні кілька наслідків, причому, який саме наслідок із цих кількох матиме місце, залежить від *випадку*. У межах синергетики, таким чином, формується «нелінійна методологія» – набір методів, які дають змогу знайти кілька можливих наслідків для тієї чи іншої причини, в якій би галузі знань ця причина не мала місце (фізика, соціологія, психологія тощо).

2. *Глобальний еволюціонізм*. Постнекласична наука змінила також уявлення про рух і розвиток Всесвіту шляхом переосмислення поняття «*еволюція*». Ми знаємо, що у класичній науці слово «*еволюція*» застосовувалося Дарвіном і його послідовниками до органічної природи й означало розвиток і удосконалення видів. Сучасні вчені, зокрема прихильники синергетики, стверджують, що еволюція притаманна не лише органічній, але й неорганічній природі, макро- і мікросвітам, термодинамічним системам (Пригожин), інформаційним системам (Вінер, Ешбі) й, власне, Всесвіту в цілому (Фрідман, Хаббл). Цей погляд дістав назву «глобального еволюціонізму». Змінилося також уявлення про саму еволюцію. Якщо Дарвін уявляв її як однолінійний процес, без відхилень і поворотів назад, то сучасна наука вважає, що еволюція не є однолінійною, – її лінії можуть розгалужуватися, зливатися, повертатися назад.

3. *Концепція нестационарного Всесвіту*. Сучасна наука розглядає Всесвіт не як стабільний і незмінний, а як складноорганізований і неусталений, такий, що знаходиться в процесі постійного становлення. Таким чином, у сучасній науковій картині світу поняття «*буття*» і «*становлення*» виступають фактично си-

нонімами. У процесі становлення Всесвіту здійснюються не тільки закономірні й визначені процеси, але й випадкові, непередбачувані (стохастичні). Всесвіт постійно еволюціонує шляхом самоорганізації, переходу від хаосу до впорядкованості, однак хаос – це не безладдя, а перехідний стан при переході від одного рівня упорядкованості до іншого. Тому прихильники синергетики називають хаос «конструктивним», «творчим», оскільки він є фактично умовою виникнення нового.

4. *Дійсність як сукупність складноорганізованих систем.* Уся дійсність сучасною наукою уявляється наповненою складноорганізованими системами (молекулярна будова речовини, жива природа, інформація, суспільство тощо). Всі ці системи еволюціонують, причому в їх еволюції існує два рівні. Для першого характерна усталеність, лінійність і передбачуваність; для другого – неусталеність, нелінійність, непередбачуваність. На першому рівні розвиток будь-якої системи цілком передбачуваний і прогнозований, оскільки система перебуває у стані рівноваги, однак часом у системі виникають так звані «флуктуації» (незначні відхилення від стабільних параметрів), які можуть «затухнути», а можуть, навпаки, підсилитися, призвести систему до нестабільності, втрати рівноваги. Тоді система переходить на другий рівень – і її розвиток передбачити неможливо. Якщо ми розглянемо, наприклад, таку систему, як суспільство, то побачимо, що можемо легко прогнозувати процеси його розвитку тільки тоді, коли воно перебуває у стані рівноваги, однак під час нерівноважного стану (революція тощо) шляхи розвитку суспільства непередбачувані. Проте це не означає, що система має нескінченну множину варіантів розвитку (атракторів); можливий не будь-який набір таких варіантів, а лише їх скінченна кількість. Причому, чим більше нестабільним є стан системи, тим більше виникає варіантів її майбутньої еволюції, з яких випадок вибере лише один.

5. *Непередбачуваність майбутнього.* Уявлення про нелінійність процесу еволюції Всесвіту робить фарсом будь-які прогнози. Якими шляхами піде система, що потрапила у «точку біфуркації» (нерівноважний стан), передбачити неможливо. Ми можемо з'ясувати тільки ймовірні шляхи розвитку системи, або «заборонені стани» – шляхи, якими система піти не зможе. Якщо ми з цих позицій

подивимося на таку складноорганізовану систему, як суспільство, то нам стане зрозумілою безглуздість «соціальних прогнозів», «соціального конструювання» чи «соціальної інженерії». Якщо суспільство перебуває у нерівноважному стані, то можна лише окреслити множину варіантів його подальшого розвитку, а щодо впливу на розвиток суспільства, то він може мати місце лише у вигляді «точкових» дій, які мають підштовхнути його до того чи іншого шляху розвитку. Однак, як зазначалося вище, ми можемо знати «заборонені стани», втім числі й для суспільства, і, знаючи про них, запобігти його руйнації.

Питання до семінарського заняття

1. *Сутність культури.*
2. *Символічна природа культури.*
3. *Людиновимірна сутність культури. Елітарна та масова культури.*
4. *Сутність науки.*
5. *Динаміка наукового пізнання.*
6. *Проблема наукової картини світу.*
7. *Сучасна наукова картина світу.*

1. Вставте пропущені слова

... – це все, створила людина
 ... – це все, чого людина не створювала
 Давньоримський мислитель у своїх листах, які прийнято називати «... ...» вперше ввів слово «культура» у розумінні «вироснування душі», духовний саморозвиток людини.
 Видатний англійський вчений ... вперше спробував дати точне наукове визначення поняття «культура».

2. Вставте пропущені назви складових частин культури

... – до нього відноситься система різноманітних предметів, засобів, процедур та ідей, пов'язаних із життєдіяльністю людини (харчування, одяг) та трудовою активністю (знаряддя праці, способи ведення домашнього господарства).
 ... – історичний тип відношення суспільства до природного середовища, особливості використання «другою природою», тобто культурою «першої» природи.
 ... – система цінностей, норм, способів діяльності, що регулюють обмін продукцією, економічну поведінку й економічні відносини в суспільстві.
 ... – система правил і норм регулювання міжособових відносин між людьми та людської поведінки.
 ... – спосіб отримання нових знань за допомогою раціональних й експериментальних методів пізнання.
 ... – діяльність людини, спрямована на створення духовних надбань і цінностей, а також способи та результат цієї діяльності.
 ... – сукупність різних переконань людей, пов'язаних із надприродним світом, що сприймаються без доказів.

... – сукупність усіх загальних способів передачі досвіду, знань, умінь і навичок, формування визначених соціальних норм поведінки.

... – сукупність всіх правил, норм, заборон, а також звичок і традицій, що регулюють життя людей у державі.

... – це знання та вміння здійснювати і здобувати державну владу.

Однак найвидатнішим досягненням людства, вершиною культури є ...

3. Вставте пропущені слова

Найголовнішими джерелами змін культури є її внутрішній..., а також взаємодія з

4. З'єднайте речення у лівому стовпчику з номером наукової революції у правому.

Наукова революція, результатом якої є формування постнекласичної науки, що характеризується тотальною комп'ютеризацією, прерогативою міждисциплінарних і комплексних досліджень, економічною й соціальною залежністю науки

III

Внаслідок цієї революції механістична картина світу втрачає статус загальнонаукової. В кожній галузі формується своя картина світу, що, зрештою, призводить до виникнення цілої низки окремих дисциплін.

I

Революція, що призвела до становлення некласичної науки. Наука відмовляється від само очевидності, відкриває ірраціональні сфери психіки; експеримент починає мислитися як такий, що залежить від свідомості самого дослідника.

IV

Революція, що закінчилася становленням класичної науки, яка ґрунтується на очевидності, раціональних методах і експерименті.

II

5. Виберіть на кожне запитання із п'яти варіантів відповіді один правильний

1. Що таке культура?

- а) все, що створила людина;
- б) ввічлива поведінка людини;
- в) набір якостей, які роблять людину розвинутою;
- г) освіта;
- д) розвиток людини.

2. Хто з наведених нижче філософів є яскравим представником некантіанських концепцій культури?
 - а) Гусерль;
 - б) Дільтай;
 - в) Ріккерт;
 - г) Конт;
 - д) де Шарден.
3. Що із перерахованого нижче є джерелом змін національної культури?
 - а) економіка;
 - б) Бог;
 - в) природа;
 - г) взаємодія з іншими культурами;
 - д) патріотизм.
4. Що таке наука?
 - а) галузь знання, що ґрунтується на переконаності в існуванні законів природи;
 - б) галузь знання, що ґрунтується на вірі;
 - в) знання;
 - г) розум;
 - д) галузь знання, що потребує особливої підготовки.
5. Що із перерахованого нижче належить до складових частин наукової картини світу?
 - а) уявлення про ідеальне;
 - б) уявлення про добро і зло;
 - в) уявлення про світ;
 - г) уявлення про закони психології;
 - д) уявлення про будову речовини.

Література:

1. Зиммель Г. Філософія культури.– В 2 т.– М., 1996.
2. Добронравова І.С. Нелінійне мислення // Філософська і соціологічна думка.– 1991.– № 6.
3. Кун Т. Структура научних революцій.– М., 1977.

ЛЕКЦІЯ 12. АКСІОЛОГІЯ: ЦІННІСТЬ БУТТЯ І СТРАТЕГІЯ МАЙБУТНЬОГО

1. Цінності в системі культури

З цінностями ми всі знайомі з дитинства. Люди звикли говорити: «Я ціную...», «Для мене цінним є...», «Це для мене становить найвищу цінність...» і. т. п. Ці слова якраз і виражають те, що у філософії називається «цінністю». Кожна людина щось у житті цінує: сім'ю, друзів, музику, мистецтво, благо, красу, істину, добро тощо. Все те, що цінує людина, називається *цінностями*. Цінності цікавлять філософію з давніх-давен. Філософи, які жили в різні часи, намагалися віднайти те, що для людини вважається найвищою цінністю. Наприклад, думка Платона, про те, що найвищою цінністю є Благо, була панівною упродовж віків. Однак філософи минулого пропонуючи людині ті чи інші цінності, не намагалися з'ясувати, а звідки вони взагалі беруться, яке їх походження, яка їх природа. Фактично уперше ці питання поставив Кант, який, як ви пам'ятаєте, віднайшов у глибинах людської душі «категоричний імператив» – моральне правило, на основі якого людина робить оцінки типу «добро-зло», а також принцип доцільності, на

основі якого людина складає естетичну оцінку. Саме з праць Канта і витікають майже всі наступні філософські підходи щодо цінностей. У другій половині XIX – першій половині XX ст. теорія цінностей активно розроблялася багатьма відомими філософами – **Рудольфом Германом Лотце** (1817–1881), Віндельбандом, Ріккертом, Шелером, Дьюї та ін., хоча практично всі вони, як уже зазначалося, відштовхувалися від Канта. Справжній інтерес до теорії цінностей був у значній мірі спровокований Ніцше, який проголосив «переоцінку всіх цінностей», тобто заміну всіх базових, насамперед, християнських цінностей, на цінності, що сприяють потягу до влади. Саме у XIX – першій половині XX ст. філософи усвідомили, що цінності є окремим явищем культури, яке потребує детального філософського дослідження.

Філософська дисципліна, що вивчає цінності, називається *аксіологією* (від гр. «*Ахіо~*» – цінний і «*Ізго~*» – вчення, закон). Це слово вперше використав французький філософ **Поль Лапі** (1869–1927) у книзі «Логіка волі»²⁸⁸.

2. Основні філософські підходи до розуміння цінностей

Різні філософи по-різному визначали природу цінностей та їх походження, інакше кажучи відповідали на питання: «Чому так сталося, що людина має цінності?», «Чому людина щось цінує?» та «Що покладено в основу цінностей?».

В аксіології XIX–XX ст. можна виділити наступні головні філософські підходи до розуміння цінностей:

1. *Неокантіанський підхід*. Як ви пам'ятаєте Кант писав про «категоричний імператив», на основі якого людина оцінює власні вчинки і вчинки інших людей та «принцип цілевідповідності», на основі якого людина здійснює естетичні й телеологічні судження. Обидва вони, на думку філософа, дані людині апіорно, тобто до знайомства з навколишнім світом, із досвідом, – себто вони від природи вмонтовані в наш розум. Інакше кажучи, *в основу цінностей покладено трансцендентальні, апіорні структури*. Думки Канта щодо апіорної природи цінностей розвивались і його наступниками. Лотце фактично вважав цінності абсолютно даними, на-

²⁸⁸ «La logique de la volonté»

голошуючи на тому, що цінність стає цінністю тоді коли має «етичний і естетичний смисл», тобто коли наповнюється якимось значенням. Йому слідував Коген, який писав про те, що цінності народжує «чиста воля». Аналогічні думки висловлює неокантіанець Віндельбандт, погляди якого свідчили, що цінності близькі до апіорних форм, або норм, як їх тлумачив Кант; вони притаманні людині від природи, є ні від чого не залежними («абсолютно значимими») і виступають як «корінний факт» філософії. Ріккерт також наголошував на абсолютності цінності, як принципу людського буття, пізнання і діяльності, він тлумачив цінності як «цілком самостійне царство, що розташоване по той бік суб'єкта і об'єкта», як «світ трансценетного смислу»²⁸⁹. Як бачимо, дана проблема розроблялася переважно представниками Баденьської школи неокантіанства.

2. *Соціологічна теорія цінностей*. Поняття «цінність» уперше запровадив у соціологію вже знайомий нам Вебер. Він, подібно до неокантіанців, тлумачив цінність як те, що має «іманентний (внутрішньо притаманний) смисл», тобто будь-яка річ є цінною, якщо вона наділена смислом. Сорокін і Парсонс вважали, що на цінностях ґрунтується суспільне життя. Вони – вищі принципи, що забезпечують згоду в суспільстві. У структурно-функціоналістських концепціях (Парсонс, Радкліфф-Браун та ін.) головною й абсолютною цінністю проголошується виживання суспільства, а всі інші культурні цінності є інструментом для його здійснення. Для збереження будь-якої соціальної системи потрібні цінності, які сприймають усі люди. Без загальних цінностей, пише Клакхон, «Життя суспільства було б неможливим», а «функціонування соціальної системи не могло б зберегти спрямованість на загальні цілі...»²⁹⁰.

3. *«Онтологічне» тлумачення цінностей*. Цей підхід, на відміну від неокантіанства, намагається розглядати цінності не як вмонтовані в наш розум, а як притаманні самим речам зовнішнього світу. Вперше «онтологізувати» цінності почав ще учитель Гусерля **Франц Brentano** (1838–1917), а продовжили розвивати ці думки вже учні й послідовники Гусерля. Такий підхід до цінностей пов'язується переважно із феноменологією. Гартман пише

²⁸⁹ Ріккерт Г. Два пути познания.– 1912.– С. 45.

²⁹⁰ Kluckhohn C. Values and Value-Orientations in the Theory of Action // Toward a general theory of action. Camb.; Massachusetts, 1962.

про те, що предмети мають «онтологічний статус», а, отже, не тільки людина та її свідомість виступає мірою цінності предмета, але й сам предмет. Аналогічні думки висловлює Шелер, який критикує Канта за «формалізм», тобто за те, що його «категоричний імператив» є формальним, абстрактним правилом, відірваним від життя людини, її емоцій та суспільства, таким чином «цей колос із заліза і бронзи встає на шляху філософії до конкретного... вчення про моральні цінності...»²⁹¹. Цінності, на його думку, залежать від людини, – її емоцій, життя, спільноти, в якій вона живе. Вони не є відносними і різними, в залежності від людини і народу, адже хоча люди і спільноти досить різні, вони, на думку Шелера, однаково емоційно реагують на цінності. Таким чином, критика неокантианського апіорного і «формального» розуміння цінності і намагання пов'язати цінність із самим світом, самим життям є основою цього підходу.

4. *«Суб'єктивістське» розуміння цінностей.* Пов'язане насамперед із філософією екзистенціалізму. Суть цього підходу полягає в тому, а що цінність встановлює тільки окремий людський індивід. Тільки ми самі для себе вирішуємо, що є для нас цінним, що ні. Предмети цінністю не володіють, і цінності не є вродженими структурами. «Моя свобода – єдина основа для цінності»²⁹², – писав Сартр.

5. *«Волюнтаристське» розуміння цінностей.* Ніцше єдиною основою цінностей вбачав волю до влади: «Цей світ є воля до влади – і більше нічого! Так будьте ж і самі цією волею до влади – і більше нічим!»²⁹³. На його думку слід відмовитись від старих, насамперед християнських цінностей, що проголошують смирення і покору, і вважати цінним те, що сприяє задоволенню людського потягу до влади: «Що таке добро? Все, що примножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу. Що таке зло?

²⁹¹ Шеллер М. Формалізм в етиці і матеріальна етика цінностей// Культурологія ХХ век. Аксиологія или філософское исследование природы цінностей. – М.: Наука, 1996.

²⁹² Sartre J.P. L'etre et l'eneant.– Paris, 1943.– P. 431.

²⁹³ Ніцше, Фрідріх. Воля до влади. К.: Основи, 1998.– С. 332.

Все, що походить від слабості. Що таке щастя? Коли відчуваєш як зростає сила, отже долається опір...»²⁹⁴.

6. *Ціннісний релятивізм*. Ця теорія заперечує існування будь-якої основи для цінностей. У житті кожної людини є те, що вона цінує і те, що не цінує. Сукупність цінностей, пов'язаних між собою у людській свідомості людини називають *системою цінностей*. Людина протягом свого життя є «зануреною» у системи цінностей. Їх походження може бути довільним, окрім того не існує ніякої єдиної системи цінностей «для всіх людей», а лише різні системи, які творяться в залежності від людини, культури, етнічних особливостей тощо. Як писав Дільтай, який був близьким до цього підходу, «множина рівноправних ціннісних систем»? Ціннісний релятивізм стверджує, що річ не може бути цінною «від природи», – цінність створює людина і лише вона. Золото не є цінним саме по собі, – воно цінне *для людини* (тварини, наприклад, не звертають на нього ніякої уваги). Село чи місто, де ми народилися, країна, в якій ми живемо, не є цінними самі по собі, – вони лише звичайні клаптики землі, нічим не кращі за інші, куточки Всесвіту, піщинки у галактиці, однак цінні *для нас*, бо вони є нашою Батьківщиною, – тут ми народилися, до них звикли з дитинства. Аналогічні думки висловлювали і постмодерністи, які всіляко наголошували на відносності понять «добро» і «зло», «істина» і «хиба», *критикуючи «бінаризм», тобто сприйняття світу через перераховані вище бінарні опозиції*.

7. *«Психологічно-утилітаристська» теорія цінностей*. Прихильники цього підходу пов'язують цінність із корисністю, тобто, людині фактично видається цінним все те, що є корисним, що сприяє задоволенню її власних потреб. Біопсихологічні процеси, які виникають внаслідок задоволення утилітарної потреби, стають фактично «сигналом» про цінність даного предмету або дії. Такий підхід розвивався у філософії прагматизму та інструменталізму (Дьюї, Мейнонг, Перрі, Льюїс).

²⁹⁴ Там само.

3. Структура цінності

Аксиологія не тільки намагається з'ясувати природу цінності, але й склад, внутрішню будову або, як кажуть, *структуру цінності*.

З нашого погляду, чи не найбільш вдалою є визначення структури цінності, викладене у працях Шелера. Кожній цінності, за Шелером, відповідає: емоційний акт, тобто емоційна реакція, що супроводжує цінність (відчуття задоволення, насолоди тощо); взірець – особистісний приклад ціннісної поведінки (герой, художник, філософ, святий), спільнота – соціальна група, до якої належить людина (маса, нація чи релігійна громада).

Це дослідження структури цінності можна взяти за основу. Однак, вважаємо за потрібне вказати, що взірець, еталон, може бути не тільки особистісним, особливо якщо мова йде про естетичні цінності. Взірцем, окрім людини, може бути музичний твір, картина, книга, які виступають таким собі еталоном краси чи мудрості. До цієї структури слід додати, також, ще й четвертий, когнітивний елемент – знання цінності; адже для того, щоб щось цінувати, його треба, насамперед, знати.

Візьмемо, наприклад, таку цінність, як «добро». Якщо добро для людини справді є цінністю, то вона (людина) має якісь певні знання чи уявлення про те, що таке добро. Всі ці знання й уявлення якраз і становлять когнітивний елемент цінності. Окрім того, маючи перед собою добро або зло чи якусь іншу цінність, людина переживає певні емоції, – це і є емоційний компонент. Людина, маючи перед собою добро, порівнює його з якимось еталоном, тобто оцінює, – це третій компонент цінності – оцінка. Зрештою, добро є тільки те, що добре не лише для людини, але й для певної спільноти, з якою людина себе ототожнює. Отже, цінність включає чотири компоненти:

- а) *когнітивний* – сприйняття, уявлення чи знання цінності;
- б) *емоційний* – емоційні переживання, що супроводжують ціннісне ставлення;
- в) *оцінковий* – процес з'ясування, чи є даний предмет або знання цінним і настільки (шляхом порівняння з певним еталоном);
- г) *соціальний* – процес з'ясування, чи є даний предмет або знання цінним і настільки для певної спільноти людей, до якої себе відносить дана людина.

Цінності приносять нам духовну насолоду. Перебуваючи поряд із цінною з естетичної точки зору картиною ми отримуємо насолоду. Цінності дають нам знання. Якщо людина щось цінує (наприклад філософію), вона прагне глибше пізнати предмет своєї цінності.

Цінності відіграють значну роль у культурі. Ви вже знаєте, що культура – це все, що створила людина. А що саме творить людина? Те, що для неї є *цінним*. Отже, цінності – це продукт культури й одночасно те, що орієнтує, направляє, визначає культуру. Досить часто саму культуру тлумачать як «*сукупність усіх цінностей*», створених людством.

4. Цінності як ядро духовного світу людини

Цінності для духовності людини мають неабияке значення, оскільки вони лежать в основі *вибору*. Ми вже знаємо, що людина – це істота, наділена здатністю здійснювати вибір. Вона вибирає книги в магазині, друзів, канали по телевізору і способи правильної поведінки. Цінності допомагають людині робити цей вибір. Ви будете вибирати ті книги, які *мають для вас цінність*, дружити з людьми, які володіють тими якостями, які ви *цінуєте*, тощо. Вибір, здійснюваний на основі цінності, називається *ціннісним вибором*.

Давайте проаналізуємо, як саме людина робить ціннісний вибір. Людина, наприклад, цінує справедливість, отже, коли вона стає перед вибором: вчинити справедливо чи несправедливо, – вона спочатку відчуває певні душевні переживання, точніше, переживання справедливості, однак вона не стане здійснювати цей вчинок, якщо не матиме потреби вчинити справедливо, а також віри у його здійснення. Зрештою, людина здійснює вчинок завдяки волі, регулюючи свої дії за допомогою емоцій і підводячи справедливість, яку вона встановлює під певний ідеал. Отже, компонентами ціннісного вибору є *переживання, потреби, емоції, віра, воля й ідеал*.

Цінності пов'язані з метою і смислом людського буття. Мета і смисл обов'язково повинні мати *цінність* для людини. Ми хочемо змінитися, стати красивими, розумними, мужніми, тому що *цінуємо* красу, розум, мужність. Цінність надає смислу людському іс-

нуванню, а отже, людина існує, бо її життя вже є чи не найбільшою цінністю.

Цінності також *регулюють поведінку людини*. Якщо для нас цінністю є сім'я, то це спонукає нас на дбайливе ставлення до своїх рідних; якщо цінністю є робота – це спонукає нас до бездоганного її виконання; сама та чи інша поведінка може виступати також у якості цінності. Наприклад, цінністю для людини може бути праця. Діяльність, у ході якої створюються матеріальні й духовні блага, є сама по собі *цінна*. Зрештою, на основі цінності можуть встановлюватися *норми* взаємин між людьми, тобто правила, що потребують бездоганного виконання. Наприклад, така цінність, як сім'я, покладає норми сімейних взаємин, така цінність, як дружба, встановлює певні правила для друзів.

5. Базові цінності людського життя. Ієрархія цінностей. Ціннісні орієнтації та ідеал

Людина сама вирішує, що для неї цінне, а що ні, і, з огляду на це, різні люди можуть мати різні цінності. Наприклад, для одних людей цінною є класична музика, а для інших – рок-музика, для однієї людини прерогативу мають духовні, а для іншої – матеріальні цінності. Люди, які виховувались у різних середовищах, належать до різних культур, мають, безсумнівно, різні системи цінностей. Однак, багато хто з філософів вказували на те, що існують й *універсальні цінності*, тобто цінності, які визнають усі (або майже всі) люди, тобто *загальнолюдські цінності*.

Проблема базових універсальних цінностей для людини є важливою філософською проблемою, над якою розмірковують мислителі тривалий час. Чи не найпопулярніший, напевно, залишається погляд на базові людські цінності, сформований в XVII ст. у вченнях школи Ляйбніца-Вольфа, що згодом був яскраво репрезентований у філософії Канта. У його вченні, як ми пам'ятаємо, висувалась ідея про три найважливіші здатності людини, а саме: *пізнавати світ, регулювати моральні вчинки та здійснювати судження про красу*, і водночас про три найвищі цінності: «істина – добро – краса», що реалізуються в таких результатах діяльності як наука, моральність і мистецтво. Аналогічних поглядів дотримувався і Ріккерт, який виділяв три головні цінності: істину,

добро і красу, що мають втілюватись у єдності науки, моралі та мистецтва.

Сорокін – автор теорії про культурні надсистеми – вважав що, три головні культурні надсистеми також базуються на цінностях. Такими цінностями є Бог (найвища цінність для середньовічної західноєвропейської культури, а також культури Індії та Греції в класичний період), надчуттєва реальність (найвища цінність для західноєвропейської культури XIII–XIV ст., давньогрецька культура (VI–V ст. до н. е.) та чуттєва реальність (XIV–XX ст.).

Чимало філософів намагалися вибудувати ієрархію цінностей. Ієрархія – це «піраміда», що розподіляє цінності – від найвищої до найнижчої. Сорокін, наприклад, вважав, що Бог є вищою цінністю, а чуттєва реальність – нижчою. Відоме також вчення про ієрархію цінностей Шелера, який виділяє чотири базові властивості всього живого: чуттєвість, інстинкт, інтелект, дух. Рослини володіють лише чуттєвістю; тварини – чуттєвістю, інстинктом і, певною мірою, інтелектом, люди – всіма чотирма властивостями. Відповідно до цих чотирьох рівнів створюється ієрархія цінностей, яким, як ми вже знаємо, відповідає тип емоції, взірець і спільнота людей. У найзагальнішому вигляді ієрархію цінностей (за Шелером) можна подати наступною схемою:

Дух		Тварина	Людина	священне	профанне	особистісна любов	священне як таке	спільнота по вірі	
Інтелект				прекрасне	потворне	духовна емоція	художник, законодавець	філософ	нація
				справедливе	несправедливе				
Інстинкт				істинне	хибне	вітальна емоція	герой		спільнота по життю
Чуттєвість	Рослина	благородне	неблагородне	чуттєва емоція	художник у житті		маса		
				присмне	неприсмне				
				позитивна	негативна				
				Цінність		Емоційний акт	Взірець	Спільнота людей	

Якщо й бувають універсальні, загальнолюдські цінності, то все одно, навіть поділяючи їх, люди надають переваги якимось одним

із них. Таким чином, у кожної людини складається своя особиста *ціннісна орієнтація*. Виділяють такі головні типи ціннісних орієнтацій:

а) етико-релігійна (етизм) – коли людина надає перевагу цінностям, пов'язаним із добром;

б) образно-естетична (естетизм) – коли людина надає перевагу цінностям, пов'язаним із красою;

в) утилітарна – тип орієнтації, за якої людина надає перевагу матеріальним цінностям (будинки, автомобіль тощо).

г) науково-теоретична – за якою для людини найвищою цінністю є наукове пізнання;

Якщо розглядають максимальні прояви цінностей, то говорять про *ідеал*. Що таке ідеал? На наш погляд, найточніше поняття ідеалу сформулював англійський етик Мур. З одного боку, «ідеал – означає найкращий стан, який взагалі можна собі уявити, як найвище добро або абсолютне добро»²⁹⁵, а, з іншого, – «найкращий із можливих у цьому світі стан»²⁹⁶. Людське життя є наповненим смыслом тоді й лише тоді, коли людина має ідеал і прагне його досягти, навіть якщо цей ідеал є утопією – недосяжною мрією.

6. Зміна цінностей у сучасному світі та стратегія майбутнього

Загальнолюдські цінності за останні десятиріччя змінилися. *Цінностям техногенної цивілізації*, уявленням про людину як активного перетворювача природи, який намагається підпорядкувати її, щоб задовольнити власні потреби й здобути для себе блага, приходять на зміну *цінності антропогенної цивілізації*, які проголошують розумне, помірковане і дбайливе ставлення до світу, в якому ми живемо. Вперше така зміна цінностей була проголошена видатним українським ученим і філософом **Володимиром Івановичем Вернадським** (1863–1945).

Людина, на думку Вернадського, виникла у межах *біосфери*, особливої системи, яка поряд із геосферою, літосферою й іншими оболонками планети Земля, відомими вам із географії, сформува-

²⁹⁵ Мур Дж. Э. Природа моральной философии.– М.: Республика, 1999.– С. 189.

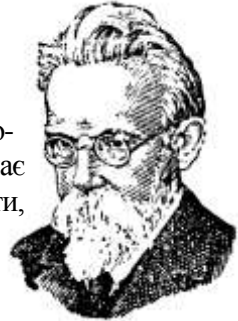
²⁹⁶ Там само.

лась в процесі космічної еволюції. Біосфера – це не просто довкілля, яке може бути об'єктом перетворень із боку людини, а цілісний організм, до якого людина входить у якості підсистеми, яку Вернадський назвав *ноосферою*²⁹⁷. На сучасному етапі вторгнення людини у біосферу набуло таких загрозливих масштабів, що біосфера починає руйнуватися, чим руйнує ноосферу як свою підсистему. Незадовго до смерті в невеликій роботі, «Кілька слів про ноосферу»²⁹⁸, написаній у 1944 році вчений і філософ окреслив можливі наслідки розвитку техніки та її згубний вплив на протікання природних процесів у біосфері.

Він стверджував, що цінності, які базуються на принципах боротьби з природою, підкорення природи, влади над Землею, небезпечні для майбутнього.

Основну роль на Землі, на думку вченого, починає відігравати ноосфера, однак її становлення має бути продуманим і раціональним, аби не зруйнувати, а об'єднати у цілісну систему літосферу, гідросферу, атмосферу та біосферу.

Зміна цінностей техногенної цивілізації на нові – цінності антропогенної цивілізації, усвідомлення загроз, які чекають на людство в майбутньому та їх уникнення, – можливе тільки за умови об'єднання всіх людей та спільному управлінні розвитком людства, а також моделюванні, проектуванні власного майбутнього. Вернадський стверджував, що люди повинні порозумітися й домовитися про розумне управління Землею, до того ж така домовленість можлива тільки на основі поваги до цінностей інших культур і толерантному ставленні до різноманітних традицій. Своєрідним відгуком на заклик

*Володимир Іванович
Вернадський
(1863–1945) –*

*видатний український
мислитель, котрий вперше
проголосив зміну цінностей
техногенної цивілізації на
цінності цивілізації
антропогенної.*

²⁹⁷ Термін «ноосфера» ввів у 1927 р. Едвард Леруа (1870–1954), Під ноосферою він розумів закономірний етап у розвитку органічної природи, при якому провідна роль належить людині. Вернадський почав вживати його, починаючи з 30-х років ХХ століття.

²⁹⁸ *Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии.– 1944.– Т. 18.– Вып. 2.– С. 113-120.*

Вернадського стало створення у 1968 р. міжнародної організації під назвою «Римський клуб» – за ініціативи італійського громадського діяча **Ауреліо Печчеї** (1908–1984). Дана організація об'єднує близько ста видатних філософів, юристів, економістів та представників інших професій майже з 30 країн світу. Ці вчені ввели у науковий і філософський обіг термін «глобальні проблеми сучасності»²⁹⁹, тобто проблеми, що стосуються всього людства, без вирішення яких може настати світова катастрофа, або ж стане неможливою успішна життєдіяльність людства в цілому. Дослідження римського клубу³⁰⁰, його перші доповіді стали шокуючими і сенсаційними, – вони привернули увагу до проблем економічного характеру, росту озброєнь, бідності в окремих країнах, що розвиваються.

Серед глобальних проблем сучасності варто виділити наступні: екологічні проблеми, проблеми поширення епідемії різних хвороб (насамперед, СНІДу), проблема урбанізації (перенаселення великих міст), проблема подолання розриву в економічному розвитку різних країн, проблема тероризму та воєн, насамкінець проблема «глобалізації», тобто зростаючої економічної залежності різних країн, створення умов для маніпуляції сильних у економічному відношенні країн менш потужними, а також стирання культурних відмінностей між країнами і втрати національних культурних особливостей.

²⁹⁹ Від англ. «*globe*» – земна куля, «*global*» – «світовий», той що стосується всього світу.

³⁰⁰ З 1968 р. за підтримки Римського клубу були проведені дослідження: «Межі росту» («*The limits to growth*», 1972, під кер. Д. Медоуса (США), на основі концепції, викладеної в кн. Дж. Форрестера (США) «Світова динаміка», 1971); «Людство на поворотному пункті» («*Mankind at the turning point*», 1974, під кер. М. Месаровича (США) і Е. Пестеля (ФРН); «Перегляд міжнародного порядку» (1976, під кер. Я. Тинбергена (Нідерланди)); «Цілі людства» («*Goals for mankind*», 1977, під кер. Э. Ласло (США)); «За межами століття марнотратства» («*Beyond the age of waste*», 1978, під кер. Д. Габора (Великобританія) і У. Коломбо (Італія)); «Немає меж навчанню: звуження розриву в рівні освіти людей» («*No limits to learning: bridging the human gap*», 1979, під кер. М. Малиці (Румунія), Дж. Боткіна (США) та М. Ельманджри (Марокко)); «Діалог про багатство і добробут» («*Dialogue on welth and welfare: an alternative view of world capital formation*», 1980, під кер. О. Джаріні (Італія)); «Путівники в майбутнє: до більш ефективних суспільств» («*Road maps to the future — towards more effective societies*», 1981, під керівництвом Б. Гаврилишина (Україна) й ін.

Провідними загальнолюдськими цінностями, які проголошує Римський клуб, у наш час стануть такі, як ненасильство, толерантність, відкритість, стурбованість майбутнім, а також ставлення до світу як до рівного самій людині. Тільки прийнявши й засвоївши ці цінності, ми зможемо спокійно дивитися в майбутнє.

Питання до семінарського заняття

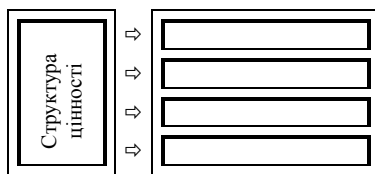
1. Цінності в системі культури.
2. Структура цінності.
3. Цінності як ядро духовного світу людини.
4. Базові цінності людського життя. Ціннісні орієнтації та ідеал.
5. Зміна цінностей у сучасному світі та стратегія майбутнього.

Завдання, вправи, тести

1. Вставте пропущені слова:

Те, що ми цінуємо, називається....
 ... – це розділ філософії, який вивчає цінності.
 ... – вперше ввів слово «аксіологія».

2. Заповніть пусті рамки

3. Відшукайте зв'язок між чотирма наведеними нижче колонками й з'єднайте їх лініями послідовно у відповідності до виявленого зв'язку

«Критика чистого
розуму»

естетичні та
телеологічні
судження

добро

наука

«Критика практичного розуму»	регулювання моральних вчинків	істина	мистецтво
«Критика здатності судження»	пізнання світу	краса	Мораль

4. Вставте пропущені слова:

У наш час необхідна зміна цінностей ... цивілізації на цінності цивілізації. Вперше таку зміну цінностей проголосив видатний український учений і філософ у праці «... .. », а згодом аналогічні ідеї розвивалися у працях учасників створеної у році, за ініціативою італійського громадського діяча, міжнародної організації під назвою «... ..», у працях і доповідях якого вперше було вжито термін «... .. сучасності».

5. Виберіть на кожне запитання із п'яти варіантів відповідей один правильний

- Як називається розділ філософії, що вивчає цінності?
 - соціологія;
 - натурфілософія;
 - антропологія;
 - аксіологія;
 - футурологія.
- Що з перерахованого нижче відноситься до структури цінностей?
 - системний елемент;
 - когнітивний елемент;
 - соціоцентричний елемент;
 - ціннісний елемент;
 - раціональний елемент.
- Що із вказаного нижче входить до ціннісних орієнтацій?
 - позитивістська;
 - утилітарна;
 - міфологічна;
 - пізнавальна;
 - економічна.
- Хто з названих нижче мислителів запровадив термін «ноосфера»?
 - Гусерль;
 - Печей;
 - Леруа;
 - Вернадський;
 - де Шарден.
- Хто з указаних нижче мислителів вперше оголосив заміну цінностей техногенної цивілізації на антропогенну?
 - Гусерль;
 - Печей;
 - Леруа;
 - Вернадський;

д) де Шарден.

Література:

1. Шелер М. Избранные произведения.- М., 1994.
2. Мур Дж. Принципы этики.- М.,1984.
3. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии.- М., 1944.- № 18.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

1. Від яких давньогрецьких слів походить слово «філософія»?
2. Назвіть основні форми світогляду.
3. Чим філософія відрізняється від науки, релігії, міфу?
4. Яке значення філософії в житті суспільства?
5. Назвіть головні функції філософії в культурі.
6. Назвіть основні філософські дисципліни.
7. Яка головна ідея і центральне поняття досократівської філософії?
8. У чому полягала сутність «антропологічного повороту» у філософії, здійсненого Сократом?
9. Яку сферу буття відкрив Платон?
10. Чим відрізняються філософські погляди Арістотеля від поглядів Платона?
11. Що таке «індивід» і чому його було відкрито саме в добу еллінізму?
12. Назвіть головні філософські школи доби еллінізму і стисло охарактеризуйте головні філософські ідеї кожної з них.
13. Які головні ідеї привнесла у філософію Біблія?
14. Що таке патристика? Назвіть її головних представників.
15. Що таке схоластика? Охарактеризуйте погляди головних схоластів.
16. Назвіть головні ідеї доби Відродження?
17. У чому полягає смисл терміну «гуманізм»?
18. Яка центральна ідея Просвітництва?
19. Що таке «наукова революція»?
20. Які ідеї привнесла наукова революція у філософію Нового часу?
21. Чим відрізнялися британський емпіризм і французький раціоналізм?

22. У чому полягає смисл «коперніканського перевороту» Канта?
23. У чому полягала відмінність між філософськими поглядами Фіхте і Шеллінга?
24. Який смисл вкладав Гегель у слово «діалектика»?
25. Назвіть основні течії філософії XIX–XX ст. та коротко охарактеризуйте кожну з них.
26. Назвіть головні ідеї філософії постмодернізму.
27. Які головні особливості української філософії?
28. Яка головна ідея російської філософії «срібного віку»?
29. Що таке буття?
30. Чи існує небуття?
31. Чим відрізняються поняття «буття», «існування», «сущє»?
32. Які ви можете назвати властивості (атрибути) буття?
33. Що таке духовність?
34. У чому полягає відмінність свідомої сфери духовності від не-свідомої та передсвідомої?
35. Що таке інтенційність і сутність?
36. Чим наукова істина відрізняється від філософської?
37. Які ви знаєте методи пізнання?
38. У чому полягає відмінність людини від усього іншого сущого?
39. Що таке гендер?
40. Що таке суспільство?
41. Що таке соціальна дія? Які є типи соціальної дії?
42. Чи всі погоджуються з теорією суспільного прогресу?
43. Які є типи культур?
44. Що таке наукова революція?
45. Розкрийте зміст термінів верифікація і фалсифіковуваність наукової теорії.
46. Які є типи цінностей?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Роль філософії в житті людини.
2. Філософія у системі культури.
3. Філософські ідеї Стародавньої Індії та їх значення для сьогодення.
4. Філософські ідеї стародавнього Китаю та їх значення для сьогодення.
5. Філософи мілецької школи.
6. Місце Платона в історії філософії.
7. Метафізика Арістотеля.
8. Відмінності філософії Арістотеля від філософії Платона.
9. Філософські школи доби еллінізму.
10. Історична роль філософії Середньовіччя.
11. Томізм як офіційна філософія католицизму.
12. Співвідношення філософії та релігії у працях філософів періоду патристики і схоластики.
13. Сутність суперечки про універсалії.
14. Гуманізм доби Відродження.
15. Сутність Просвітництва та його головні представники.
16. Раціоналістичний метод Декарта.
17. Критика теорії вроджених ідей Локком.
18. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
19. Вплив ідей німецької класичної філософії на розвиток української і російської філософії.
20. Порівняльний аналіз діалектики софістів, Платона, Канта, Фіхте, Шеллінга та Гегеля.
21. Філософські ідеї давньоруського періоду.
22. Життєвий шлях і філософські погляди Юркевича.

23. Філософія всеєдності в Росії.
24. Проблема однорідності-розмаїтості буття в історії філософії.
25. Проблема одиничності-множинності буття в історії філософії.
26. Проблема підсвідомого в історії філософії (Фіхте, Фройд й ін.)
27. Основні закони функціонування свідомості.
28. Методи пізнання.
29. Питання відмінності людини від усього іншого суцього у філософській антропології.
30. Проблема тілесності людини.
31. Теорія соціальної дії Вебера.
32. Погляди на суспільний розвиток у філософії постмодернізму та традиціоналізму.
33. Проблема сенсу та закінчення кінця історії у філософії.
34. Розмаїтість визначень культури.
35. Елітарна і масова культура.
36. Генезис науки.
37. Цінності в житті людини.
38. Проблема передбачення майбутнього у філософії.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Філософія і світогляд.
2. Сутність філософії та її головні проблеми.
3. Філософія в системі культури, її соціальний, смислотворчий і гуманістичний характер. Основні функції філософії
4. Система філософських дисциплін.
5. Філософські ідеї Стародавньої Індії ведичного періоду. Філософські течії шраманської епохи.
6. «Золотий вік» індійської філософії. Філософія в Індії після «золотого віку».
7. Китайська філософія.
8. Досократівська філософія.
9. Філософія класичного періоду Греції (Сократ, Платон, Арістотель).
10. Філософія доби еллінізму.
11. Що таке класична філософія? Відмінності і подібності у філософіях Стародавньої Індії, Китаю та Античності.
12. Фундаментальні філософські ідеї Біблії.
13. Перші християнські філософські вчення (Філон Александрійський, гностицизм і містико-релігійна філософія, християнський неоплатонізм).
14. Патристика. Аврелій Августин.
15. Схоластика. Тома Аквінський.

16. Що означає термін «Відродження».
17. Філософія раннього (італійського) Відродження.
18. Філософія пізнього (північного) Відродження.
19. Головні ідеї філософії Нового часу.
20. Раціоналізм (Декарт, Спіноза, Ляйбніц).
21. Емпіризм (Бекон, Гоббс, Локк, Берклі, Г'юм).
22. Що означав термін «Просвітництво»? Головні ідеї Просвітництва
23. Філософія Канта.
24. Німецький ідеалізм (Фіхте, Шеллінг, Гегель).
25. Чому філософію Гегеля називають «вершиною класичної філософії»?
26. Паскаль і Віко проти філософських установок Нового часу.
27. Що таке некласична філософія?
28. Перші спроби подолання Гегелівської філософії. Артур Шопенгауер.
29. Фрідріх Ніцше як пролог до некласичної філософії XIX–XX ст.
30. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм. Аналітична філософія («філософія мови»).
31. Гегельянство на неогегельянство. Марксизм та неомарксизм.
32. Спіритуалізм. Неосхоластика та неотомізм.
33. Фройдизм і неофройдизм.
34. Неокантіанство. Німецький історизм.
35. Феноменологія та філософська герменевтика.
36. Екзистенціалізм. Персоналізм. Філософія «діалогу».
37. Латиноамериканська філософія. Філософська антропологія.
38. Філософія в США. Прагматизм, неопрагматизм, інструменталізм.
39. Структуралізм та пост структуралізм.
40. Що таке постнекласична філософія.
41. Постмодернізм – постнекласичний філософський напрям.
42. Філософські ідеї в культурі Київської Русі.
43. Філософські ідеї в українській культурі Польсько-Литовської доби (XV – поч. XVII ст.).
44. Філософія в Києво-Могилянській академії. Філософія Григорія Сковороди.
45. Українська академічна філософія. Філософія Памфіла Юркевича.
46. Філософія «срібного віку» російської культури.
47. Філософія «української ідеї».

48. Українська філософія часів СРСР. Сучасна українська філософія.
49. Людина і буття.
50. Форми життєвого світу людини.
51. Властивості буття.
52. Типи онтології.
53. Космос, природа, Бог. Онтологія і теологія.
54. Спроба подолання онтології у філософії постмодернізму.
55. Феноменологія.
56. Гносеологія.
57. Епістемологія.
58. Методологія.
59. Некласична філософія пізнання.
60. Сутність людини.
61. Тілесність людини.
62. Проблема походження людини.
63. Смысл життя людини.
64. Людське буття як «співбуття».
65. Філософія особистості.
66. Основні філософські підходи до розуміння суспільства.
67. Сутність суспільства та його головні ознаки.
68. Суспільство як система, що само розвивається.
69. Суспільна динаміка.
70. Роль географічних, демографічних та інших чинників у розвитку суспільства.
71. Філософія історії.
72. Людина як головний суб'єкт історії.
73. Проблема існування історичних закономірностей.
74. Проблема «закінчення» і сенсу історії».
75. Постмодерністська соціологія та критика історизму.
76. Сутність культури.
77. Культура і цивілізація.
78. Філософські підходи до розуміння культури.
79. Структура і динаміка культури.
80. Типи культур.
81. Сутність науки.

82. Динаміка наукового пізнання.
83. Проблема наукової картини світу.
84. Сучасна наукова картина світу.
85. Цінності в системі культури.
86. Основні філософські підходи до розуміння цінностей.
87. Структура цінності.
88. Цінності як ядро духовного світу людини.
89. Базові цінності людського життя. Ієрархія цінностей. Ціннісні орієнтації та ідеал.
90. Зміна цінностей у сучасному світі та стратегія майбутнього.

ЛЕКСИЧНИЙ ВКАЗІВНИК

філософі́а – слово утворене від (гр.) «любов», «дружба» (f̄/4l̄ja, *іон.* filjh) та «мудрість», «знання» (sof̄ja, *еп.-іон.* sofjh). Буквально «любов до мудрості». Вчення про першооснови буття та його пізнання, смисл життя людини, мету, цінності та ідеали суспільства.

functio – (лат.) «функція», «діяльність», «робота», «призначення», «обов'язок».

Брахма – (санскр.) першооснова всього існуючого на землі, першопочаток, природа в цілому, одухотворений і божественний Всесвіт, «світова душа». Одне з головних понять філософії стародавньої Індії, що окреслилося ще в текстах Вед.

Атман – (санскр.) поняття, яке в окремих текстах тлумачиться як індивідуальна людська душа, що проявляється насамперед у диханні, а в деяких, як «колективна душа», тобто сума душ усіх людей. Саме злиття, розчинення Атмана у Брахмі, тобто людської душі у Всесвіті, природі, світовій душі.

прана – (санскр.) «дихання». Саме дихання, як стверджується у індійських священних текстах, є головним проявом людської душі, і саме отримання контролю над диханням, як вчить філософія йоги, є одним із щаблів до злиття людської душі зі світом.

сансара – (санскр.) колообіг перевтілень людської душі, що триває вічно. Причому кожне нове втілення є відплатою за хороші чи погані вчинки, які людина здійснила протягом життя, а також за те чи відповідала вона своєму суспільному призначенню. Людина після своєї смерті може втілитися або в нижчу істоту, або у вищу. За вченням буддистів, нижче перевтілення – це коли людина перетворюється у 1) «нарака» – мешканця пекла; 2) «прета» – «голодного духа», тобто істоту, яка постійно відчуває голод; 3) тварину, яка постійно страждає від власного невігластва. Вище перевтілення – це коли людина стає: 4) одним із богів, 5) «асуром» (демоном-напівбогом), 6) іншою людиною. Розірвати коло перевтілень – мета індійського філософа.

карма – (санскр.) розплата за хороші чи погані вчинки, які людина здійснила протягом життя.

дхарма – (санскр.) призначений кожній людині від народження суспільний та моральний обов'язок. У Індії він визначався в залежності від того, до якого суспільного прошарку за своїм народженням належала людина. Таких прошарків існувало чотири: «брахмани» – священнослужителі, правителі, знать, «вайш'ї» – воїни, «шудри» – слуги. В залежності від того, наскільки людина дотримується дхарми, залежало перевтілення душі людини після смерті.

шрамана – (санскр.). Так називалися групи аскетів у стародавній Індії. Кожна шрамана проголошувала свій окремий шлях до спасіння.

джіна – (санскр.) «переможець». Мається на увазі, насамперед, переможець над самим собою, над власними потягами і прагненнями, над жадібністю, марнославством та ін. Представники давньоіндійської філософської школи «джайністів» (засновник

Джіна Махавіра) вважали, що такої перемоги можна досягти тільки суворими самообмеженнями, аскезою, чернецьким життям.

будх – (санскр.) «будити», «пробуджуватися». Це слово покладено у назву чи не найпотужнішої течії давньоіндійської філософії «буддизму» (засновник Сіддхартха Гаутама). Пробудженою, або просвітленою (Буддою), у цій філософській течії називають людину, яка позбавилася усіх прагнень світу, а, отже, і від страждань та досягла блаженного стану – «нірвани».

нірвана – (санскр.) «угасання», блаженний стан безтурботності, внутрішнього спокою, близький до стану мокші, тобто злиття з природою, – одне з головних понять філософії буддизму. Досягнення цього стану є метою кожного буддиста.

лока – (санскр.) «матерія», «поцейбічний світ». Вважається, що саме це слово дало назву школі «локаятиків», стародавніх індійських філософів, які вірили тільки у існування поцейбічного матеріального світу, вважали істинним лише те, що пізнається безпосереднім сприйняттям, єдиною реальністю проголошували матерію, а метою людського життя – насолоду. Своєю майстерністю суперечок із представниками інших шкіл локаятики стимулювали філософські дискусії і сприяли більш точному визначенню позицій і понять філософів інших шкіл.

чар – (санскр.) «їсти», «жувати». За однією з версій це слово було покладено в основу назви давньоіндійської філософської школи «чарвака», яка, нібито, проповідувала принцип: «Їж, пий, веселись!», тобто метою життя оголошували насолоду.

чару – (санскр.) «чаруючий», «приємний». За іншою версією саме це слово було покладено в основу назви філософської школи «чарвака», «вака» – означає «слово», тобто «чарвака» – це «чаруюче слово». За третьою версією назву школи пов'язують також з іменем напівлегендарного мудреця Чарваки. Найчастіше цю школу вважають доповненням до локаяти або й ототожнюють з останньою.

асани – (санскр.) різні пози для укріплення тіла у філософії школи йога (порівняти з укр. «осанка»), що вважалися необхідним

щаблем для досягнення злиття людської душі з природою, світовою душею.

пранаяма – (санскр.) набір вправ для здобуття контролю над диханням у філософії школи йога. Вважалися необхідним щаблем для досягнення злиття людської душі з природою, світовою душею.

прадьяхара – (санскр.) вироблення здатності не реагувати на зовнішні фізичні впливи, в тому числі й на біль. Ще один необхідний крок для досягнення злиття людської душі зі світовою душею. Чи не найбільш «брендовою» і відомою у світі є здатність йогів спати на гвіздках.

майя – (санскр.) ілюзія. Такою ілюзією давньоіндійська філософія школи веданта вважала множиність і розмаїття речей.

ану – (санскр.). У давньоіндійській філософії так називали дрібні частинки з яких складаються всі речі, близьке до грецького поняття «атом».

тайцзи – (кит.) першоматерія, першоречовина, з якої утворилося все існуюче. Це поняття зустрічається ще у стародавніх китайських священних текстах XIV–VII ст. до н.е. Згодом воно трансформувалось в уявлення про *Дао*.

Дао – (кит.) Це слово не має адекватних перекладів на європейські мови та й взагалі не має словесного відповідника, про що засвідчують і самі китайські філософські трактати («Дао, яке може бути виражене словами, не є стале Дао», – так пише трактат «Дао-де-цзин»), це першопочаток, світобудова, шлях, доля, закон природи й одночасно людського життя, тощо.

Інь – (кит.) у стародавніх китайських священних текстах XIV–VII ст. до н.е. це слово позначало одного із духів, який народився у безформенному хаосі й почав керувати землею. Згодом словом Інь почали позначати темне, важке, чоловіче начало.

Янь – (кит.) в одній із стародавніх китайських книг пишеться, що світ спочатку був темним і безформенним хаосом. Згодом у ньому народилися два духи – Інь і Янь, які почали впорядковувати цей хаос. На відміну від Інь, Янь став керувати не землею, а небом; у більш

пізній філософії Янь ототожнювалось із світлим, легким і чоловічим началом. Ці міфологічні уявлення були розвинені китайською школою натурфілософів («Інь-Янь-цзя», або, як вона ще називалась, «школи світлого і темного начал»). Дійсність утворюється в результаті взаємодії цих двох протилежностей, вважали представники цієї школи. Взаємодія Інь і Янь породжує п'ять стихій: вогонь, воду, землю, дерево і метал, а вже з них утворюється весь світ.

ци – (кит.) дрібні частинки, з яких складається Всесвіт. Це поняття зустрічається ще у стародавніх китайських текстах XIV–VII ст. до н.е. В одному з них розповідається про те, що світ спочатку був темним і безформеним хаосом, однак першопредок людини Пань-Гу вдарив по цьому хаосу сокирою – й легкі частинки (ци) піднялися вгору і утворили небо, а важкі опустилися вниз і утворили землю. Це поняття схоже на поняття «атом» (у давньогрецькій філософії) та поняття «ану» (у давньоіндійській філософії).

тяньци – (кит.) «син неба». Обрана людина, правитель китайської держави. Такі правителі, на думку Кун-Цзи (Конфуція), жили в далекому минулому, а сучасні правителі мають їх наслідувати. Тільки для тяньци відкрита «воля неба», для всіх інших людей вона залишається таїною.

де – (кит.) «шляхетність», «доброчинність», – одна із головних рис тяньци, за вченням конфуціанців.

сяо – (кит.) повага до батьків, одна з головних вимог моральної філософії Кун-Цзи до правителя китайської держави. Влада має божественне походження й повинна передаватися у спадок від батька до сина, – вважав Конфуцій, а спадкоємці мають шанувати батьків.

лі – (кит.) «ритуал», «традиція», «церемоніал». Одне з основних понять філософії школи конфуціанців. Саме дотримання традицій попередників, ритуалів та церемоніалів є запорукою ладу в державі й сім'ї, як вважав Конфуцій. Заповіді і традиції, яких слід дотримуватися, викладені у так званих «шести канонах конфуціанства», тобто у шести «давніх книгах», які конфуціанці брали за основу своєї моральної філософії, а саме «Ші-цін» («Книга пісень, або віршів»), «І-цін» («Книга змін»), «Чун-цін (цю)» (Книга літописів

весни і осені), «Шу-цін» («Книга історій»), «Лі-шу» («Книга ритуалів») та «Юе-цзин» («Канон про музику»).

цзюанци – (кит.) «благородний муж». Одне з понять філософії конфуціанства, що позначало правителя, який дотримується принципів шляхетності, добротності, поважає батьків, традиції та ритуали.

жень – (кит.) людинолюбство. Принцип, на основі якого, на думку конфуціанців, мають будуватися відносини між знаттю та верхівкою держави. Згодом представники школи моїзму поширили цей принцип на всіх людей, а не тільки верхівку.

фа – (кит.) «закон». Одне з центральних понять давньокитайських філософських течій моїзму (Мо-цзя) та легізму (Фа-цзя). Саме закон представники цих шкіл протиставляли конфуціанському ритуалу. («Ритуал – це прояв заслаблення відданості і довір'я, початок смуту», – так було написано у трактаті «Мо-цзи», головній філософській книзі моїстів). Жити треба не тільки і не стільки за ритуалами, стільки за законами. У приватному і державному житті слід керуватися не ритуалами, а законами, – наголошували представники легізму.

мін – (кит.) «ім'я». Термін, що у найзагальніших рисах відповідає нашому слову «поняття». Вважають, що в Китаї існувала ціла «школа імен» («Мін-цзя»), або «сперечальників», яка займалася пошуком співвідношення смислу «імен» (понять) із дійсністю. Однак вчені сумніваються, чи насправді існувала така школа, оскільки відомо, що приведенням понять у відповідність із дійсністю займалися й представники інших шкіл, насамперед, це були моїсти, а також конфуціанці, які розробляли теорію «виправлення імен», суть якої полягала у словах: «Правитель нехай завжди буде правителем, сановник – сановником, батько – батьком, а син – сином», (себто добивався відповідності понять своєму змісту, однак робили це у площині державній і соціальній. Кожен має відповідати своєму місцю в суспільстві і державі; взагалі речі повинні відповідати своїм назвам (іменам).

fvsî~ – (гр.) природа (чит. «фізіс»). Стародавні греки цим словом називали не стільки флору, фауну і світ, який нас оточує, скільки

першооснову світу. Воно близьке за смыслом до слова «натура», тобто природа, сутність, основа. Згодом від цього слова утворилося слово «фізика» – наука про природу; однак у цій назві слово «фізіс» втратило свій первинний зміст.

²dwr – (гр.) вода (чит. «гідор»). Воду вважав першоосною всього існуючого Фалес із міста Мілет, який вважається першим грецьким філософом. Однак не слід думати, що це та вода, яку ми п'ємо. У розумінні Фалеса це поняття означало універсальну текучість, яка до того ж є божественною. Емпедокл також розглядав воду, як одну з чотирьох першооснов, із яких складається Всесвіт. Подібні думки висловлював і Арістотель. Це грецьке слово покладено в основу термінів, що починаються з префікса «гідро» («гідростанція», «гідротурбіна»).

Ἄπειρον – (гр.) «безмежне, безкінечне» (чит. «апейрон») – безмежна, якісно невизначена і божественна першооснова світу, за Анаксимандром. За свідченням давнього історика Сімплікія, Анаксимандр, «помітивши взаємоперетворення чотирьох елементів (води, повітря, землі і вогню)…, не зауважив жодного з них гідним того, аби прийняти за першооснову, але визнав першоосною де що інше, відмінне від них», тобто апейрон.

#/r – (гр.) повітря, (чит. «аер») першооснова світу, за Анаксименом. Архелай із Афін, більш пізній філософ, також вважав першоосною світу повітря, яке, на його думку, є одухотвореним і розумним, а тому необхідним для живлення людської душі. В європейських мовах ми маємо багато слів із префіксом «аеро» («аероплан», «аеропорт» тощо).

#riqm3~ – (гр.) число (чит. «аріфмос»). Саме його вважав першоосною світу Піфагор. Число у філософії Піфагора не слід розуміти як щось абстрактне й відділене від самих речей, воно є конкретно-предметним. Коли стародавній грек говорив, наприклад, «один», уявляв якийсь предмет, причому предмет не символізувався числом, а був ним. Найрізноманітніші комбінації з числами давали змогу Піфагору та його учням пояснювати утворення світу, також різні явища природи.

p\$р, аúqо~ Ò11ktwr» – (гр.) вогонь, полум'я, вогненна стихія, космічний вогонь (чит. «пір», «айфос», «електор»). Вогонь визнав першоосновою світу Геракліт із Ефесу. У його філософії вогонь вважався розумним. Як одну із чотирьох першооснов, вогонь виділяв також Емпедокл. Оскільки вогонь є найбільш рухомою стихією, то ним найчастіше позначали змінний, рухомий компонент світу.

#porja – (гр.) «складність», «перепона» (чит. «апорія»). Тут мається на увазі тупикова ситуація у мисленні. Дане поняття пов'язують, насамперед, із філософією Зенона із міста Елеї, який за допомогою апорій намагався довести тезу Парменіда про нерухоме, однорідне єдине буття і показати, наприклад, що рух – це лише ілюзія. Ахіл – найшвидша в світі людина – ніколи не зможе наздогнати черепаха, оскільки за той час, поки він подолає певну дистанцію до неї, черепаха однак трохи відповзе від нього, і так буде продовжуватися безкінечно – ось один із прикладів апорій.

¡rw~ – (гр.) «любов», (чит. «ерос») – одне із головних понять філософії Емпедокла. Символізує силу, якою наділене буття. У філософії Платона любов уособлювала алогічний шлях до Абсолюту, щоправда, безпосередньо привести до Блага може любов більш високого духовного порядку «#g=ph» («агапе»).

ne_ko~ – (гр.) «ворожнеча» (чит. «нейкос»). За вченням Емпедокла, це сила, якою володіє буття. Саме дві сили (любов і ворожнеча) поєднують і роз'єднують у світі чотири елементи (вогонь, повітря, воду і землю), утворюючи весь світ.

sp1rmato~ – (гр.) «сімена», більш пізня назва «гомеомерії», (чит. «сперматос»). У філософії Анаксагора це поняття позначало «якості» (колір, смак тощо). Всі речі походять з якостей шляхом змішування, яке утворює світовий інтелект («п3о~»). У яблуку, наприклад, світовий інтелект змішав сімена червоного кольору, солодкого смаку, твердості тощо.

n3о~ – (гр.) «розум», «інтелект» (чит. «нус») – поняття філософії Анаксагора, яке позначає «світовий інтелект», розумне начало у Всесвіті, що впорядковує його. Цю тезу філософії Анаксагора високо оцінив Платон. На його думку, саме Анаксагор є єдиним із

давніх мислителів, який найближче підійшов до поняття ідеального, що стало основою філософії самого Платона.

Átomo~ – (гр.) «неподільні» (чит. «атомос») «Безкінечне число тіл невидимих із причини їхньої малості», – плід геніальної інтуїції давньогрецьких мислителів Левкіпа і Демокріта. Пройде не одне тисячоліття, допоки фізики остаточно не доведуть існування атомів, про яке вже здогадувалися дані стародавні філософи. Аналогії «атому» існували і в давньоіндійській та давньокитайській філософії («ану» в Індії, «ци» – в Китаї). Напевне, для перших віків існування філософії такі думки є типовими.

t3 a8t3maton – (гр.) «випадок». Згідно із вченням Левкіпа і Демокріта, саме він є причиною утворення світу із хаосу.

s3fisma – (гр.) «майстерність», «вміння», «мистецтво», (чит. «софізма»), у більш пізньому розумінні – «хитрість», «хибний умовивід». Від цього терміну походить слово «софіст» («sofist/~»). Спочатку софістами у Давній Греції називали «знавців», «майстрів», «художників», «творців», «винахідників», «мудреців» у будь-якій галузі; згодом ним стали називати платних вчителів філософії та риторики, а починаючи з Платона, «софіст» – це «лжефілософ». Софістами у Давній Греції називали також майстрів суперечки, які відмовилися від пошуку першооснов буття й використовували філософію як таку собі гімнастику для розуму, що має підготувати людину для успішної діяльності в юридичній сфері й політиці. Негативна платонівська характеристика зберігалася за софістами впродовж віків, однак не можна заперечувати того, що відмовившись від намагань знайти першооснову світу, проголосивши, що будь-яке знання залежить від людини, софісти підготували поворот філософії до людини, який здійснив Сократ. Свої «софісти» були і в Стародавній Індії (школа локаятіків) і у Стародавньому Китаї (школа Мін-цзя). Очевидно, для перших віків існування філософії це явище було універсальним. Діяльність софістів стимулювала філософів інших шкіл точніше формулювати поняття, дотримуючись більш чітких умовисновків.

Ánqrwpo~ – (гр.) «людина» (чит. «антопос»). Антропологічний поворот у філософії, тобто поворот до людини, пов'язують із твор-

чістю Сократа. Дійсно, саме завдяки йому людина стає об'єктом філософських і наукових досліджень, хоча «філософська антропологія», як окрема дисципліна, сформувалася лише у ХХ ст. Її засновником вважають Шелера.

ӯ с/ – (гр.) «душа» (чит. «псіхе»), в іншому значенні – «повітря». Інтерес до людської душі пробудив Сократ. Протягом тривалих віків людська душа залишається одним із головних об'єктів філософського осмислення, щоправда, в наш час частіше використовують термін «психіка». Від цього грецького слова походить назва науки «психології», що вивчає будову, властивості, процеси й стани психіки. Спочатку психологія вважалася розділом філософії, а в ХІХ ст. перетворилася в окрему науку. Зв'язок душі і повітря, на що вказує подвійний смисл цього слова, – не випадковий. І у грецькій, і в індійській філософії душа, психіка досить часто ототожнювалася із повітрям (у індійській філософії «прана» – означає і душу, і дихання). Архелай так само, як і Анаксімен, вважав повітря одухотвореним, а людина, яка його вдихає, також стає одухотвореною. Помираючи людина перестає вдихати повітря, отже, її покидає душа. Аналогічні погляди існували і в давньоіндійській філософії.

ἄνκρ'αἰτία – (гр.) «самоконтроль» (чит. «енкратейя») – одна із головних чеснот людської душі, за Сократом, те, до чого слід прагнути кожній людині. Досягається шляхом самопізнання.

#ret/ – (гр.) моральна досконалість, чеснота (чит. «арете») – одне з ключових понять філософії Сократа.

εὐδαιμόν – (гр.) «щастя», «успіх» (чит. «евдаймон»). Щастя – одна із головних категорій етики. Пошуками людського щастя займалося чимало філософів від буддистів, Сократа, стоїків та епікурійців до філософів ХХ ст., наприклад, Фромма. Інколи філософію, яка намагається з'ясувати, в чому полягає щастя людини, називають «евдемонізмом».

μαῖευτικ/ – (гр.) буквально «акушерське мистецтво» (чит. «маєвтіке»). У сократівській філософії означало допомогу людині «народити» правильну думку: «Моє мистецтво, – нібито

стверджував філософ, – у всьому схоже на акушерське, однак різниться воно тим, що я приймаю пологи у мужів, а не у жінок, пологи душі, а не тіла».

>dl1a, eúdoz – (гр.) «ідея», (чит. «ідеа», «ейдос») – одне з головних понять філософії Платона, що позначало надчуттєву реальність, те, що не можна зафіксувати фізично (думку, розум, відчуття), Платон вважав, що поза дійсним світом існує паралельний світ, який є ідеальним і в ньому живуть узагальнені поняття, схожі на поняття в нашій голові. Синонімами слова «ідея» у текстах Платона були «ейдос», «сутність» та «форма». Світ ідей («країна Гіперуранія»), за Платоном, є нерухомою, невидимою першоосновою всього існуючого.

ex nihilo – (лат.) «з нічого» (чит. «екс ніхіло»). Саме в такий спосіб, на думку мислителів Середньовіччя, Бог створив світ. Творити «з нічого» означає з повної пустоти, без жодного «матеріалу». Ця думка в європейській філософії з'явилася тільки із виникненням християнства і в метафоричній формі висловлена у книзі Буття Біблії. Античність її не визнавала: наприклад, стародавні римляни говорили «ex nihilo nihil» («з нічого нічого не виникає»).

Pne\$ma – (гр.) «дух», «дихання», «життя» (чит. «пневма»). Стародавні греки вважали, що людина складається з двох частин – душі і тіла. Філософ Філон Александрійський додав до них ще й третю частину – Дух. Дух – це орган віри в Бога, або, іншими словами, відбиток божого творіння в людині. Після Філона філософи переважно пишуть про три частини людського ества.

pather – (лат.) батько, отець (чит. «патер»). Так називали «отців церкви» – християнських мислителів, які заклали основи християнської філософії. До складу «отців церкви» входять Климент Александрійський, Євсевій Кесарійський, Василій Кесарійський, Григорій Назіанзин, Григорій Ніський Минуцій Фелікс, Кіпріан, Новаціан, Арнобій, Аврелій Августин та ін. До творчості деяких із цих «отців» християнська церква змінила ставлення з позитивного на різко негативне (Оріген, Арій), однак їх вклад у

розробку фундаменту християнської філософії залишається неоціненним.

apologia – (лат.) «захист», (чит. «апологія»). «Апології», тобто філософські трактати, написані з метою захисту, надсилали римським правителям мислителі перших віків християнства, аби захистити своїх одновірців від посягань із боку влади та язичників. У цих апологіях зустрічається багато філософських термінів, понять і доводів, які апологети мали засвоїти для того, щоб успішно вести дискусію із язичницькими філософами. Серед найвідоміших апологетів були Арістид, Юстин, Таціан, Теофіл.

De Civitate Dei – (лат.) «Град Божий», «місто Боже» (чит. «Де Цівітате Деї»). Одне з головних понять філософії Аврелія Августина, і назва його головного філософського твору. Фактично означає «християнське суспільство», спільноту людей, які вірять у Христа й люблять його. Це суспільство долає кордони держав, мов, культур, нібито перебуваючи над ними.

sholia – (лат.) «школа» (чит. «схолія»). Від нього походить слово «схоластика», яке є назвою великого періоду середньовічної філософії (VI–XIV ст.), що функціонувала у середньовічних університетах і розвивалася під впливом переважно філософії Арістотеля. До найвидатніших мислителів періоду схоластики належать Йоанн Скот Еріугена, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр, Бернар Клервоський, Гуго Сен-Вікторський, Бонавентура, Тома Аквінський, Йоанн Дунс Скот, Майстер Екхарт, Вільям Оккам та інші.

septem artes liberales – (лат.) «сім вільних мистецтв» (чит. «септем артес лібералес») – набір навчальних предметів у Стародавньому Римі, а також школах та університетах Західної Європи доби Середньовіччя. До їх складу входили гуманітарний «тривіум» (граматика, діалектика, риторика) та математичний «квадріум» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). У добу Середньовіччя ці науки не були надто «вільними» від релігії. Кожну з них пристосовували до церковних потреб. Граматику вивчали для знання Біблії та інших церковних книг, риторику для складання церковних проповідей, астрономію та арифметику для вирахуван-

ня дня Пасхи, діалектику для суперечок із єретиками, музику для співу у церковному хорі тощо.

essentia – (лат.) сутність, (чит. «есенція»), те, що робить предмет даним предметом. Наприклад, можна сказати, що сутністю людини є діяльність та розум. У Платона й інших філософів ототожнювалась із «ідеєю» предмета, або з «формою», хоча форма і сутність – це не одне й те ж. Одне, із головних понять такої філософської течії, як феноменологія.

potentia – (лат.) «можливість» (чит. «потенція») – одне з головних понять філософії Арістотеля. За Арістотелем, матерія – це можливість існування якогось предмета, а те, що робить можливість дійсністю є «форма» (ідея). Тобто мідь – це матерія, це тільки можливість із неї щось виліпити, а для того, щоб з неї вийшла статуя, потрібна ідея, яка зробить цю можливість дійсністю. Думки Арістотеля про існування предметів у можливості були розвинуті Томою Аквінським та іншими середньовічними філософами.

actus essendi – «акт буття» (чит. «актус есенді»). Поняття яке пов'язують із філософією Томи Аквінського, близьке до слова «дійсність», однак тут слід мати на увазі не тільки «видиму», але й невидиму дійсність. На думку Томи, можливість (*potentia*) стає «актом буття» (*actus essendi*), коли до неї долучається сутність (*essentia*). Хід думок тут суто арістотелівський. Сутність невіддільна від предмета, філософ зазначає, що вона ніколи не співпадає з ним, тому що сутність – досконала, а дійсність («*actus essendi*») – ні. Ідея завжди є досконалою, ідеальною; проте предмет завжди дещо гірший від ідеї. Єдиний предмет, в якому *essentia* і *actus essendi* (сутність і акт буття) співпадають, – це Бог.

ens – (лат.) «сущє» (чит. «енс»). Цим словом позначають розмаїття існуючих речей. По суті синонімами слова «сущє» є існуюче, існування.

unum – (лат.) єдине (чит. «унум»), **verum** (лат.) істинне (чит. «верум»), **bonum** (лат.) благає (чит. «бонум»). Головні категорії, якими описується сущє у філософії Томи Аквінського. На думку цього філософа, Бог – це саме буття, а отже, все сущє (*ens*) є єдиним (*unum*), істинним (*verum*), благим (*bonum*).

lex divina – (лат.) «божественний закон» (чит. «лекс дівіна») – у філософії Томи Аквінського цей вислів означав «Божий закон», тобто звід законів, що постає, начебто, над земними людськими законами і висловлюється у Біблійному Одкровенні.

lex aeterna – (лат.) «вічний закон» (чит. «лекс актерна»). У філософії Томи Аквінського – звід законів, згідно з якими Бог влаштував світ.

lex naturalis – (лат.) «природні закони» (чит. «лекс натура-ліс») – права, які людина має від природи, від Бога, і жодна інша людина чи законодавство не повинні ці права в неї відбирати (наприклад, право на життя тощо). Перші уявлення про «природне право» з'явилися ще у філософії Стародавнього Світу. Згодом ці ідеї розвивали Тома Аквінський та інші філософи. Ідея «природного права» існує у політичній філософії до наших днів.

lex humana (лат.) «людські закони» (чит. «лекс гумана») – закони, що придумані людьми і записані у кодексах, конституціях тощо. Різні мислителі наголошували на тому, що людські закони мають спиратися на «природне право», а Тома Аквінський вважав, що й на інші, більш вищі рівні законів.

Renaissance – (фр.) «Відродження» (чит. «Ренесанс»). Відродженням називають духовний процес, що розгортався у західноєвропейській культурі XIV – поч. XVII ст. Відродження почалося з Італії, а далі поширилося на інші країни. Чотирма фундаментальними ідеями філософії Відродження можна назвати: критику середньовічної схоластики, повернення до античних цінностей, повернення до витоків християнства, інтерес до людини та її проблем (гуманізм).

ratio – (лат.) розум (чит. раціо). Від цього слова походить назва філософської течії Нового часу «раціоналізму». Раціоналізм – це філософія, що визнавала існування вроджених ідей, тобто знань, які людина має від природи і всіляко підтримувала цю платонівську теорію. Найвидатнішими представниками раціоналізму були Декарт, Спіноза і Ляйбніц. Інколи раціоналістичною називають будь-яку філософію, яка спирається на розум.

rex cogitans – (лат.) «мисленна реальність» (чит. «рекс когітанс»), поняття філософії Декарта, що позначає людську свідомість, основною властивістю якої є мислення. Свідомість – одна із двох субстанцій у філософії Декарта (іншою є протяжна матерія). Зусиллями Декарта людська свідомість стає об'єктом філософського дослідження, а його самого небезпідставно вважають «першо-відкривачем свідомості».

rex extensa – (лат.) «протяжна реальність» (чит. «рекс екстенса»), поняття філософії Декарта, яке позначає матерію. Аналізуючи людську свідомість, Декарт знаходить у ній ідеї, привнесені у свідомість із зовні, а це означає, що за нашою свідомістю існує світ, який є джерелом цих привнесених у свідомість ідей. Основною властивістю світу поза свідомістю філософ вважав протяжність. Матерія була другою субстанцією у дуалістичній філософії Декарта.

causa sui – (лат.) «причина самого себе» (чит. «кауза суї»). Так філософ Спіноза називав Бога. Це означало, що Бог є самодостатній і ніякої причини для свого існування не потребує, – ні матерії, ні людської свідомості.

natura naturata – (лат.) «створена природа» (чит. «натура натура-та»). У Спінози «створена природа» – це людина і світ, тобто все, що створив Бог.

natura naturans – (лат.) «природа, що породжує» (чит. «натура натуранс»). У філософії Спінози «природа, що породжує», – це Бог, який породжує, створює всі інші речі світу.

mon=z, mon=do~ – (гр.) «одиниця», «проста сутність». (чит. «монас», «монадос»). Від цих слів походить термін «монада» – головне поняття філософії Ляйбніца. Вся дійсність, на думку філософа, складається з безлічі субстанцій, які він називає «монадами». Монади – це не «елементи всіх речей», не атоми, не «якості», не ідеї. Монада – Всесвіт у мініатюрі, мікрокосм. Власне, скільки речей, стільки й монад. Є монада людини, монада рослини, нарешті, монада Бога. Відрізняються вони тільки «апперцепцією», – здатністю сприймати інші монади. «Кожна монада, – пише Ляйбніц, – із точністю виражає сутність усіх інших... Будь-яка

монада – ніби цілий світ, як живе дзеркало Бога, або всього Всесвіту».

empeiria – (гр.) досвід («чит. емпейрія»). Від цього слова походить назва філософської течії Нового часу «емпіризму». Емпіризм – це філософія, яка не визнає існування вроджених ідей, тобто знань, які людина має від природи, вважаючи, що всі знання людина отримує із досвіду. Найвидатнішими представниками емпіризму були Бекон, Гоббс, Локк, Берклі та Г'юм.

idola tribus – (лат.) «ідоли роду» (чит. «ідола трібус»). Поняття філософії Бекона, яке позначає вади, притаманні всьому людському роду, що полягають у намаганні бачити в усьому порядок і відповідність, навіть там, де їх немає.

idola specus – (лат.) «ідоли печери» (чит. «ідола спекус»), поняття філософії Бекона, що позначає вади людського розуму, пов'язані зі звичками та вихованням. Кожна людина, окрім загальних помилкових суджень, має ще й свої власні («Кожен має власну печеру», – стверджує Бекон).

idola fori – (лат.) «ідоли площі», або «ідоли ринку» (чит. «ідола форі»). Поняття філософії Спінози, що позначає недоліки людського розуму, пов'язані зі спілкуванням. Люди спілкуються між собою (як на площі) і використовують слова, але саме вони й можуть відволікати від пізнання істини, особливо тоді, коли ми вживаємо слова неіснуючих речей («доля», «вічний двигун» тощо).

idola theatri – (лат.) «ідоли театру» (чит. «ідола театрі»). Бекон вважав «всі філософські системи є казками, які призначені бути розіграними на сцені». На його думку, у багатьох філософських системах і наукових доктринах поселилися «байки, що ствердились завдяки традиції», тобто «ідоли театру» – це традиційно усталені хибні судження.

tabula rasa – (лат.) «чиста дошка» (чит. «табула раса»). Образний вислів Локка, який позначав людську душу одразу після народження. На думку Локка, коли людина з'являється на світ, її душа є чистою від будь-якого знання й ідей, і лише згодом, у процесі життя зовнішній досвід починає щось у душі «записувати». «Уявімо собі, що душа яв-

ляє собою, так би мовити, білий лист, без єдиної літери, без будь-яких ідей. Яким чином з'являється на ній що-небудь? Звідки з'являється цей різнобічний зміст, який з майже безмежною винахідливістю накреслила працелюбна і необмежена фантазія людини? Звідки добувається весь матеріал для розуму і пізнання? Відповім одним словом: із досвіду. Саме на ньому засноване все наше пізнання, із нього ж воно бере початок».

reflexio – (лат.) «рефлексія» (чит. «рефлексіо»), філософський термін, який позначає спрямованість свідомості на дослідження свого власного функціонування, тобто на саму себе. Філософ Локк виділяв два джерела пізнання – відчуття і рефлексію.

sensatio – (лат.) «відчуття» (чит. «сенсацио»). Від цього латинського слова утворені такі поняття як «сенсорність» – здатність до відчуття, «сенсация» – те, що викликає здивування або якісь інші відчуття, зрештою «сенсуалізм». Просвітник Кондиль'як, відомий як послідовник емпіризму Локка, однак, на відміну від останнього, виділяв не два джерела пізнання (відчуття і рефлексію), а тільки одне – відчуття. Таку філософію й прийнято називати сенсуалізмом. Прихильником просвітницького сенсуалізму, своєрідного явища в гносеології XVIII ст. були також Гельвецій, Рід, Стюарт, Браун.

a priori – (лат.) «із того, що передує» (чит. «а пріорі»). У філософії Канта це словосполучення позначає те, що передує досвіду, тобто вмонтовані в наш розум від природи «структури», інструменти, за допомогою яких людина здобуває знання. Такими інструментами, за Кантом, є простір, час, схеми, категорії тощо. Від цього вислову походить слово «апріорний».

a posteriori – (лат.) «із того, що слідує» (чит. «а апостеріорі»). Цей вислів у філософії Канта позначає все, що витікає з досвіду, тобто добувається людським розумом ззовні. Від цього вислову походить слово «апостеріорний».

aufheben – (нім.) слово, що означає і «зняття», і «збереження» (чит. «ауфгебен»). Одне з ключових понять філософії Гегеля. Розвиток дійсності та її пізнання, за Гегелем, – це потрійний процес: а) теза – ствердження поняття, яке, розвиваючись, приходить до свого

заперечення, причому розвиток відбувається шляхом абстрагування, нехтування деталями об'єкта, що веде до протиріччя; б) антитези – заперечення поняття. Зрештою, теза «знімає» своє заперечення, утворюючи в) синтез – поняття більш високого рівня. Однак «зняття» є ще й «збереженням», тобто у синтезі поняття зберігається, проте стає вже поняттям більш високого рівня.

Romantisme – «романтизм», походження слова пов'язують із фр. «romant» («роман»), ісп. – «romance» («романс», «лицарський роман»), та англ. – «romantic» («дивний», «живописний», «фантастичний»). Явище культури кінця XIX поч. XIX ст., що відбивало крах ідеалів Нового часу і Просвітництва, насамперед віри у безмежну силу людського розуму та його здатність встановити мир і гармонію у суспільстві, а також було реакцією на кровопролиття й абсурдність Французької революції, яка продемонструвала, що одного розуму недостатньо для побудови суспільства на засадах моралі. Романтизм відображає бажання людини того часу втекти від дійсності, від світу, його жорстокості, презирство до реальності, намагання замкнутись у світі чистих ідеалів, фантазій, мрій; це – песимізм, містифікація і любов до міфології. У романтиків на перший план виходить духовність, людська суб'єктивність. Романтизм істотно вплинув на філософію німецького ідеалізму, оскільки й сам він був свого роду ідеалізмом. Так, Фіхте вважав всю навколишню дійсність ілюзією; Шеллінг проголосив всю природу одухотвореною, Гегель всю дійсність оголосив абсолютним ідеальним духом. Хронологічні рамки романтизму припадають, приблизно, на 1795–1830 роки.

Übermensch – (нім.) «Надлюдина» (чит. «Уберменш»). Одне з головних понять філософії Ніцше. Філософ вважав, що кожна людина у глибині душі прагне до влади і таке прагнення є цілком «природне», хоча люди зі своєю рабською психологією чинять йому внутрішній спротив. У майбутньому має з'явитися нова сильна людина, справжній аристократ духу, який не буде соромитися своєї волі до влади і вільно потурати їй. Це й буде «Надлюдина», яку філософ вважав «сіллю землі».

#narcja – (гр.) «відсутність керівництва», «безвладдя», «непідвладність», «незалежність» (чит. «анархія»), напрям у політичній філософії, який відкидає доцільність існування будь-яких форм влади і, насамперед, держави. Чи не найпершим філософом-анархістом був гегельянець Штірнер, який у знаменитій книзі «Єдиний та його власність» проголошує, що кожна людина за природою – егоїст, і для неї першооснова – вона сама. Держава й інші форми суспільного устрою тільки заважають реалізації егоїстичних інтересів. Вони не є чимось таким, що регулюють, обмежують або стримують негативні людські вчинки. Якби їх не було, людина, звісно, мала б право здійснити негативний вчинок (наприклад, вбивство), однак вона б усвідомлювала, що може сама стати жертвою такого вчинку і це б її стримувало.

spiritus, spiritualis – (лат.) душа, дух, духовний (чит. «спірітус», «спірітуаліс»). Від даного латинського слова походить назва напряму філософії XIX–XX ст. «спірітуалізму», який проголошує, що людина фактично є дух, тобто надає людській духовності найвизначальнішого статусу. Термін «спірітуалізм» запроваджений Кузеном, однак найяскравішим його представником вважають французького філософа Бергсона.

élan vital – (фр.) «життєвий порив», «потік «життя» (чит. «елан вітал»). Ключове поняття філософії Бергсона. «Життєвий порив» виступає протилежністю ентропії, тобто руху світу до хаосу. Життєвий порив породжує мислення, творчість, рух і еволюцію.

sublimare – (лат.) «підносити» (чит. «сублімаре»). Буквально означає перетворення речовини із твердого стану в газоподібний. Однак, у філософії Фрейда «сублімація» – це перетворення сексуальної і деструктивної енергії в русло мистецтва, чи взагалі культурної діяльності. Людина, будучи позбавлена можливості реалізувати свої базові інстинкти через моральні, культурні й інші обмеження, вдається до сублімації – непрямой їх реалізації. Вся культура Фрейдом розглядається як результат сублімації.

Verstehen – (нім.) «розуміння» (чит. «ферштеєн»). Головний метод пізнання у «науках про дух», за версією Дільтея, на відміну від «логічного пояснення», яке має використовуватись у «науках

про природу». Цей подвійний поділ всієї системи наукового знання був досить популярним у філософії XIX–XX ст. Зіммель до методу «розуміння» додав вимогу «вживання» у ту чи іншу епоху, Шпенглер використовував слово «переживання» (Erlebnis (чит. «ерляйбніс»)), Ріккерт та Трьольч говорили про «ціннісне переживання», яке супроводжує пізнання в історії та інших гуманітарних науках. Поняття «розуміння» та близькі до нього згодом стануть наріжними у філософській герменевтиці.

existentia – (лат.) «існування» (чит. «екзистенція»). Цим словом у сучасній філософії прийнято позначати людське існування. Гайдегер писав, що префікс «ex-» у слові «ex-istentia» означає «із», а тому це слово може символізувати одну з головних властивостей людини – намагання вийти за власні межі.

Dasein – (чит. «дазайн»). Термін «Dasein» належить німецькому філософу Гайдегеру. Його можна наближено перекласти як «тут-буття» («da» – німецький прийменник, що виражає присутність, «sein» – означає «буття»). Воно означає буття, яке найближче до нас, тобто людське буття.

in-der-Welt-sein – (чит. «ін-дер-вельт-зайн»), філософський термін введений Гайдегером, що означає буття людини у світі речей, які вона розглядає як інструменти здійснення своїх планів.

mit-sein – (чит. «міт-зайн») – філософський термін Гайдегера, що означає співбуття людини з іншими людьми. У ставленні до інших людина проявляє «піклування», яке може полягати у позбавленні іншого від турбот та у допомозі ближньому завоювати свободу і бути відповідальною за своє майбутнє.

anson – (фр.) «в собі буття» (чит. «ансон»). Термін запроваджений у філософію Сартром. Означає повсякденність, тут-і-тепер буття, в яке переважно протягом свого життя занурена людина. Однак рано чи пізно зосередженість на наявному тут-і-тепер бутті призведе до «нудоти» (так, до речі, називається роман Сартра, в якому він намагався втілити власні філософські ідеї), тобто до стану, коли все набридає, і людина хоче вирватися за власні межі.

pursula – (фр.) «буття для себе» (чит. «пурсула»). Термін, який у філософії Сартра позначає намагання людини вийти за межі тут-і тепер буття, повсякденності, устремління на те, чого немає, на те, що може бути. Людина, яка здійснила вихід за межі наявного буття, як вважав Сартр, «приречена» на свободу, – вона може впливати на майбутнє і є відповідальною за нього.

persona – (лат.) «особистість» (чит. «персона») – центральне поняття філософії персоналізму. Засновник напряду, французький філософ Мунь'є, вважав, що раціональні, зіперті на розум економічні й політичні процеси, що протікали у XX столітті елімували й виключили з поля зору окрему і неповторну людську особистість. Проте саме вона має бути початком і кінцем філософування. Боун, Калкінс, Кнудсон, Флюеллінг, Штерн, Лакруа, Бердяєв й інші прихильники персоналізму змальовували особистість як самостійну, цілісну, духовно-стійку людську одиницю, розкривали її смисл в історії людства.

deja-vu – (фр.) «вже бачене» (чит. «дежа-вю») – одна з головних позицій філософії постмодернізму, що засвідчує: ця філософія не вірить у будь-яку новизну. Всі філософські ідеї, на думку постмодерністів, уже висловлені, всі мистецькі прийоми відкриті, а тому ні про яке новаторство у нинішньому світі нічого й говорити. Ці уявлення протистоять устремлінням модернізму до пошуку всього нового (лат. слово «modern» означає «новий»).

simulation – (фр.) «симуляція» (чит. «сімуляцьйон»). Постмодерністи фіксують у сучасному світі тотальну «семіотизацію» буття, або, як вони висловлюються, його «симуляцію», тобто потужне й невтримне розширення знаково-символічної сфери (мови, письма й ін.), впритул до того, що ця сфера здобуває статус єдиної і самодостатньої реальності.

pli – (фр.) «складака», «згин», «заломлення» (чит. «плі») – термін, запроваджений постмодерністами. Однією з найбільших вад всієї попередньої філософії, на їх думку, є «бінарність» – сприйняття всієї дійсності через подвійні опозиції («істина – хибна», «добро – зло», «чоловіче – жіноче», «внутрішнє – зовнішнє» тощо). На думку постмодерністів, хаотичний і розмаїтий світ таким способом моделювати неможли-

во. Тому на зміну бінарizmu вводиться поняття «складка» Смысл терміну «складка» можна пояснити, коли розглянути лінію, що заломилася в якійсь точці. З одного боку, – це дві різні лінії, а з іншого, – вони мають точку дотику, що символізує їх взаємозв'язок. Систематичну розробку поняття «складка» провів французький філософ Дельоз.

discure (лат.) «блудити» (чит. «діскуре»). Від цього слова постмодерністи утворили термін «дискурс» (лат. «discursus»). Цим словом вони позначають артикуляцію у мові чи інших засобах, змісту свідомості, яка визначається домінуючими в тій чи іншій соціокультурній традиції типом раціональності.

narrare (лат.) «вербальне викладення», «переказ» (чит. «нараре»). Від цього слова постмодерністи утворили терміни «нарратив» і «метанаратив». Цими словами позначаються різного ступеню вербально виражені загальності, магістральні історичні ідеї, що домінують у культурі й визначають знання, соціальні інститути або певний спосіб мислення. Постмодерністи немало зусиль доклали для критики таких метанаративів. Власним творчим пошукам вони свідомо надають іронічного, ігрового й часткового характеру.

after-postmodernism – (анг.), (чит. «афтепостмодернізм»). Англійське слово «after» означає одночасно «після», «за», «по той бік» і «згідно». Дійсно, найсучасніша філософія, яка називає себе after-postmodernism, мислить і на противагу, і «згідно» постмодернізму. Багато хто із сучасних філософів розглядає постмодернізм як завершений етап у філософуванні, намагаючись змінити спосіб філософського мислення. Це пояснюється усвідомленням того, що людина не може існувати без певних кордонів і орієнтирів, які постмодернізм послідовно «перекопує». В наш час існують спроби відродити класичну філософію у «постмодерністському просторі», а також модерну філософію, знову ж таки з урахуванням усіх досягнень постмодернізму.

forma – (лат.) «вид», «образ» (чит. «форма»), спосіб існування, образ, спосіб організації предмета.

ἄν, τὸ ἄντὸς – (гр.) «буття», «існування» (чит. «он», «то он-тос»), головне поняття філософії Парменіда із Елеї, яке позначало все існуюче в цілому, стало згодом найзагальнішою чи не найголовнішою філософською категорією. Буття, на думку Парменіда, є єдиною, однорідною й нерухомою першоосновою світу. Від цього слова походить назва одного з найважливіших розділів філософії – «онтології», філософського вчення про буття. Вперше слово «онтологія» вжив німецький філософ Гокленій у своєму філософському словнику, що вийшов друком у 1613 році.

Lebenswelt – (нім.), (чит. «лебенсвелт»). Термін запроваджений у філософію Гусерлем. Утворений від двох нім. слів leben – життя і Welt – світ. Це слово означає – «життєвий світ». Гусерль у своїй останній визначній праці «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» цим словом позначає світ сутностей, які оточують людину і які є допонятійними і донауковими. Сутність, на його думку, має більшу цінність, ніж наукове поняття. Lebenswelt – це сфера сутностей. Гусерль вважав, що у сучасному світі науково-понятійне мислення витісняє сутнісне споглядання, а «життєвий світ» витісняється світом понять, а, отже, нам конче потрібна редукція наукової раціональності і повернення до «життєвого світу».

tempo – (лат.) «час» (чит. «темпо») – одне з головних понять онтології. Гайдегер вважав «темпоральність» – тобто здатність буття розгортатися у часі – однією з його головних властивостей.

phainomenon – (лат.) «явище» (чит. «файноменон»). «Явище» – це те, що «являється», показує нам себе. У філософії «феноменальним буттям» називають буття, що розгортається перед нашими очима.

transcendere (лат.) «переступати», (чит. «транскендере»). Трансцендентним у філософії називають усе те, що знаходиться поза межами видимого. Існує таке буття, що «не хоче» показуватися, «приховується»: «Фізис приховуватися любить» (Гератліт). Ось це невидиме, приховане буття й називається трансцендентним.

k3smo~ – (гр.) «впорядкованість», «порядок», «світобудова» (чит. «космос») – частина всього існуючого, яка уявляється людині впорядкованою, стрункою і гармонійною.

e=0~ – (гр.) «первинний безформенний стан світу», «похмура безодня», «безкінечний простір» (чит. «хаос»), частина всього існуючого, яка уявляється людині невпорядкованою (хаотичною).

signans – (лат.) «те, що означає», «знак» (чит. «сігнанс»), одне із головних понять у семіотиці – теорії знакових систем. Постмодерністи наголошують на тому, що знаки у тексті можуть бути і є «пустими», тобто такими, що не відповідають означуваному (signatum).

signatum – (лат.) означуване (чит. «сігнатум»). Одне з головних понять семіотики, яке фіксує те, що позначається знаками, тобто дійсність, або вигадані об'єкти та образи.

e9ra – (гр.) «рухатися у просторі» (чит. «хора»). У філософії Платона хора – це саморух буття. Це буття, «що вічно рухається, виникає в одному місці й знову з нього виникає». Однак у постмодернізмі цей термін означає не саморух буття, а саморух знакової сфери, який, до всього ж, може відбуватися незалежно від дійсності, яку ці знаки означають.

intentio – (лат.) «направленість», «устремління», «увага» (чит. «інтенціо»). На думку Гусерля, свідомість є завжди направленою на щось, тобто «пустою» бути не може. «Чистої» свідомості не існує, адже в кожному мить нашого життя ми маємо усвідомлювати «щось»: аудиторію, стіл, книгу, іншу людину тощо. Цю фундаментальну властивість свідомості Гусерль назвав «інтенціональністю».

perception – (лат.) «сприйняття», «чуття» (чит. «перцепціон»). «Перцепцією» у філософії називають здатність свідомості сприймати дійсність за допомогою органів чуття. Здатність сприймати самого себе називається «аперцепцією».

intueri – (лат.) «зосереджено вдивлятися» (чит. «інтуері»). Від цього латинського слова утворено філософський термін «інтуї-

ція». Ним у філософії позначають здатність безпосередньо, без логічних міркувань розуміти речі й доходити до істин. Інтуїція – явище загадкове. Як може людина, наприклад, точно передбачити політичну подію без якихось логічних міркувань, достеменно з'ясувати важко. Дехто з філософів, як наприклад, Спіноза, вважали інтуїцію найвищим типом людського пізнання, а інколи й «божественним» витвором. Інтуїція, напевно, є тим самим логічним міркуванням, але «проваленим» (повністю, або частково) у несвідому сферу духовності. У філософії XIX–XX ст. навіть виділяють окремий філософський напрям, який називається «інтуїтивізм» (Бергсон та інші).

bja – (гр.) «життєва сила», «могутність», «спонування» (чит. «біа»). Від цього грецького слова походить термін «воля», що у філософії позначає інстанцію у свідомості людини, яка спонукає її вдаватися до тих чи інших вчинків. Аврелій Августин, «першовідкривач» волі, вважав її незалежною від розуму і такою, що є істинною причиною добрих або злих вчинків.

Verstand – (нім.) «розмисел», «інтелект», рос. «рассудок» (чит. «ферштант»). Розмисел (інтелект) – це властивість, що об'єднує мислення, чуття і волю. На думку Канта, розмисел – це те, що працює із сферою досвіду, не намагаючись проникнути у речі, йому недоступні, де він не має під собою стійкого ґрунту (наприклад, під час розмірковувань про Бога тощо), тобто фактично розмисел виключає із свого складу інтуїцію.

Vernunft – (нім.) «розум» (чит. «фернуфт»). Це властивість, яка об'єднує розмисел (тобто мислення, почуття і волю) з інтуїцією. На думку Канта, саме розум постійно намагається вийти за власні межі й осягнути те, що йому непідвладне. Кант також ділить розум на «чистий» (мислення, чуття, інтуїцію), тобто той, що пізнає світ, та «практичний», тобто той, що регулює людські вчинки на основі моралі.

gn[^]si~ – (гр.) «знання», «пізнання» (чит. «гнозис»). Від цього слова походить назва течії «гностиків», які діяли у перші століття християнства і намагалися поєднати християнство з античною філософією. Гностицизм – це філософський напрям, який проголо-

шував першоосновою християнського Бога, який створив ідеальний світ, схожий на платонівський, а світ матеріальний створений злим богом Деміургом (також платонівське поняття). Від цього слова походить і назва одного з розділів філософії пізнання – «гносеології», що вивчає процес пізнання.

subjectum – (лат.) «суб'єкт» (чит. «суб'єктум»). Це латинське слово вживається у філософії у двох смислах: 1) істота, яка пізнає світ, навколишню дійсність і певною мірою протистоїть їй у цьому пізнанні; 2) те, про що йдеться у логічному судженні.

obujectum – (лат.) «об'єкт» (чит. «об'єктум»). У філософії «об'єктом» називають те, що пізнається, на противагу тому, що пізнає, тобто суб'єкту.

epist/mh – (гр.) «знання», «наукове знання» (чит. «епістеме»). Від цього слова походить назва одного із розділів філософії пізнання – «епістемології», який вивчає результат пізнання, тобто знання. Термін епістемологія був запропонований у ХІХ ст. шотландським філософом Фер'є у його книзі «Основи метафізики» (1854 р.).

mlqodo~ – (гр.) «шлях дослідження», «шлях пізнання» (чит. «методос»). Це спосіб, за допомогою якого людина може здобувати знання, пізнавати дійсність. Від цього слова походить назва одного із розділів філософії пізнання, який займається вивченням методів пізнання і називається «методологією». Людина має здатність регулювати процес пізнання, надавати перевагу раціональному пізнанню над чуттєвим, вірі над розумом або навпаки, окрім того ті способи і процедури, якими ми пізнаємо одну дійсність, не працюють на іншій. Наприклад, способи фізичних досліджень не застосовуються у психології тощо. Класична філософія знає багато методів пізнання світу діалектика, феноменологічний метод, метод категоріально-логічного аналізу, метод системно-структурного аналізу, герменевтичний метод, деконструкція тощо. Філософія також намагалася віднайти єдиний спосіб пізнання, який би дав їй змогу здобути абсолютно достовірні знання про будь-яку дійсність. Однак такого методу не існує.

d3xa – (гр.) «гадка», «припущення» (чит. «докса»). Рівень знання, здобутого не простою сліпою вірою в ті чи інші тези, а шляхом здогадів і припущень.

#l=qeia, #l=qea (дор. #lhqejh і #lhqhýh) – (гр.) «правда», «істина» (чит. «алетейя»). Цим словом позначають філософську істину, тобто знання про першооснови буття, смисл людського життя, добро та зло й ін. З огляду на такий її характер вона може претендувати на абсолютність. Філософської істини, на відміну від наукової, досягти неможливо. На цьому наголошувало чимало філософів минулого.

dialektik/ – (гр.) «діалектика» (чит. «діалектіке»). Це слово, насамперед, пов'язують із методом пізнання, який використовував Сократ. Слово діалектика походить від грецького diallogomai – «вести бесіду», «діалог» (чит. «діалектом ай»). Під час бесіди, діалогу Сократ просив співрозмовника сформулювати загальне поняття, а потім, конкретизуючи його, приводив співбесідника до суперечності. Діалектика Сократа, як ми вже знаємо, обов'язковими моментами передбачала іронію, удаване незнання, замешкання і маєвтику. Однак згодом, після Сократа, смисл слова «діалектика» неодноразово змінювався. Для Платона діалектика – це перехід від понять менш загальних до більш загальних. Арістотель розглядає це мистецтво, як «peirastik\ perI in Ó filosofja gnwristik/» (устремління до того знання, яким володіє філософія). Кант розглядає діалектику як процедуру розуму, що виходить за межі досвіду. Діалектика, на його думку, вступає в силу, коли ми маємо справу з такими проблемами як людська душа або Бог, вона позбавлена надійної експериментальної основи, постійно має справу з протиріччями, отже, не може бути достовірним методом пізнання. Для Фіхте діалектика є позитивною процедурою й означає освоєння свідомістю (Я) світу (не-Я), який він вважав всього лише нашим уявленням, яке продукує підсвідомість. Гегель вважав діалектикою розвиток всієї дійсності та її пізнання. За Гегелем, «діалектика» – це процес, який складається з трьох фаз: а) *тези* – ствердження поняття, яке, розвиваючись, приходить до свого заперечення, причому розвиток відбувається шляхом абстрагування, нехтування деталями об'єкта, що веде до протиріччя; б) *антитези* – заперечення поняття; в) *синтезу* – формування поняття більш висо-

кого рівня. Зрештою, марксистська філософія, спираючись на вчення Гегеля, тлумачить діалектику як *розвиток матеріальної дійсності* і знову ж таки універсальний *спосіб пізнання*. Далеко не всі в наш час поділяють цю думку. Безумовно, позитивною стороною діалектики є її інтерес до протиріч у дійсності та мисленні, однак у філософії марксизму діалектика фактично перетворилась у метод, за допомогою якого можна довести й заперечити будь-що.

shme_on – (гр.) «знак» (чит. «семіон»). Від цього слова походить назва науки «семіотики», теорії знакових систем, насамперед мов. Уперше загальні принципи семіотики були сформульовані Пірсом, однак систематичний виклад теорії вперше здійснив Морріс. Яскравими представниками цього напрямку були також вчені так званої «Тартуської школи семіотики» (Лотман та ін.).

creatio – (лат.) «творіння» (чит. «креаціо»). Креаціонізм – це філософія, яка стверджує, що світ і людину було створено Богом. І саме Бог наділив її тими властивостями, яких не має і не може мати інша жива істота. Креаціоністська версія походження світу та людини є офіційною у філософії неотомізму й інших напрямках релігійної філософії.

socialis, societas – (лат.) «товариський», «громадський», «суспільство» (чит. «соціаліс», «соціетас»). Від цих слів походять терміни «соціальний», тобто такий, який належить суспільству та «соціалізм» – течія у політичній філософії, що спирається на ідеї про колективну власність і природну рівність усіх людей. Розділ філософії, який вивчає суспільство, також називається «соціальною філософією».

sc̄4ta – (гр.) «кінець», «завершення» (чит. «есхата»). Від даного грецького слова походить термін «есхатологія», тобто філософія, що вірить у кінець історії й намагається пізнати, яким він буде. Есхатологічні мотиви «кінця світу» постійно наявні у найрізноманітніших релігіях і міфологіях. Філософія хоча й не є ні міфологією, ні релігією, однак час від часу виступає з теоріями, згідно з якими історія повторюється (Шпенглер, Генон, Еліаде, Ніцше), або рухається від початку до кінця (Гегель, Маркс, Кроче, Колінгвуд). Останнім поглядам притаманний «фіналізм» – віра в кінець історії,

ідеальний стан людства, до якого воно наближається. Наприклад, марксизм вважає, що людство поступово прямує до ідеальної стадії, яку називають комунізм, а відомий сучасний філософ Фукуяма вважає, що такою ідеальною стадією є «постісторичне» суспільство, що ґрунтується на ліберальній демократії.

cultura – (лат.) «обробіток землі», «виращування рослин», «землеробство» (чит. «культура»). Це слово вживалось у Стародавньому Римі спочатку виключно у сільськогосподарському значенні. Однак згодом давньоримський мислитель Ціцерон у своїх листах, які прийнято називати «Тускуланськими бесідами» (45 р. до н.е.), вжив свій знаменитий вислів «*cultura animi autem philosophia est*», що означав «філософія є виращуванням душі». Тут ішлося про те, що так само, як за допомогою лопати чи сапи ми обробляємо землю, так само за допомогою філософії обробляємо, плекаємо і виращуємо власну душу. Після цього «культурою» почали називати духовний саморозвиток людини. Згодом протягом історії смисл цього слова змінювався: у Середньовіччі його вживали в розумінні «весь духовний світ людини», у добу Просвітництва – як синонім слова «освіта»; також досить нерідко його розглядали як синонім до слова «цивілізація». Зараз «культурою» вважається все, що створила людина. Розділ філософії, який вивчає культуру, називається «філософією культури».

civilis – (лат.) «громадянський», «державний» (чит. «цивіліс»), особливий період у історії різних країн і народів, який настав після первісного суспільства. За Фергюсоном та Морганом, перехід до цивілізації означав виникнення міст, обробку та використання металів, виникнення писемності, держави та публічних органів влади. Англійський історик Чайлд, виокремив десять ознак цивілізації: розвиток міст, монументальна архітектура, податки, данина, інтенсивна економіка, виділення ремесел, виникнення писемності, початок зародження наук, розвиток мистецтва, виникнення привілейованих класів суспільства, формування держави. Клакхон із цих десяти виокремив три найголовніші – міста, монументальні споруди та писемність. Час виникнення цивілізації пов'язують із неолітичною революцією – змінами, які сталися у суспільстві в період що почався, XII–VIII тисячоліть тому і які поля-

гали у переході від збиральництва та мисливства до землеробства і скотарства, від кочового способу життя до осілого. Завершилась неолітична революція переходом від обробки каменю до обробки заліза. Поняття «цивілізація» фігурувало й у інших значеннях. У XVIII ст. його розглядали як синонім слова «культура», а, наприклад, Шпенглер у своїй праці «Присмерки Європи» вживав слово «цивілізація» у негативному смислі. Під нею він розумів високий рівень розвитку науки і техніки, скупчення людей у великих містах, деградацію культури, перетворення народів із чітко окреслених спільнот у сіру масу, падіння інтересу до духовних цінностей, занепад моралі, поширення псевдокультури, нівеляція індивідуальних людських особливостей. Отже, на думку Шпенглера, цивілізація витісняє культуру.

Аxiо~ – (гр.) цінний (чит. «аксіос»). Цінністю у філософії називається все те, що цінує людина (істину, добро, красу тощо). В другій половині XIX – першій половині XX ст. теорія цінностей активно розроблялася багатьма філософами: Лотце, Віндельбандом, Ріккертом, Шелером, Дьюї, Ніцше та іншими, що дало змогу вперше заговорити про окрему філософську дисципліну, яка вивчає цінності, а саме «аксіологію». Термін аксіологія ввів у обіг французький філософ Лапі.

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

1. *Абеляр Петр*. Теологические трактаты.– М., 1995.
2. *Августин Святый*. Сповідь.– К.: Основи, 1997
3. *Августин Аврелій* Проти академіків II, 9 // Антологія мировой філософії. В 4-х томах.– М.: «Мысль», 1969.– Т. 1.– Ч. 2. Філософія древности и средневековья.
4. *Аквінський, Тома*. Коментарі до Арістотелевої «Політики».– К.: Основи.– 2003.– 794 с.
5. *Андрущенко В.П., Михальченко М.І.* Сучасна соціальна філософія.– К.: Генеза, 1996.– 369 с.
6. *Ансельм Кентерберийский*. Сочинения.– М., 1995.
7. Антологія феміністичної філософії / За ред. *Елісон М.* та ін. пер. з англ.– К.: Основи.– 2006.– 800 с.
8. *Арістотель*. Ніковмахова Ектика / Пер. Віктор Ставнюк.– К, 2002

9. *Арістотель*. Поетика.– Київ. 1967.– 134 с.
10. *Арістотель*. Політика. / Пер. з давньогр. і передм. О. Кислюка.– К, 2005
11. *Асмус В.Ф.* Античная философия.– М., 1969.– Т. 1.– Ч. 1.
12. *Бэкон Ф.* Соч.: В 2-х т.– М., 1971–1972.
13. *Беркли Дж.* Сочинения.– М., 1978.
14. *Блок М.* Апология истории.– М., 1987.– С.17.
15. *Бодрияр Ж.* Симулякри і симуляція/ пер. з франц.– К.: Основи.– 2004.– 230 с.
16. *Боецій С.* Розрада від філософії/пер. з лат.– К.: Основи.– 2002.– 145 с.
17. *Бонавентура*. Путеводитель души к Богу.– М., 1993.
Витгенштайн Л. Tractatus Logico-philosophicus. Філософські дослідження/ пер. з нім.– К.: Основи., 1995.– 331 с.
18. Введение в биоэтику. Учебное пособие.– М.: «Прогресс-Традиция», 1998.– 384 с.
19. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения.– М., 1990.
20. *Вернадский В.И.* Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии.– 1944.– Т. 18.– Вып. 2.– С. 113–120.
21. *Вольтер*. Философские сочинения.– М., 1988.
22. *Гадамер Х.Г.* Истина и метод. Основы философской герменевтики.– М.: Прогресс, 1988.
23. *Гайдеггер М.* Гельдерлін та сутність поезії // Возняк Т. Тексти та переклади.– Х., 1998.– С. 353.
24. *Гегель Г.В.Ф.* Феноменология духа // Соч. в 14 т.– М., 1959.– Т.4.– 440 с.
25. *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук.– М.– Т.1–3.– 1974–1077.
26. *Гегель И.Ф.* Кто мыслит абстрактно // Мир философии: Книга для чтения. В 2-х ч. Ч. 1.– М.: Политиздат, 1991.– С. 521–525.
27. *Гейзінга Й.* Homo ludens.– К.: Основи, 1994.– 250 с.
28. *Гейне Г.* К истории религии и философии в Германии // Соч.: В 10 т.– Т.6.– М., 1958.– С.13–139.

29. *Гельвецій К.А.* Про людину, її розумові здібності та її виховання.– К., 1994.
30. *Герасимчук В.Д., Шейко С.В.* Філософія: підручник.– Полтава, 1999.– 187 с.
31. *Гердер И.* Идеи о философии истории человечества.– Избр. соч.– М-Л., 1959.– С. 244.
32. *Геркліт.* Фрагменти// Філософська і соціологічна думка.– № 4.– 1991.– С 153–199.
33. *Гіляров О.М.* Що таке філософія і що вона може і чого не може дати?/ Олексій Гіляров; пер. з рос. Марина Ткачук// Могилянські історико-філософські студії/ [ред.-упоряд.: І.А. Бондаревська, В.П. Козловський; редкол.: М.Л. Ткачук (голова)... та ін.]; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія».– К.: Києво-Могилянська академія, 2008.– С. 272–292.
34. *Гоббс Т.* Левіафан / Пер. з англ.– Р.Димерець, Н.Іванова, Є.Мірошниченко, В.Єрмоленко.– К.: Дух і Літера, 2000.
35. *Горохов В.Г., Розин В.М.* Введение в философию техники.– М., 1998.
36. *Горский В. С.* Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII вв.– К., 1988.
37. *Горський В. С.* Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.).– К., 1993.
38. *Горський В.С.* Історія української філософії.– К., 2000.
39. *Григор'єв В.Й.* Філософія. Навчальний посібник.– К.: ЦНЛ, 2004.
40. *Гулыга А.В.* Немецкая классическая философия.– М., 1986.– С.3–42, 302–304.
41. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры.– М.: Искусство, 1984.– С. 157–158.
42. *Гусев В.І.* Західна філософія Нового часу XVII–XVIII ст.– К.: «Либідь», 1998.
43. *Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии.– М., 1994.

44. Гуссерль Э. Идея феноменологии. Лекции // Ступени. Философский журнал.– 1991.– №3.– С. 198–214; 1992.– №2.– С.139–164.
45. Гуссерль Э. Картезианские размышления.– СПб, 1998.
46. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию // Вопр.философии.– 1992.– № 7.– С. 136–176.
47. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества // Вопр. философии.– 1986.– № 3.– С.101–116.
48. Гуссерль Э. Логические исследования, пролегомены к чистой логике.– К., 1995.
49. Гуссерль Э. Логические исследования.– Т.2, Ч. 1. Исследования по феноменологии и теории познания, исследование: Об интенциональных переживаниях и их содержании // Проблемы онтологии в современной буржуазной философии.– Рига, 1988.– С. 262–292.
50. Гуссерль Э. Феноменология // Логос.– № 1.– С.12–21.
51. Гуссерль Э. Философия как строгая наука.– Новочеркасск, 1994.
52. Г'юм Девід. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі/ За ред. та з передм. Е.К.Мосснера; З англ. пер. П.Насада.– К.: Вид дім «Всесвіт», 2003.
53. Данте Алигьери. Божественная комедия.– М., 1967.
54. Дао де цзин // Древнекитайская философия.– М.: «ПринТ», 1994.– Т.1.– С. 114-138.
55. Дейвіс, Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко.– К., Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001.– С 163.
56. Декарт Р. Метафізичні роздуми / Пер. з фр. З. Борисюк та О. Жупанського.– К.: Юніверс, 2000.– 304 с.
57. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках /

- Пер. з фр. В. Адрушка і С. Гатальської.– К.: Тандем, 2001.– 104 с.
58. *Делез Ж., Гваттари Ф.* Что такое философия.– М., СПб: Алетеия, 1998.– 148 с.
59. *Делез Жиль.* Гваттари Фелікс. Капіталізм і шизофренія.– Київ, 1996.
60. *Делез Жиль.* Логика смысла.– М., 1995.
61. *Делез Жиль.* Различие и повторение.– СПб., 1998.
62. *Делез Жиль.* Складка. Лейбниц и барокко.– М., 1998.
63. *Деррида Ж.* Письмо та відмінність/ Пер. з франц.– К.: Основи, 2004.– 602 с.
64. *Деррида Жак.* Позиції. Бесіди з Анрі Райсом, Юлією Кристевою, Жаном Луї Удбіном, Гі Скарпетта.– К., 1994.
65. *Джамбаттиста Вико.* Основания новой науки об общей природе наций.– М.– К., 1994.
66. *Джеймисон Ф.* Постмодернізм, чи культурна логіка пізнього капіталізму.– К., 1991.
67. *Джон Лок.* Два трактати про врядування.– Київ, «Основи», 2001.
68. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.– М., 1986.– 576 с.
69. *Добронравова І.С.* Нелінійне мислення // Філософська і соціологічна думка.– 1991.– № 6.
70. *Добронравова І.С.* Нелінійне мислення // Філософська і соціологічна думка.– 1991.– № 6.
71. Древнеиндийская философия.– М.: «Мысль», 1972.– 271 с.
72. Древнекитайская философия.– М.: «ПринТ», 1994.– Т. 1.– 361 с.
73. Древнекитайская философия.– М.: «ПринТ», 1994.– Т. 2.– 384 с.
74. *Экхарт Мейстер.* Духовные проповеди и рассуждения.– М., 1991.
75. Енциклопедія постмодернізму.– К.: Основи, 2003.– 503 с.
76. *Еразм Роттердамський.* Похвала Глупоті.– К., 1979.

77. *Забужко О.С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період.– К.: Основи, 1993.
78. *Зиммель Г.* Філософія культури.– В 2 т.– М., 1996.
79. *Ильин И.П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа.– М: Интрада.– 1998.
80. *Ильин И.П.* Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм.– М., 1996.
81. История современной зарубежной философии. Компаративистский подход.– СПб., 1997.
82. Історія філософії на Україні: У 3-х т.– К., 1992.
83. Історія філософії України: Хрестоматія.– К., 1993.
84. *Камю А.* Вибрані твори у 3-х томах.– Х., 1996–1997.
85. *Кант И.* Критика практического разума. Предисловие. Введение // Соч.: В 6-ти т.– М., 1965.– Т.4.– Ч.1.– С.311–328.
86. *Кант И.* Критика чистого разума // Соч.: В 6-ти т.– М., 1964.– Т.3.– С.68–695.
87. *Кант И.* Первое введение в критику способности суждения // Соч.: В 6-ти т.– М., 1980.– Т.1.– С.65–305
88. *Карнап Р.* Значение и необходимость.– М., 1959.
89. *Карнап Р.* Философские основания физики.– М., 1971.
90. *Кассирер Э.* Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии.– М., 1988.
91. *Керкегор С.* Повторение.– М., 1997.
92. *Кертман Л. Е.* История культуры стран Европы и Америки.– М.: Высшая школа, 1987.– 304 с.
93. *Кириленко Г.Г., Шевцов Е.В.* Философский словарь. Справочник студента.– М.: «Из-во АСТ'Ю, 2002.
94. *Керкегор С.* Наслаждение и долг.– К., 1994.
95. *Князева Е.Н. Курдюмов С.П.* Синергетика как новое мировидение // Вопросы философии.– 1992.– № 12.
96. *Коплстон Ф. Ч.* Історія середньовічної філософії.– К., 1997.
97. *Корет Э.* Основы метафизики: // Пер. с нем. В. Терлецкого (под ред. В.А. Демьянова).– К.: Тандем, 1998.
98. *Крістева Ю.* Самі собі чужі.– К.: Основи, 2004.– 262 с.

99. Кун Т. Структура научных революций.– М., 1977.
100. Кунцман П., Буркард Ф.-П., Відман Ф. Філософія: dtv-Atlas // Пер. з нім.– К.: Знання-Пресс, 2001.
101. Кьєркегор С. Страх и трепет.– М., 1993.
102. Леви-Строс Клод, Структурная антропология.– М., 1983.
103. Лейбниц Г. Соч.: В 4-х т.– М., 1982, 1983, 1984, 1989.
104. Лейбниц Г.-В. Рассуждения о метафизике // Лейбниц Г.-В. Соч.: В 4-х т.: Т. I.– М.: Мысль, 1982.–636 с.– (Филос. наследие. Т. 85).
105. Лок Джон. Два трактата про врядування/ пер.з англ.– К.: Основи.– 2001.– 265 с.
106. Локк Джон. Розвідка про людське розуміння. У 4-х книгах.–К.: «Акта», 2002.
107. Лоренцо Валла. Об истинном и ложном благе. О свободе воли.– М., 1989.
108. Мак'явеллі Нікколо. Флорентійські хроніки. Державець.– К.: Основи, 1998.
109. Мalthus Т.Р. Дослідження закону про народонаселення/ пер. з англ.– К.: Основи, 1998.– 535 с.
110. Маритен Ж. Философия в мире.– М., 1994.
111. Митчем Карл. Что такое философия техники?/ Пер. с англ.– М.: Аспект-Пресс, 1995.– 149 с.
112. Мо-цзы // Древнекитайская философия.– М.: «ПринТ», 1994.– Т.1.– С. 175–200.
113. Монтень Мишель. Опыты. Избранные произведения в 3-х т.– М., 1992.
114. Мунье Э. Персонализм.– М., 1992.
115. Мунье Э. Что такое персонализм.– М., 1994.
116. Мур Дж. Принципы этики.– М., 1984.
117. Мур Дж. Э. Природа моральной философии.– М.: Республика, 1999.– С. 189.
118. Николай Кузанский. Сочинения в 2 т.– М., 1980.
119. Ницше Ф. Соч.: В 2-х т.– М.: Мысль, 1990.– Т. 2.
120. Ніцше Фрідріх. Жадання влади/ пер. з нім.– К.: Основи, 2003.– 437 с.

121. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні й реформаційні ідеї на Україні.– К., 1990.
122. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій: Навч. посіб.– К., 1999.
123. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посіб.– К.: Либідь, 1997.
124. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия?– М., 1991.– С. 51–192.
125. Ортега-и-Гассет Х. Вибрані твори/ пер. з ісп.– К.: Основи, 1994.– 420 с.
126. Пам'ятки братських шкіл на Україні.– К., 1988.
127. Парменид. Про природу// Фрагменти ранніх грецьких філософів. М.: Наука, 1989.– Т.1.– С. 296.
128. Паскаль Б. Мисли // Библиотека всемирной литературы.– М., 1974.– Т. 42.
129. Петрарка Франческо. Избранное.– М., 1974.
130. Петрушенко В.Л. Філософія. Навчальний посібник.– Львів.: «Новий світ», 2003.
131. Пітч Р. Найголовніші елементи філософії П. Д. Юркевича // Філософська і соціологічна думка.– 1992.– № 9.
132. Платон Крітон. Діалоги.– К.,1995.– С. 42–53.
133. Платон. Апологія Сократа// Платон. Діалоги.– К., 1995.– С. 20–41.
134. Платон. Протагор // Діалоги.– К.,1995.– С.108–154.
135. Платон. Федон // Діалоги.– К., 1995.– С. 234–292.
136. Платон. Бенкет.– Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005.– 178 с.
137. Платон. Діалоги; Держава.– К.: Основи, 1999–2000.
138. Платон. Федр // Діалоги.– К., 1995.– С. 293–339.
139. Попович М.В. Що таке філософія?// Філософська думка: український науково-теоретичний часопис.– 2006.– № 1.– С. 3–24.
140. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги.– К.: «Основи», 1994.– Т.1–2.
141. Поппер К. Злиденність історизму.– К., 1994.

142. *Пригожин И.* От существующего к возникающему.– М., 1985.
143. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса.– М., 1990.
144. *Радхакришнан С.* Индийская философия.– М., 1993.– Т.1, 2.
145. *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней.– Т.1, 2, 3, 4.– СПб., 1994.
146. *Ориген.* О началах.– Самара, 1993.
147. *Рикер П.* Герменевтика, этика, политика.– М., 1995.
148. *Рикер П.* Конфликт интерпретаций.– М., 1995.
149. *Риккерт Г.* Два пути познания.– 1912.– С. 45.
150. *Ролз Дж.* Теорія справедливості/ пер.з англ.– К.: Основи, 2001.– 822 с.
151. *Руссо Ж.-Ж.* Про суспільну угоду, або Про принципи політичного права.– «Port-Royal», 2001.
152. *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо // Сучасна зарубіжна філософія. Хрестоматія.– К., 1996.
153. *Сартр Ж.-П.* Нудота. Мур. Слова.– К., 1993.
154. *Сенека.* Моральні листи до Луцілія/ пер. з латини.– К.: Основи, 1999.– 603 с.
155. *Сімона де Бовуар.* Друга стаття. У 2 Т. / Пер. з франц. – К.: Основи, 1994.– 779 с.
156. *Сковорода Г.* Твори в 2-х томах. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1961.– Т. 1, 2.
157. *Скратон Р.* Коротка історія новітньої філософії: Від Декарта до Вітгенштайна.– К.: «Основи», 1998. Современная западная философия: Словарь.– М., ИПЛ, 1991.
158. *Спиноза Б.* Этика // Избр. произв.: В 2-х т.– Т.2.– М., 1957.
159. *Спиноза Б.* Теологічно-політичний трактат / пер. з латини.– К.: Основи, 2003.– 237 с.
160. Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрями. Хрестоматія.– К.: Ваклер, 1996.– С. 328–358.
161. *Тейлор Э.Б.* Первобытная культура.– М., 1989.– С. 18.
162. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека.– М., 1987.
163. *Тихолаг А.Г.* Геракліт: навчальний посібник із історії давньогрецької філософії.– К., 1995.

164. Тіпітака (уривки) // Читанка з історії філософії. У 6 кн.– Кн. I. Філософія стародавнього світу, 1992.– С.46–47.
165. *Ткачук М.Л.* Київська академічна філософія XIX–початку XX ст.: методологічні проблеми дослідження.– К., 2000.
166. *Томас Мор.* Утопія. Томмазо Кампанелла. Місто Сонця.– К., 1988.
167. *Уайтхед А.Н.* Процесс и реальность // *Уайтхед А.Н.* Избранные работы по философии: перевод с англ. / Сост. И.Е. Касавин: Общ. ред. и вступ. ст. М.А. Киселя.– М: Прогресс, 1990.
168. *Уильям Оккам.* Избранное.– М., 2002.
169. *Фаулз Дж.* Аристос.– М.: Из-во Єксмо, 2004.– С. 14–15).
170. *Федів Ю., Мозгова Н.* Історія української філософії: Навч. посіб.– К.: Україна, 2001.
171. *Фень Ю-лань.* Краткая история китайской философии.– СПб., 1998.
172. *Фидлер Л.* Пересекайте рвы, засыпайте границы // Современная западная культурология: самоубийство дискурса. М., 1993.
173. *Финк Э.* Основные феномены человеческого бытия // Проблема человека в западной философии.– М.: Прогресс, 1988.
174. *Фихте И.Г.* О понятии наукоучения, или так называемой философии // Соч.: В 2-х т.– СПб., 1993.– Т.1.– С.7–64.
175. *Фихте И.Г.* Соч. в 2-х тт.– СПб., 1993.– Т. 2.
176. Філософія Відродження на Україні.– К., 1990.
177. Філософія: Навчальний посібник/ За ред. І.Ф. Надольного.– 3-тє вид. стер.– К.: Вікар, 2002.
178. Філософська думка України: Біобібліографічний словник.– К., 2002.
179. *Фома Аквинський.* Сумма теологии.– К., 2002.
180. *Фромм Е.* Бегство от свободы.– М., 1990.

181. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания власти и сексуальности. Работы разных лет/ Пер. с фр.– М.: Касталь, 1996.
182. Фуко Мишель. Археология знания.– К., 1996.
183. Фуко Мишель. История безумия в классическую эпоху.– СПб., 1997.
184. Фуко Мишель. Рождение клиники.– М., 1998.
185. Фуко Мишель. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук.– М., 1977.
186. Фуко Мишель. Що таке автор? // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки.– Львів, 1996.– С.442–456.
187. Фуко Мішель, Наглядати і карати: Народження в'язниці.– К., 1998.
188. Хайдеггер М. Бытие и время.– М.: Ad Marginem, 1997.
189. Хайдеггер М. Введение в метафизику.– СПб, 1998.
190. Хайдеггер М. Время и бытие.– М., 1993.
191. Хайдеггер М. О сущности истины // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге.– М., 1991.
192. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет.– М., 1993.
193. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге.– М., 1991.
194. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления // Сост., пер. с нем. и комм. В.В. Бибахина.– М.: Республика, 1993.– С. 193.
195. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики // Хайдеггер М. Бытие и время.– М.: 1993.
196. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем.– М.: Республика, 1993.– С. 192-220.
197. Хаксли Олдос. О дивный новый мир / Пер. с англ. О. Сороки, В. Бабакова.– СПб.: Амфора, 1999.
198. Цицерон. Про державу. Про закон. Про природу Богів.– К.,– 1998.
199. Чанышев Н.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. Уч. пособие.– М.: «В.Ш.», 1991.

200. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні.– К., 1992.
201. *Чижевський Дмитро.* Що таке філософія// *Чижевський Дмитро.* Укрїнська філософія/ Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича.– К.: Либідь, 1993.
202. Читанка із історії філософії.– К.: Довіра, 1992.
203. *Шеллер М.* Избранные произведения.– М., 1994.
204. *Шеллер М.* Формализм в этике и материальная этика ценностей// *Культурология XX век. Аксиология или философское исследование природы ценностей.*– М.: Наука, 1996.
205. *Шеллинг Ф.В.Й.* Система трансцендентального идеализма // Соч.: В 2-х т.– М., 1987.– Т.1.– С. 227–489.
206. *Эко У.* Заметки на полях «Имени розы» // *Иностранная литература.*– 1988.– № 10.– С. 88–104.
207. *Юркевич П.Д.* Вибране.– К., 1993.
208. *Юркевич П.* Из рукописной спадщини / Упоряд., перекл. укр. і комент. М. Ткачук.– К., 1999.
209. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории.– М., 1991.
210. *Ясперс К.* Философская автобиография // *Западная философия: итоги тысячелетия.*– Екатеринбург, 1997.– С.19–75.
211. *Ясперс К.* Философская вера // *Ясперс К.* Смысл и назначение истории.– М., 1991.– С. 420–431.
212. *Basham A.L.* History and doktrines of the Ajivika. Delhi, India: Moltilal Banarsidass Publications.– 2002.
213. *Coplston Fr.* A history of philosophy.: Vol.5.– New York, 1994.
214. *Derrida J.* Of grammatology.– Baltimore, 1976.– LXXXVII.
215. *Gehlen A.* Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt.– В., 1944. – S. 31.
216. *Kaplan D., Manners R. A.* Culture Theory.– New York, 1972.
217. *Khuckhohn C.* Values and Value-Orientations in the Theory of Action // *Toward a general theory of action.* Camb.; Massachusetts, 1962; *Parsons T.* The Social System.– N.Y., 1964.

218. *Kroeber A.L. and Kluckhohn C.* Culture. A Cretical Review of Concept and Definitions. Harvard Univ., 1952.
219. *Marcuse H.* Beitrageur Phanomenologiedes Historischen Materialismus?/ Philosophische Hefte.– 1928.– №1.8.– P. 45.
220. *Parsons T.* The Social System.– N.Y., 1964.
221. *Plesner H.* Die Stufen des Organishen und der Mensch: Einleitung zur Antropologie.– Berlin: Leipzig, 1928.
222. *Popper Karl.* Unended Quest. An Intellectual Autobiography.– La Salle, Illinois, 1990.– P. 52.
223. *Sartre J.P.* L'etre et leneant.– Paris, 1943.– P. 431.
224. *Welsch W.* «Postmoderne». Genealogie und Bedeutung eines umstrittenen Begriffs // «Postmoderne» oder Der Kampf um die Zukunft. Hrsg. von R. Kemper.– Frankfurt in M., 1988.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Аббаньяно, Нікола, 157
Абеляр, П'єр, 72, 330
Августін, Аврелій, 4, 55, 66,
68, 69, 70, 212, 215, 222,
228, 245, 253, 267, 283, 329,
330, 343, 349
Авенаріус, Ріхард, 133
Авсенєв, Петро, 192
Адлер, Альфред, 147
Адорно, Теодор, 144
Александр Македонський, 50,
265
Алкідам, 43
Альберт Великий, 73
Альберті, Леон Батиста, 80
Анаксагор, 43, 57, 326
Анаксимандр, 40, 57, 325
Анаксімен, 40, 57, 325, 328
Андронік Родоський, 206
Ансельм Кентерберійський
(Д' Аоста), 72, 215, 330
Антиох, 52
Антисфен, 45, 51, 57
Антифонт, 43
Апель, Карл-Отто, 175
Арій, 66, 67, 329
Арістид, 67, 330
Арістіп, 45, 57
Арістотель, 4, 6, 11, 41, 48, 49,
50, 55, 57, 62, 70, 73, 74, 81,
112, 182, 187, 205, 206, 208,
212, 215, 230, 239, 244, 253,
254, 257, 261, 282, 311, 313,
325, 330, 331, 345
Аркесілай, 51, 57
Арнобій, 67, 329
Архелай, 43, 44, 57, 325, 328
Барт, Роланд, 169, 173
Бартлі, Віль'ям, 165
Батай, Жорж, 169
Батлер, Джозеф, 105
Баумгартен, Александр, 107
Бахтін, Микола, 244
Беккарія, Чезаре, 107
Бекон, Френсіс, 90, 96, 97, 334
Бергсон, Анрі, 146, 222, 337,
343
Бердяєв, Ніколай, 161, 194,
249, 339
Беринда, Памво, 185
Берклі, Джордж, 4, 55, 90, 99,
100, 101, 116, 133, 214, 215,
334
Бернар Клервоський, 72, 330
Блок, Марк, 264, 350
Боас, Франц, 277
Богдан Хмельницький, 265

- Боден, Жан, 82
Бодріяр, Жан, 169, 171
Боецій, Северин, 70
Бокль, Томас, 261
Бонавентура, 72, 330
Боссюе, Жан, 283
Боун, Бордер Паркер, 161, 249, 339
Браун, Томас, 99, 335
Брачоліні, Поджо, 80
Брентано, Франц, 299
Бріхаспаті, 26
Брунер, Джером, 278
Бруні, Леонардо, 78, 80
Бубер, Мартін, 161
Вазарі, Джорджо, 78
Вайсман, Фрідріх, 134
Вайт, Леслі, 277
Вайтхед, Альфред, 46, 231, 358
Валентин, 65
Валла, Лоренцо, 78, 80
Ван Чуань Яньоу, 37
Ван Янмін, 37
Василид, 65
Василій Кесарійський (Великий), 67, 68, 185, 329
Вебер, Макс, 150, 255, 256, 264, 299, 314, 350
Вельш, Вольфганг, 174, 361
Вернадський, Володимир, 306, 307, 350
Вишенський, Іван, 184
Віко, Джамбаттіста, 91, 123, 124
Віндельбандт, Вільгельм, 150, 298, 299, 348
Вінер, Норберт, 292
Вітгенштайн, Людвіг, 134, 138, 139, 231
Вольтер (Марі-Франсуа Аруе), 78, 91, 105, 106
Вольф, Християн, 106, 205, 206
Вормс, Рене, 254
Г'юм, Девід, 4, 55, 90, 99, 101, 132, 334
Гадамер, Ганс Георг Християн, 155, 156, 220, 232, 350
Гайдегер, Мартін, 9, 10, 13, 81, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 170, 206, 207, 208, 211, 215, 220, 229, 232, 240, 244, 248, 251, 338, 341, 350, 359
Гайзінга, Йоган, 246, 279, 350
Гакслі, Олдос, 8, 359
Галілей, Галілео, 89
Ганді, Махатха, 29
Гартлі, Девід, 107
Гартман, Ніколай, 153, 207, 220
Гаутама, Сіддхартха, 22, 23, 320
Гваттарі, Фелікс, 169
Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх, 4, 55, 91, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 128, 129, 140, 141, 143, 150, 157, 167, 170, 173, 192, 193, 214, 230, 231, 263, 267, 275, 277,

- 283, 312, 313, 335, 336, 345,
346
- Гелен, Арнольд, 163, 240, 241,
256, 273, 360
- Гельвецій, Клод-Адріан, 91,
106, 335
- Генон, Рене, 260, 267
- Геракліт, 8, 41, 57, 213, 229,
325, 341
- Гербарт, Йоганн Фрідріх, 128
- Гердер, Йоганн Готфрід, 263,
273, 351
- Гермій Александрійський, 66
- Геродот, 284
- Гесіод, 39
- Гете, Йоганн Вольфганг, 191
- Гієрокл Александрійський, 66
- Гізель, Інокентій, 187
- Гіляров, Олексій, 191
- Гіпатія, 66
- Гіппій, 43
- Гоббс, Томас, 90, 97, 98, 254,
257, 283, 334
- Гогоцький, Сильвестр, 192
- Гокленій, Родольф, 205, 206,
340
- Гольбах, Поль-Анрі, 91, 106
- Гомер, 39, 168, 182
- Горгій, 43
- Горкгаймер, Макс, 254
- Горський, Вілен, 196, 200
- Госалі, Макхалі, 21
- Готама, 28
- Григорій Назіанзин
(Богослов), 67, 68, 329
- Григорій Ніський, 67, 68, 185,
329
- Гроцій, Гуго, 82, 83
- Гроша, Ауробіндо, 29
- Гуго Сен-Вікторський, 72, 330
- Гуденаф, Ворд, 278
- Гумплович, Людвіг, 262
- Гунсунь Лун, 36
- Гуревич, Арон, 259, 351
- Гусерль, Едмунд, 152, 153,
157, 158, 163, 207, 210, 220,
221, 231, 239, 242, 248, 299,
341, 342
- Гьодель, Курт, 134
- Д'Аламбер, Жан, 91, 103
- Дамміт, Майкл, 139
- Дарвін, Чарльз, 246, 292
- Дарендорф, Ральф, 257, 260
- Девідсон, Дональд, 139
- Дейвіс, Норман, 265, 352
- Декарт, Рене, 4, 8, 55, 90, 92,
93, 94, 95, 214, 230, 233,
313, 332, 333
- Дельоз, Жиль, 169, 172, 339
- Демокріт, 43, 57, 326, 327
- Деріда, Жак, 169, 170, 171,
172, 233, 234, 360
- Джайміні, 29
- Джеймс, Віль'ям, 165
- Джентіле, Джовані, 142
- Джіна, Махавіра, 320
- Дідро, Дені, 91, 103
- Дільтай, Вільгельм, 150, 154,
155, 233, 301
- Діоген Аполонійський, 43, 57

- Діоген Синопський, 50, 51, 57, 249
Доллард, Джон, 277
Донцов, Дмитро, 197
Драгоманов, Михайло, 196, 197
Дьюї, Джон, 165, 298, 301, 348
Дюркгайм, Еміль, 255, 262
Евклід, 46, 57
Едесій, 66
Ейнштейн, Альберт, 235
Еко, Умберто, 168, 171, 286, 360
Еліаде, Мірча, 260, 267
Емпедокл, 41, 42, 57, 325, 326
Енгельс, Фрідріх, 143, 144
Епіктет, 51
Епікур, 51, 57, 80
Еразм Роттердамський, 79
Еріугена, Йоанн Скот, 71, 330
Ешбі, Віль'ям Росс, 292
Євлевич, Хома, 185
Євсевій Кесарійський, 67, 329
Єпіфан, 65
Жирар, Рене, 169
Жільсон, Етьєн, 267
Заварзаде, Масуд, 169
Зенон із Елеї, 42, 46, 57, 326
Зенон, стоїк, 51, 57
Зеров, Микола, 197
Зизаній, Стефан, 184
Зіммель, Георг, 150, 337
Зінківський, Василь, 191
Зінківський, Трохим, 196
Ібн Рушд (Авероес), 70
Ібн-Сіна (Авіцена), 70
Іван Федоров, першодрукар, 184
Іван, езарх Болгарський, 185
Ігнатій Антіохійський, 67
Іларіон, митрополит, 183
Ісидор Александрійський, 66
Ісидор Севільський, 66
Ісидор, гностик, 65
Ісус Христос, 61, 67, 70, 79, 80, 141, 283, 330
Йоанн Дамаскін, 66, 67, 185
Йоанн Златоуст, 185
К'єркегор, Сьорен, 129, 157, 159
Калкінс, Мері Вайтон, 161, 249, 339
Каллікл, 43
Кампанелла, Томазо, 144
Камю, Альбер, 8, 157, 160, 209, 248
Канада, 28
Кант, Іммануїл, 4, 11, 55, 91, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 122, 149, 152, 166, 170, 191, 192, 193, 212, 219, 223, 230, 233, 234, 278, 279, 297, 298, 299, 300, 304, 312, 313, 335, 343, 345
Капіла, 22
Каплан, Девід, 272, 360
Каразін, Василь, 191
Карл, Великий, король, 283
Карнап, Рудольф, 134, 231
Карпов, Василь, 192

- Карпократ, 65
Картер, Брендон, 247
Кассіпер, Ернст, 149, 219, 244, 271, 278, 354
Катон, Марк Порцій, 272
Квайн, Вілард ван Орман, 139, 231
Кертман, Лев, 272, 354
Кетле, Ламбер Адольф Жак, 254
Кирило Туровський, 183
Кіпріан, 67, 329
Клакхон, Клайд, 272, 299, 347, 360
Клеанф, 51
Климент Александрійський, 67, 329
Климент Римський, 67
Климент Смолятич, 182
Клірик Острозький, 184
Клоссовські, Пітер, 169
Кнудсон, Альберт Корнеліус, 161, 249, 339
Княгиницький, Іван, 184
Коген, Герман, 149, 298
Колінгвуд, Робін Джордж, 267, 346
Коллінз, Ентоні, 105
Кондиль'як (Етьєн Бонно), 91, 99, 335
Константин, імператор, 78
Константин, імператор, 64, 80
Константин Кирило Філософ, 181
Конт, Огюст, 132, 133, 136, 254
Копернік, Ніколай, 89, 136, 288, 290
Копистенський, Захарія, 184
Копнін, Павло, 199
Корет, Емеріх, 210, 215, 354
Костомаров, Микола, 195, 282
Котермак-Дрогобич, Юрій, 184
Кребер, Альфред, 272, 360
Кримський, Сергій, 200
Кристєєва, Юлія, 169
Крітій, 43
Кроче, Бенедетто, 141, 142, 267, 346
Ксеніад, 43
Кузанський, Микола, 81
Кузен, Віктор, 146, 337
Куліш, Пантелеймон, 195, 282
Кун, Томас, 136, 288
Кун-Цзи (Конфуцій), 34, 35, 38, 323
Курляндцев, Микола, 192
Лакан, Жак, 166, 169, 281
Лакатос, Імре, 136, 290
Лакруа, Жан, 161, 249, 339
Лактанцій, 67
Ламетрі, Жюльєн Офре де, 91, 106
Лао-Цзи, 32, 38
Лапі, Поль, 298, 348
Лебон, Гюстав, 255
Лев XIII, папа римський, 166
Левінас, Емануель, 161, 162

- Леві-Строс, Клод, 166, 232, 281
Левкіп, 43, 57, 326, 327
Леруа, Едвард, 307
Лессінг, Готхольд Ефраїм, 107
Ле Гофф, Жак, 264
Лікофрон, 43
Ліней, Карл, 89
Ліотар, Жан-Франсуа, 168
Ліпперт, Юліус, 277
Лісовий, Василь, 250
Лобачевський, Микола, 136, 290
Лодій, Петро, 192
Локк, Джон, 4, 55, 90, 98, 99, 100, 233, 235, 283, 313, 334
Лоренц, Корнад, 234, 235
Лотман, Юрій, 232, 346
Лотце, Рудольф, Герман, 298, 348
Лукаріс, Кирило, 184
Лукаsevич, Ян, 134
Лукаш із Нового Міста, 184
Льюїс, Кларенс Ірвінг, 165, 301
Людвіг Баварський, король, 73, 78
Лютер, Мартін, 79
Ляйбніц, Готфрід Вільгельм, 4, 55, 89, 90, 95, 96, 214, 332, 333, 354
Лян Шумін, 37
Майстер Екхарт, 72, 330
Мак'явеллі, Ніколо, 82
Максим Сповідник, 67
Малиновський, Броніслав, 232, 273, 277
Малтус, Томас, 262
Мандевіль, Бернард, 107
Марешаль Жозеф, 166
Марітен, Жак, 166, 267
Марк Аврелій, 51
Маркс, Карл Генріх, 140, 142, 143, 144, 145, 167, 214, 257, 260, 267, 275, 276, 284, 346
Маркузе, Герберт, 123, 144, 145, 147, 276, 286, 360
Мах, Ернст, 133
Махавіра, Джіна, 21
Мейнонг, Алексіус, 301
Меннерс, Роберт, 272, 360
Мен-Цзи, 35
Мерло-Понті, Моріс, 169, 220, 245
Мерсьє, Дезире, 166
Мертон, Роберт, 232, 287
Мефодій, засновник української писемності, 181
Мід, Маргарет, 277
Мінуцій Фелікс, 67, 329
Мірандола, Джовані Піко дела, 81
Міхневич, Йосип, 192
Міхновський, Микола, 196
Могила, Петро, 187
Мойсей, пророк, 61
Мольбранш, Нікола, 93
Монтень, Мішель, 81
Монтеск'є, Шарль, 91, 261
Мор, Томас, 82, 144

- Морган, Люїс-Генрі, 274, 347
Морріс, Чарльз, 165, 232, 346
Мохакті, 29
Мо-Цзи (Мо-Ді), 35, 38
Моше бей-Маймон
 (Маймонід), 70
Мунь'є, Емануель, 160, 338
Мур, Джордж Едвард, 138,
 306, 355
Мюллер, Адам, 271
Наторп, Пауль, 149
Натх, Джитендра, 29
Нейрат, Отто, 134, 135
Немесій Емесський, 67
Ніцше, Фрідріх, 12, 130, 131,
 154, 155, 170, 197, 198, 215,
 240, 241, 257, 267, 277, 284,
 285, 298, 300, 336, 348, 355
Нічик, Валерія, 199
Новаціан, 67, 329
Новицький, Орест, 192
Нозік, Роберт, 165
Ньютон, Ісаак, 287, 288, 289
Оккам, Вільям, 73, 78, 330
Оріген, 66, 67, 329
Оріховський-Роксолан,
 Станіслав, 184
Ортега-і-Гассет, Хосе, 157,
 158, 242, 279, 286
Остін, Джон, 138
Палама, Григорій, 185
Панецій, 51
Парето, Вільфредо, 254
Парменід, 41, 42, 46, 57, 205,
 206, 209, 212, 213, 326, 340,
 356
Парсонс, Толкотт, 232, 255,
 299
Паскаль, Блез, 91, 123, 124
Патанджалі, 27
Пачі, Енцо, 157
Перрі, Ральф Бартон, 301
Петрарка, Франческо, 78, 80
Печчеї, Ауреліо, 308
Піаже, Жан, 232
Пій X, папа римський, 166
Піррон, 51, 57
Пірс, Чарльз, 165
Піфагор, 40, 41, 57, 325
Платон, 4, 43, 46, 47, 48, 55,
 57, 63, 82, 122, 128, 144,
 167, 170, 182, 187, 188, 189,
 193, 205, 208, 211, 213, 214,
 215, 216, 230, 245, 253, 254,
 257, 297, 311, 313, 326, 327,
 328, 329, 330, 342, 345
Плеснер, Гельмут, 163
Плотін, 52, 57, 215
Плутарх Афінський, 66, 188
Пол, 43
Пола, Гаос-і-Гонслес, 164
Полікарп із Смирни, 67
Помпонаці, П'єтро, 81
Попович, Мирослав, 200
Поппер, Карл, 136, 234, 235,
 361
Порфірій, 52
Посідоній, 51

- Пригожин, Ілля, 232, 292
Продік, 43
Прокл Діадох, 66
Прокопович, Теофан (Єлісій), 188
Протагор, 43, 57
Псевдо-Діонісій Ареопагіт, 185
Пуанкаре, Жуль Анрі, 135, 136
Пуффендорф, Самюель, 107, 273
Радкліфф-Браун, Альфред Реджинальд, 232, 273, 277, 299
Радхакрішнан, Сарвепаллі, 30
Райл, Гілберт, 138
Расел, Бертран, 134, 138, 231
Рахман, Абдул, 29
Рід, Томас, 99, 335
Рідл, Руперт, 235
Рікер, Поль, 156, 232
Ріккерт, Генріх, 150, 271, 278, 298, 299, 304, 337, 348, 357
Рішар, Ніколас, 165
Ролз, Джон, 165
Рорті, Річард, 165
Росс, Едвард Олсворт, 255
Рубан, Яків, 192
Русин, Павло, 184
Руссо, Жан-Жак, 91, 103, 254, 283
Сакович, Калістр, 185
Саллюстій, 66
Салютаті, Колючо, 80
Самнер, Вільям Грем, 254, 262
Сартр, Жан-Поль, 8, 157, 159, 160, 211, 244, 300, 338, 361
Сеа, Леопольдо, 164
Сенека, 51
Сен-Сімон, Клод-Анрі, 144
Сігле, Сціпіон, 255
Сіма Цянь, 32, 33, 36
Сімплікій, 40, 66, 325
Скворцов, Іван, 192
Сковорода, Григорій, 188, 189, 190, 208, 213, 357
Скот, Йоанн Дунс, 330
Скот, Йоанн Дунс, 72
Скрипник, Микола, 197
Смотрицький, Мелетій, 184
Сократ, 44, 45, 46, 50, 57, 69, 80, 190, 230, 239, 249, 311, 327, 328, 345
Соловійов, Владімір, 193, 194
Сорокін, Пітірим, 257, 279, 299
Соссюр, Фердинанд, 232
Спенсер, Герберт, 133, 254, 260, 262
Спіноза, Бенедикт, 4, 55, 90, 93, 94, 95, 214, 222, 254, 332, 333, 334
Сталін, Йосип, 144
Стросон, Пітер, 139
Стюарт, Дугальд, 99, 335
Суразький, Василь, 184
Тагор, Рабіндранат, 29
Тайлор, Едвард, 273, 277
Тарський, Альфред, 134

- Таціан, 67, 330
Твардовський, Казімеж, 134
Теофіл, 67, 330
Теофілакт Болгарський, 185
Тертулліан, 62, 63, 67
Тіммон, 51
Тіндаль, Мет'ю, 105
Тойнбі, Арнольд Джозеф, 169, 271, 280, 284
Толанд, Джон, 105
Тома Аквінський, 4, 55, 72, 73, 74, 206, 215, 267, 330, 331, 332
Тома, Аквінський, 253
Томазій, Християн, 107
Транквіліон-Ставровецький, Кирило, 185
Тренделенбург, Адольф, 128
Трьольч, Ернст, 150, 337
Ульянов, Владімір (Ленін), 144
Унамуно, Мігель де, 157, 158
Фавлз, Джон, 285, 358
Фалес, 40, 57, 324, 325
Федон, 46, 57
Фейгль, Герберт, 134
Фень-Ю-лань, 37
Фер'є, Джеймс Фредерік, 227, 344
Фергюсон, Адам, 274, 347
Фідлер, Леслі, 286, 358
Філалет, Христофор, 184
Філон із Ларісси, 52
Філон Юдей (Александрійський), 64, 65, 66, 223, 329
Фінк, Ейген, 279, 280, 358
Фіхте, Йоганн Готліб, 4, 55, 91, 115, 116, 117, 118, 122, 146, 191, 214, 230, 312, 313, 314, 336, 345, 358
Фічіно, Марсіліо, 78, 81
Флоренський, Павел, 194
Флюеллінг, Ральф Тайлер, 161, 249, 339
Фоерабенд, Пол, 136, 290
Фоербах, Людвіг, 140, 141, 214
Фома, пресвітер, 182
Фразімах, 43
Франко, Іван, 196
Фреге, Готліб, 138, 231
Фрезер, Джеймс, 277
Фрідман, Александр, 292
Фріз, Якоб, 128
Фройд, Анна, 148
Фройд, Зігмунд, 136, 146, 147, 156, 223, 224, 242, 255, 277, 278, 314, 337
Фромм, Еріх, 144, 147, 244, 276, 328, 358
Фуко, Мішель, 167, 169, 173, 233, 266, 281, 358
Фукуяма, Френсіс, 267, 268, 346
Хабл, Едвін Пауел, 292
Хакен, Герман, 232
Хань Фей-Цзи, 36, 38

- Хассан, Іхаб, 168
Хатчесон, Френсіс, 107
Хвильовий (Фітільов),
Микола, 197
Хрисолор, Емануїл, 79
Хрісіпп, 51
Хуань Гуань, 36
Хусей Ші, 36
Цзи-Чан, 36, 38
Цзоу Янь, 33, 38
Ціцерон, 52, 57, 188, 272, 347
Чайлд, Вір, Гордон, 274, 277,
347
Чарвака, 27, 321
Чаттокадхья, 30
Чаудхурі, Джівана, 29
Шад, Йоганн Баптист, 191
Шан Ян, 36
Шанкара, 29
Швейцер, Альберт, 280
Шевченко, Тарас, 115, 195,
196, 282
Шелер, Макс, 6, 153, 163, 223,
239, 242, 271, 298, 300, 301,
302, 305, 327, 348, 360
Шеллінг, Фрідріх Вільгельм
Йозеф, 4, 55, 91, 115, 117,
118, 122, 146, 191, 192, 194,
312, 313, 336
Шестов, Лев, 194
Шефтсбері, Ентоні, 107
Шеффле, Альберт Еберхард
Фрідріх, 254
Шинкарук, Володимир, 200
Шлейермахер, Фрідріх
Даніель Ернст, 154, 155
Шлік, Моріц, 134
Шопенгауер, Артур, 12, 128,
129, 130, 277
Шпенглер, Освальд, 150, 267,
280, 286, 347, 348
Шпенер, Філіп Якоб, 105
Штерн, Вільям, 161, 249, 339
Штірнер, Макс (Каспар
Шмідт), 140, 141, 336
Штраус, Давид фон, 140
Юнг, Карл Гюстав, 147, 273
Юркевич, Памфіл, 192, 193,
198, 313
Юстин, 67, 330
Ямвліх, 66
Янь Юань, 37
Ясперс, Карл, 17, 157, 159, 360

ПОКАЖЧИК ГОЛОВНИХ ПОНЯТЬ

- аксіологія, 309, 310, 348
анархія, 336
антропологія, 14, 16, 131,
163, 177, 178, 200, 239,
245, 246, 250, 252, 310,
316, 327, 377
апейрон, 40, 53, 58, 59, 325
апорія, 326
атом, 322, 323
Бог, 47, 49, 61, 62, 63, 64, 67,
68, 74, 79, 81, 86, 90, 93,
95, 101, 116, 125, 127, 132,
134, 187, 189, 190, 193,
213, 214, 215, 217, 229,
230, 232, 245, 261, 296,
304, 305, 316, 329, 331,
333, 345, 346, 377
буття, 10, 13, 15, 23, 42, 43,
47, 53, 58, 59, 72, 73, 74,
85,
116, 127, 133, 154, 155, 158,
159, 160, 163, 171, 185,
194, 195, 200, 205, 206,
207, 208, 209, 211, 212,
213, 215, 216, 217, 218,
220, 221, 227, 228, 234,
239, 240, 244, 245, 248,
251, 264, 267, 268, 293,
299, 303, 311, 312, 313,
316, 317, 319, 326, 327,
331, 338, 339, 340, 341,
342, 344, 377, 378
випадок, 43, 136, 293, 327
воля, 8, 36, 69, 94, 98, 101,
113, 127, 129, 130, 141,
142, 157, 160, 277, 298,
300, 303, 323, 343
Всесвіт, 7, 18, 20, 23, 54, 95,
114, 126, 189, 190, 191,
203, 292, 319, 323, 325,
333
гадка, 228, 344
гнозис, 343
гносеологія, 14, 206, 225,
227, 236
дискурс, 4, 172, 174, 245, 339
діалектика, 63, 71, 77, 114,
122, 142, 230, 232, 312,
330, 344, 345
дійсність, 7, 28, 49, 93, 95,
110, 118, 119, 122, 129,
130, 138, 153, 167, 177,
193, 194, 203, 212, 219,
220, 221, 229, 234, 244,

- 275, 277, 292, 293, 331,
333, 336, 342, 343, 344
- досвід, 3, 96, 97, 99, 110,
192, 221, 224, 263, 266,
333, 334
- дух, 101, 115, 117, 122, 146,
150, 163, 189, 213, 237,
242, 244, 264, 280, 305,
329, 337, 353
- душа, 11, 18, 20, 22, 29, 44,
47, 49, 52, 54, 65, 81, 90,
91, 98, 99, 146, 189, 190,
218, 223, 230, 237, 245,
246, 319, 327, 334, 337,
345
- екзистенція, 159, 240
- епістемологія, 5, 14, 206,
227, 229, 233, 234, 235,
236, 344
- есхатологія, 267, 346
- життєвий порив, 146, 337
- життєвий світ, 153, 210, 341
- закон, 31, 32, 41, 58, 60, 89,
131, 266, 298, 322, 324,
331
- знак, 232, 341, 345
- ідея, 47, 48, 52, 53, 63, 74,
91, 93, 99, 100, 103, 105,
110, 113, 120, 125, 144,
150, 152, 164, 182, 184,
189, 190, 215, 218, 226,
286, 304, 311, 312, 328,
331
- ідоли, 97, 334
- інтенційність, 312
- інтуїція, 8, 127, 146, 222,
223, 342
- існування, 7, 10, 13, 14, 15,
21, 23, 26, 34, 35, 42, 49,
55, 63, 72, 90, 92, 93, 98,
100, 101, 105, 112, 118,
119, 120, 133, 136, 139,
140, 141, 147, 149, 150,
155, 157, 159, 160, 163,
164, 166, 178, 191, 195,
206, 209, 210, 211, 215,
220, 230, 239, 240, 243,
245, 246, 248, 264, 265,
266, 268, 270, 285, 287,
301, 312, 317, 321, 326,
327, 331, 332, 333, 336,
338, 340, 378
- істина, 8, 23, 81, 141, 165,
172, 178, 228, 229, 245,
287, 301, 304, 309, 312,
339, 344
- космос, 7, 96, 341
- культура, 6, 14, 16, 39, 147,
166, 167, 263, 271, 272,
273, 274, 276, 277, 278,
279, 280, 282, 283, 284,
285, 286, 294, 295, 302,
314, 337, 346, 347, 353
- любов, 10, 16, 63, 69, 86, 94,
144, 223, 276, 280, 305,
319, 326, 336
- людина, 6, 7, 9, 10, 11, 13,
22, 25, 29, 34, 35, 42, 43,
44, 45, 47, 50, 51, 58, 63,
65, 69, 71, 74, 79, 81, 82,
90, 93, 94, 96, 97, 99, 103,
106, 107, 113, 114, 117,
123, 125, 127, 130, 132,
135, 140, 141, 143, 144,

- 145, 146, 147, 148, 150, 155, 157, 158, 159, 160, 163, 171, 178, 181, 190, 196, 206, 207, 208, 209, 212, 219, 220, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 233, 235, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 252, 253, 256, 257, 258, 260, 261, 263, 264, 265, 271, 276, 277, 278, 279, 287, 296, 295, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 320, 323, 325, 327, 328, 329, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 342, 344, 347, 348
- матерія, 48, 62, 65, 74, 81, 93, 133, 182, 189, 190, 218, 247, 252, 280, 321, 331, 332
- метафізика, 13, 133, 170, 178, 205, 206, 233
- метод пізнання, 47, 63, 229, 337
- мислення, 8, 11, 14, 15, 54, 92, 94, 105, 112, 133, 146, 153, 157, 158, 161, 164, 166, 168, 170, 171, 178, 193, 194, 196, 203, 211, 222, 223, 225, 226, 231, 232, 237, 274, 277, 292, 296, 332, 337, 340, 341, 343, 349
- можливість, 25, 49, 54, 72, 74, 80, 112, 135, 143, 149, 165, 171, 193, 209, 212, 217, 228, 234, 244, 266, 291, 331
- монада, 95, 96, 333
- Надлюдина, 336
- наратив, 340
- об'єкт, 7, 9, 72, 174, 194, 225, 226, 245, 344
- означуване, 216, 342
- онтологія, 5, 13, 42, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 216, 220, 340
- особистість, 12, 50, 69, 127, 140, 161, 167, 170, 172, 249, 250, 252, 287, 338, 339
- осьовий час, 17
- поняття, 5, 9, 12, 20, 31, 33, 36, 37, 41, 42, 45, 47, 48, 50, 62, 69, 70, 71, 81, 97, 112, 118, 119, 120, 122, 128, 131, 133, 136, 146, 147, 149, 152, 153, 161, 166, 168, 170, 172, 173, 178, 189, 193, 206, 208, 210, 215, 216, 222, 223, 230, 231, 246, 249, 257, 258, 264, 265, 268, 271, 272, 273, 274, 281, 284, 291, 292, 293, 294, 306, 311, 312, 319, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 332, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 345, 375
- природа, 34, 39, 52, 82, 94, 114, 117, 120, 208, 214,

- 216, 217, 228, 229, 240,
 241, 247, 261, 262, 266,
 293, 294, 296, 297, 316,
 319, 324, 333, 377
 простір, 29, 54, 112, 173,
 211, 215, 268, 335, 341
 рефлексія, 99, 335
 розмисел, 112, 223, 343
 розум, 8, 26, 41, 46, 47, 52,
 54, 62, 65, 68, 69, 72, 73,
 74, 90, 91, 94, 96, 98, 103,
 105, 106, 110, 111, 112,
 113, 114, 115, 116, 117,
 123, 126, 160, 161, 189,
 193, 194, 197, 205, 223,
 225, 227, 229, 234, 237,
 239, 247, 252, 287, 296,
 298, 299, 303, 326, 328,
 330, 332, 335, 338, 343,
 351
 розуміння, 14, 26, 69, 95, 98,
 101, 126, 150, 154, 181,
 210, 214, 250, 253, 266,
 268, 271, 275, 298, 300,
 317, 337, 378, 379
 романтизм, 115, 336
 свідомість, 9, 11, 25, 92, 93,
 94, 101, 116, 117, 143, 147,
 152, 153, 154, 155, 172,
 182, 210, 214, 218, 221,
 225, 242, 288, 300, 332,
 333, 342
 семіотика, 232
 симуляція, 174, 180, 339, 351
 система, 4, 10, 21, 27, 54, 55,
 115, 117, 200, 247, 257,
 268, 279, 281, 289, 290,
 293, 294, 317, 378
 складка, 172, 174, 339
 соціальна філософія, 16, 253,
 254, 268, 270, 349
 сприйняття, 25, 42, 171, 172,
 178, 182, 220, 225, 234,
 235, 278, 289, 301, 302,
 339, 342
 суб'єкт, 7, 9, 110, 172, 194,
 225, 226, 233, 263, 268,
 317, 343, 378
 сублімація, 278, 337
 суспільство, 3, 4, 7, 14, 15,
 33, 50, 62, 63, 69, 70, 145,
 173, 178, 180, 183, 252,
 253, 254, 255, 257, 258,
 260, 261, 262, 263, 266,
 267, 268, 269, 279, 287,
 293, 294, 312, 330, 346
 сутність, 13, 49, 73, 74, 95,
 152, 153, 154, 163, 182,
 206, 208, 209, 210, 211,
 218, 221, 231, 239, 242,
 250, 254, 271, 280, 294,
 311, 312, 324, 329, 330,
 331, 333, 352
 суще, 74, 205, 206, 207, 208,
 209, 211, 215, 218, 219,
 236, 244, 312, 331
 творіння, 62, 65, 66, 69, 97,
 247, 329, 346
 феномен, 81, 197, 245, 255,
 286
 феноменологія, 153, 158,
 163, 220, 236, 242, 330,
 341

- філософія, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10,
11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,
18, 20, 21, 27, 30, 31, 32,
37, 39, 41, 42, 50, 52, 53,
54, 55, 58, 61, 62, 63, 64,
65, 67, 70, 72, 82, 90, 92,
105, 106, 111, 117, 118,
119, 122, 123, 125, 126,
127, 128, 138, 139, 140,
144, 146, 149, 150, 154,
160, 163, 164, 166, 167,
168, 169, 174, 175, 177,
178, 179, 181, 182, 183,
187, 189, 191, 193, 195,
199, 200, 201, 203, 204,
205, 206, 209, 214, 215,
223, 227, 230, 233, 239,
247, 253, 255, 263, 267,
268, 269, 271, 272, 278,
279, 281, 282, 287, 288,
291, 311, 313, 315, 316,
317, 319, 322, 332, 333,
339, 340, 344, 345, 346,
347, 349, 374, 375, 376,
377, 378
- філософія культури, 14, 200
- форма, 39, 48, 66, 74, 81,
153, 189, 190, 210, 231,
241, 329, 330, 331, 340
- функція, 113, 319
- хаос, 31, 170, 268, 281, 293,
322, 341
- хора, 174, 216, 342
- цивілізація, 147, 167, 271,
274, 275, 280, 283, 317,
347, 378
- цінність, 74, 131, 132, 153,
199, 229, 249, 279, 297,
298, 299, 300, 301, 302,
303, 304, 341
- час, 11, 13, 17, 27, 32, 42, 49,
54, 61, 67, 71, 73, 89, 93,
106, 112, 113, 114, 118,
120, 128, 136, 144, 147,
157, 158, 159, 160, 168,
169, 182, 184, 185, 191,
193, 195, 200, 205, 206,
207, 211, 212, 216, 223,
227, 230, 246, 254, 256,
266, 274, 284, 286, 288,
289, 291, 293, 304, 308,
310, 326, 328, 335, 340,
341, 343, 345, 346
- число, 40, 43, 53, 58, 226,
325, 326
- чуття, 8, 72, 97, 99, 101, 107,
112, 189, 194, 223, 225,
241, 279, 300, 342, 343
- щастя, 11, 14, 15, 44, 50, 53,
79, 91, 103, 300, 328

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЛЕКЦІЇ	6
ЛЕКЦІЯ 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП ЗНАННЯ	6
1. Філософія і світогляд	6
2. Сутність філософії та її головні проблеми	10
3. Філософія в системі культури, її соціальний, смислотворчий і гуманістичний характер. Основні функції філософії	12
4. Система філософських дисциплін	13
ЛЕКЦІЯ 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ	17
1. Філософія Стародавньої Індії	18
1.1. Філософські ідеї ведичного періоду	18
1.2. Філософські течії шраманської епохи	21
1.3. «Золотий вік» індійської філософії	27
1.4. Філософія в Індії після «золотого віку»	29
2. Філософія Стародавнього Китаю	31
2.1. Філософські ідеї в найдавніших китайських священних текстах	31
2.2. Золотий вік китайської філософії	32
2.3. Китайська філософія після «золотого віку»	37
3. Філософія Стародавньої Греції і Риму	39
3.1. Досократівська філософія	39
3.1.1. Філософські ідеї в текстах Гомера, Гесіода та орфіків	39
3.1.2. Філософи «фізису»	39
3.1.3. «Онтологічний поворот» античної думки. Парменід	41
3.1.4. Фізики-плюралісти, фізики-моністи та софісти	42
3.2. Філософія класичного періоду Греції	44
2.1. Сократ	44
2.2. Платон	46
2.3. Арістотель	48
3.3. Філософія доби елінізму	50
4. Відмінності і подібності у філософіях Стародавньої Індії, Китаю та Античності	54
5. Що таке класична філософія?	55
ЛЕКЦІЯ 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ	61
1. Філософія Середньовіччя	61
1.1. Фундаментальні філософські ідеї Біблії	62

1.2. Перші християнські філософські вчення.....	64
1.2.1. Філон Александрійський.....	64
1.2.2. Гностицизм і містико-релігійна філософія	65
1.2.3. Християнський неоплатонізм	66
1.3. Патристика. Аврелій Августин	66
1.3.1. Грецька і латинська патристика.....	66
1.3.2. Аврелій Августин.....	68
1.4. Схоластика. Тома Аквінський.....	70
1.4.1. Сутність поняття «схоластика» та її головні ідеї	70
1.4.2. Тома Аквінський.....	73
2. Філософія Відродження	79
2.1. Що означає термін «Відродження»	79
2.2. Філософія раннього (італійського) Відродження	81
2.3. Філософія пізнього (північного) Відродження.....	82
2.3.1. Платонізм.....	82
2.3.2. Арістотелізм.....	82
2.3.3. Неоскептицизм	82
2.3.4. Політична філософія	83
ЛЕКЦІЯ 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ	90
1. Головні ідеї філософії Нового часу	90
2. Раціоналізм	93
2.1. Декарт	93
2.2. Спіноза.....	94
2.3. Ляйбніц.....	96
3. Емпіризм.....	97
3.1. Бекон	97
3.2. Гоббс	98
3.3. Локк.....	99
3.4. Берклі	101
3.5. Г'юм.....	102
4. Просвітництво	105
4.1. Що означав термін «Просвітництво».....	105
4.2. Головні ідеї Просвітництва.....	107
5. Кант і німецький ідеалізм	112
5.1. Кант.....	112
5.2. Романтизм як реакція на крах ілюзій Просвітництва та його вплив на німецький ідеалізм.....	112
5.3. Фіхте	118
5.4. Шеллінг	119

5.5. Гегель	120
5.6. Чому філософію Гегеля називають «вершиною класичної філософії»?	124
6. Паскаль і Віко проти філософських установок Нового часу	125
ЛЕКЦІЯ 5. ФІЛОСОФІЯ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ І СУЧАСНА	
ЗАХІДНА ФІЛОСОФІЯ	129
1. Що таке некласична філософія?	129
2. Перші спроби подолання Гегелівської філософії. Артур Шопенгауер	130
3. Фрідріх Ніцше як пролог до некласичної філософії ХІХ–ХХ ст.	133
4. Головні напрями і течії західної філософії ХІХ–ХХ ст.	134
4.1. Позитивізм, неопозитивізм, постпозитивізм	134
4.2. Аналітична філософія («філософія мови»)	141
4.3. Гегельянство та неогегельянство	143
4.4. Марксизм та неомарксизм	146
4.5. Спіритуалізм	149
4.6. Фройдизм і неофройдизм	149
4.7. Неокантіанство	152
4.8. Німецький історизм	153
4.9. Феноменологія	155
4.10. Філософська герменевтика	156
4.11. Екзистенціалізм	160
4.12. Персоналізм	163
4.13. Філософія «діалогу»	164
4.14. Філософська антропологія	166
4.15. Латиноамериканська філософія	166
4.16. Філософія в США. Прагматизм, неопрагматизм, інструменталізм	168
4.17. Неосхоластика та неотомізм	169
4.18. Структуралізм і постструктуралізм	169
5. Що таке постнекласична філософія	170
6. Постмодернізм – найсучасніший постнекласичний філософський напрям	171
ЛЕКЦІЯ 6. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ.	
ФІЛОСОФІЯ «СРІБНОГО ВІКУ» РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	
1. Філософські ідеї в культурі Київської Русі	184

2. Філософські ідеї в українській культурі Польсько-Литовської доби (XV – поч. XVII ст.).....	186
3. Філософія в Києво-Могилянській академії. Григорій Сковорода.....	190
3.1. Філософія в Києво-Могилянській академії.....	190
3.2. Філософія Григорія Сковороди.....	191
4. Українська академічна філософія. Памфіл Юркевич.....	194
4.1. Українська академічна філософія.....	194
4.2. Філософія Памфіла Юркевича.....	195
5. Філософія «срібного віку» російської культури.....	196
6. Філософія «української ідеї».....	198
7. Українська філософія часів СРСР.....	202
8. Сучасна українська філософія.....	203
ЛЕКЦІЯ 7. ОНТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМА БУТТЯ.....	208
1. Людина і буття.....	208
2. Форми життєвого світу людини.....	213
3. Властивості буття.....	214
4. Типи онтології.....	217
5. Космос, природа, Бог. Онтологія і теологія.....	218
6. Спроба подолання онтології у філософії постмодернізму..	219
ЛЕКЦІЯ 8. ФІЛОСОФІЯ ПІЗНАННЯ.....	222
1. Феноменологія.....	222
2. Гносеологія.....	228
3. Епістемологія.....	230
4. Методологія.....	232
5. Некласична філософія пізнання.....	236
ЛЕКЦІЯ 9. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ.....	242
1. Сутність людини.....	242
2. Тілесність людини.....	248
3. Проблема походження людини.....	249
4. Смысл життя людини.....	250
5. Людське буття як «співбуття».....	251
6. Філософія особистості.....	252
ЛЕКЦІЯ 10. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ: ЛЮДИНА Й ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС.....	256
1. Соціальна філософія.....	256
1.1. Основні філософські підходи до розуміння суспільства.....	256
1.2. Сутність суспільства та його головні ознаки.....	258
1.3. Суспільство як система, що саморозвивається.....	260

1.4. Суспільна динаміка.....	263
1.5. Роль географічних, демографічних та інших чинників у розвитку суспільства.....	264
2. Філософія історії.....	266
2.1. Людина як головний суб'єкт історії.....	267
2.2. Проблема існування історичних закономірностей.....	268
2.3. Проблема «закінчення» і «сенсу» історії.....	269
3. Постмодерністська соціологія та критика історизму.....	271
ЛЕКЦІЯ 11. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ І НАУКИ.....	275
1. Філософія культури.....	275
1.1. Сутність культури.....	276
1.2. Культура і цивілізація.....	278
1.3. Філософські підходи до розуміння культури.....	279
1.4. Структура і динаміка культури.....	285
1.5. Типи культур.....	287
2. Філософія науки.....	291
2.1. Сутність науки.....	291
2.2. Динаміка наукового пізнання.....	292
2.3. Проблема наукової картини світу.....	295
2.4. Сучасна наукова картина світу.....	295
ЛЕКЦІЯ 12. АКСІОЛОГІЯ: ЦІННІСТЬ БУТТЯ І СТРАТЕГІЯ МАЙБУТНЬОГО.....	301
1. Цінності в системі культури.....	301
2. Основні філософські підходи до розуміння цінностей.....	302
3. Структура цінності.....	306
4. Цінності як ядро духовного світу людини.....	307
5. Базові цінності людського життя. Ієрархія цінностей. Ціннісні орієнтації та ідеал.....	308
6. Зміна цінностей у сучасному світі та стратегія майбутнього.....	310
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАТЬ.....	316
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ.....	318
ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ.....	320
ЛЕКСИЧНИЙ ВКАЗІВНИК.....	324
ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ.....	354

УДК 1(07)
ББК 87 я 73

К 43 **Киричок О. Б.** Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.Б. Киричок.– Полтава: РВВ ПДАА, 2010.– 381 с.

ISBN 978-966-2088-39-7

Відповідальний за випуск
кандидат філософських наук, доцент **С.В. Шейко**

Літературний редактор
Райса Колеснікова

Коректори
Оксана Колеснікова
Наталія Киричок

Комп'ютерний дизайн
Наталія Засельська

Верстка
Сергій Шерман-Короленко

Технічний редактор
Юлія Хрипко

Дизайн обкладинки
Любов Ярова

Підписано до друку 25.02.10 р. Замовлення № 86. Папір офсетний.
Друк різнографія. Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 24,4. Обл.-вид. арк. 17,0.
Гарнітура Times New Roman Сут. Тираж 300.

Редакційно-видавничий відділ Полтавської державної аграрної академії.
Адреса: 36003, м. Полтава, вул. Г.Сковороди, 1/3.

